Attila LÁSZLÓ

DE LA PRIMA FAMILIE LA PRIMELE STATE

PRELEGERI DE PREISTORIE GENERALĂ

II 373.400

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
II 373.400

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Attila LÁSZLÓ

De la prima familie la primele state

Prelegeri de preistorie generală

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecția ***Istorie***, 7

Coordonată de **Nicolae URSULESCU**

1. N. Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul Român*
2. V. Cristian, *Prelegeri de istorie universală modernă*
3. Gh. Pungă, *Studii de istorie medievală şi de ştiinţe auxili*
4. Em. Bold, I. Ciupercă, *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relaţiilor internaţionale*
5. V. Cristian, *Lumea extraeuropeană în epoca modernă*
6. O. Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egean*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Attila LÁSZLÓ

De la prima familie la primele state

Prelegeri de preistorie generală

ALE

389160
B.C.U. IASI

Casa Editorială *Demiurg*
Iaşi © 2005

Casa Editorială *Demiurg*

✉ Şoseaua Păcurari nr. 68, bl. 550, sc. B, et. 4, ap. 16,
700547 - Iaşi, România
☎ 0232/25.70.33; 0745/37.81.50; 0727/840.275
E-mail: iionita@mail.dntis.ro; ceddemiurg@yahoo.fr

Editură acreditată de CNCSIS în 2003.

Consilier editorial: dr. Alexandrina Ioniță

Director Marketing: Irina Ioniță (☎ 0740/08.20.05).
Editura răspunde la comenzi în limita tirajului disponibil.

© **Casa Editorială *Demiurg***
Reproducerea în orice formă, inclusiv prin xerocopiere, fără acordul scris al editurii, intră sub incidența legii drepturilor de autor.

Tehnoredactare: Mariana Petcu
Procesarea ilustrației: Felix-Adrian Tencariu
Imaginea: *Arcaş*. Pictură rupestră. Valltorta, Spania. Epipaleolitic.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ATTILA LÁSZLÓ
De la prima familie la primele state : prelegeri de preistorie generală / Attila László. - Iaşi : Casa Editorială Demiurg, 2005
Bibliogr.
Index
ISBN 973-7603-20-6

903(100)

Copertă realizată de **Graphic Line**
Dir. Vali Pintilescu ☎ 0745.66.50.79; 0745.35.64.77
office@graphicline.ro

- 3.FEB. 2006

CUPRINS

Argument 9

1. Preistoria, fondul comun al istoriei întregii omeniri .. 11

2. Evoluția concepțiilor privind societățile primitive. Naşterea unei ştiințe noi: Preistoria 16
2.1. Antichitatea şi Evul Mediu 16
2.2. Umanismul şi iluminismul 18
2.3. Naşterea ştiinței preistorice 20
2.4. Excurs 1. Naşterea arheologiei preistorice 26

3. Izvoarele şi interpretarea lor. Legăturile Preistoriei cu alte ştiințe 35
3.1. Izvoarele 35
3.1.1. Monumentele 35
3.1.2. Relicvele 39
3.1.3. Supraviețuirile 40
3.1.4. Izvoare scrise 41
3.2. Excurs 2. Metodele de cercetare a vestigiilor preistorice 43
3.2.1. De la prospecțiunile şi săpătura arheologică la laborator 43
3.2.2. Ordonarea descoperirilor arheologice 44
3.2.3. Cronologia relativă şi absolută. Metode de datare 48
3.2.3.1. Cronologia relativă. Metoda stratigrafică 49

3.2.3.2. Stabilirea cronologiei absolute. Cronologia istorică. Teste efectuate pe oase. Termoluminescența. Arheomagnetismul. Dendrocronologia. Metode radiometrice. 50

4. De la istoria naturală la istoria omului. Criteriile umanității 61
4.1. Terra la sfârșitul Terțiarului și în Cuaternar 61
4.1.1. Elemente de geocronologie..... 61
4.1.2. Înfățișarea Terrei în Cuaternar 66
4.1.3. De la Pleistocen la Holocen 68
4.2. Locul omului în natură 70
4.3. Criteriile umanității. Încercări de definire a omului 71
4.4. Spre un nou tip de comportament. De la utilizarea de unelte la făurirea uneltelor 73

5. Antropogeneza. „Revoluția umană" 77
5.1. Câteva aspecte genetice și de biologie moleculară ... 77
5.2. Datele paleontologiei și interpretarea lor 78
5.2.1. Introducere 78
5.2.2. Australopitecinele 79
5.2.3. Primii oameni și „leagănul african" 85
5.2.4. Homo erectus. Popularea Eurasiei 87
5.2.5. Originea omului modern. Încheierea procesului antropogenezei 90
5.2.6. Apariția raselor umane 92

6. Răspândirea omului în afara Lumii Vechi **96**
6.1. Popularea Australiei 96
6.2. Popularea continentului american 97

7. Marile epoci ale preistoriei **100**
7.1. Paleoliticul **100**
7.1.1. Protopaleoliticul 100
7.1.2. Paleoliticul inferior 105
7.1.3. Paleoliticul mijlociu 109
7.1.4. Paleoliticul superior 110
7.1.5. Arta paleolitică 114
7.2. Mezoliticul/Epipaleoliticul **121**
7.2.1. Mezoliticul în Orientul Apropiat 124
7.2.2. Epipaleoliticul în Europa 125
7.3. Epoca neolitică **131**
7.3.1. Trăsături generale. Premise. Consecințe. „Revoluția neolitică" 131
7.3.2. Neoliticul în Orientul Apropiat 134
7.3.3. Răspândirea neoliticului în Europa 141
7.4. Epoca metalelor **147**
7.4.1. Introducere 147
7.4.2. „Revoluția metalurgică" 148
7.4.2.1. Paleometalurgia. Arama și bronzul ... 148
7.4.2.2. Metalurgia fierului 153
7.4.3. Chalcoliticul și trecerea spre epoca bronzului în Orientul Apropiat. Sfârșitul „Preistoriei" și începuturile „Istoriei" în Mesopotamia și în Valea Nilului 157

7.4.4. Epoca metalelor în Europa 165
7.4.4.1. Epoca bronzului 165
7.4.4.2. De la epoca bronzului la prima epocă a fierului. Perioada şi cultura Hallstatt 171
7.4.4.3. A doua epocă a fierului. Perioada şi cultura La Tène. Sfârşitul Preistoriei în Europa 184

Încheiere 193

Recomandări bibliografice 195

Index de persoane (Irina Ioniță) 200

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ARGUMENT

Această modestă lucrare este departe de a fi un tratat sau manual cuprinzător de preistorie generală. Ne-am străduit să expunem, sintetic, în paginile ei, doar câteva probleme fundamentale ce țin de înțelegerea „pre-istoriei", ca fondul comun al istoriei întregii omeniri – istorie care a urmat, apoi, trasee diversificate, greu de categorisit în modele universal valabile. Am încercat, în prima parte, să oferim unele cunoştinţe introductive privind locul preistoriei în ştiinţele istorice, istoriografia, izvoarele şi metodele de cercetare ale societăților străvechi, legătura între istoria naturală şi istoria omului, între omul şi mediul în care a vieţuit. Am urmărit, apoi, antropogeneza („revoluția umană", folosind cuvintele lui C. F. Hockett şi R. Ascher), eveniment determinant al istoriei lumii vii şi al destinului planetei noastre. În ultima parte a lucrării am prezentat marile epoci ale preistoriei. Aceasta începe cu cea mai lungă perioadă a istoriei universale, paleoliticul, odată cu apariția celor mai vechi structuri sociale şi a primelor manifestări ale culturii umane. Traiul vânătorilor – culegători paleolitici a fost depăşit prin apariția societăților agrare („revoluția neolitică", după V. Gordon Childe). În final, am tratat inventarea metalurgiei şi consecinţele ei („revoluția epocii metalelor", folosind expresia lui Joseph Bergmann): apariția unor structuri superioare, economice, sociale şi politice, în epoca bronzului şi în epoca fierului, marcând restrângerea treptată a lumii „pre-istorice" şi intrarea în „istorie", succesiv, în cursul a trei milenii, a societăților orientale, egeene şi europene.

Apelând şi la rezultatele unor metode de datare moderne, ne-am străduit să scoatem în evidență marea adâncime în timp a istoriei umanității. În secolul al XVII-lea,

B.C.U. M. EMINESCU IAŞI

socotind generațiile enumerate în *Biblie*, cardinalul Ussher a ajuns la concluzia că Facerea a avut loc în anul 4004 î. Hr. şi, până în secolul al XIX-lea, cei mai mulți au acceptat că omenirea are un trecut de doar şase milenii. Astăzi ştim că vechimea înaintaşilor omului modern şi a celei mai timpurii culturi se măsoară în milioane de ani. Astfel, de la Lucy şi „prima familie" (descoperite la Hadar, în Etiopia, de Donald C. Johanson şi Maurice Taieb în 1974-1975) până la apariția primelor state, pe la 3.000 î. Hr. în Mesopotamia şi în Egipt, au trecut nu mai puțin de 3,5 milioane de ani.

La baza lucrării, pe care o punem acum la dispoziția cititorilor, stau cursurile noastre, predate la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza" din Iaşi. Am completat textul cu o ilustrație, sperăm, reprezentativă. Multe din imaginile reproduse aici au o largă circulație în cărțile de specialitate. Am indicat, totuşi, sursa acolo unde am socotit că acest lucru se cuvine. Nu am încărcat textul cu referințe la literatura de specialitate, dar am încheiat lucrarea cu câteva recomandări bibliografice, preferând lucrări ce sunt accesibile în bibliotecile noastre.

Autorul

Iaşi, noiembrie 2005

BCU IAŞI / CENTRAL

1. PREISTORIA, FONDUL COMUN AL ISTORIEI ÎNTREGII OMENIRI

Preistoria studiază prima şi cea mai lungă epocă a istoriei universale, în care a luat naştere societatea umană însăşi. Durata acestei epoci, care începe odată cu apariţia şi evoluţia omului, se măsoară în milioane de ani.

Această istorie îndepărtată a omenirii, care s-a desfăşurat în condiţii ecologice mult diferite de cele din zilele noastre, se împleteşte strâns cu istoria Terrei şi cu istoria naturală, în general, pe care, în fond, o continuă. Prin obiectul, izvoarele şi metodele sale de cercetare, preistoria prezintă numeroase particularităţi faţă de celelalte epoci ale istoriei universale şi are un profund caracter interdisciplinar: ştiinţa preistorică modernă este de neimaginat fără colaborarea strânsă cu diferitele ramuri ale ştiinţelor naturii (geologia, geografia, antropologia, zoologia, botanica, ecologia, ş.a.) şi ale ştiinţelor socio-umane (etnografia, etnologia, sociologia, antropologia culturală etc.).

În istoriografia românească din perioada postbelică, în condiţiile impunerii ideologiei marxiste, s-a încetăţenit termenul de istoria societăţii (sau a comunei) primitive, pentru a evita termenul îndeobşte folosit până atunci şi la noi, acela de *preistorie*, socotit neştiinţific. Denumirea, nu tocmai fericită, chiar dacă a mai rămas în uz, trebuie înţeleasă corect: această societate este *primitivă* nu în sens peiorativ, ci datorită caracterului său *originar, primar, străvechi.* De altfel, cel mai potrivit ar fi, poate, termenul de *istorie străveche*, folosit de istorici români ca Nicolae Iorga şi Ioan Andrieşescu, şi care ar corespunde, de pildă, termenului de *Urgeschichte* din limba germană. Acest termen este, însă, oarecum incomod, lung, şi există astăzi tendinţa de a reveni, şi în istoriografia

românească, la termenul mai scurt de *preistorie* (*prehistory* în limba engleză, *préhistoire* în limba franceză etc.), uşor de folosit şi în expresii compuse. Acesta este, de altfel, şi un termen "internaţional", "oficial": organul, afiliat la UNESCO, care coordonează cercetările pe plan mondial în domeniul nostru se numeşte *Uniunea Internaţională de Ştiinţe Preistorice şi Protoistorice,* creată în 1956. (Este de menţionat că un asemenea organism, sub alte denumiri, funcţionează încă din 1866).

Termenul de preistorie (lat. *prae-historia* = înainte de istorie) era legat iniţial de concepţia potrivit căreia "istoria reală", reconstituită, în esenţă, pe baza izvoarelor scrise, începe o dată cu conştiinţa istorică, în condiţiile în care este depăşită starea "naturală" a omului şi apar societăţile supuse dreptului, legilor şi organizate în state (vezi G. W. Fr. Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, Bucureşti, 1968, p. 60-61). Dincolo de etimologia cuvântului sau de sensul ce i-a fost atribuit iniţial, preistoria este privită astăzi, în mod firesc, ca parte a istoriei omenirii, istorie ce nu mai este concepută ca una evenimenţială, a statelor şi a marilor personalităţi, ci socotită ca începând cu antropo- şi sociogeneza. În ceea ce priveşte sfârşitul epocii preistorice, acesta este marcat de destrămarea relaţiilor gentilice, a societăţilor egalitare şi naşterea unor structuri economice, sociale şi politice superioare, inclusiv a primelor formaţiuni statale, proces însoţit, de regulă, şi de apariţia primelor sisteme de scriere.

Acest proces, numit uneori "saltul la civilizaţie", nu s-a produs peste tot în acelaşi timp şi au existat/există numeroase comunităţi umane care nici nu l-au realizat. Acest fapt ne atrage atenţia asupra ritmului diferit al evoluţiei istorice, a dezvoltării inegale în diferitele regiuni ale globului, fenomen manifestat încă în vremurile preistorice. Fenomenul este oglindit şi de terminologia folosită în literatura de specialitate.

Astfel, pentru desemnarea perioadei cuprinse între

"preistorie", în sensul strict al cuvântului, şi "istorie" se foloseşte şi termenul de *protoistorie* (gr. *protos* = *primul, întâiul*). Nu există un consens în ceea ce priveşte conţinutul acestei perioade. Unii înţeleg prin protoistorie epoca metalelor (epoca bronzului şi epoca fierului) alţii, după modelul şcolii franceze de preistorie, includ în această perioadă şi neoliticul.

Potrivit unei alte concepţii, protoistoria este preistoria târzie a neamurilor care nu cunosc încă scrierea (deci nu există izvoare scrise interne despre ele) dar, trăind la periferia lumii "civilizate", au venit în contact cu reprezentanţii acesteia, care ne-au lăsat mărturii scrise despre ele. Este cazul populaţiilor de păstori care trăiau în jurul Mesopotamiei antice sau al neamurilor "barbare" din preajma lumii greco-romane – traci, geţi, cimmerieni, sciţi, celţi, germani etc. – despre care autorii greci şi romani (Herodot şi Strabon sau Caesar şi Tacitus de pildă) ne-au transmis importante informaţii ce completează fericit datele arheologiei. În acest sens şi-a intitulat Vasile Pârvan monumentala sa operă *Getica. O protoistorie a Daciei* (Bucureşti, 1926).

Se mai poate vorbi despre o *paraistorie* (gr. *para* = *lângă*) în sensul istoriei societăţilor "primitive", rămase în stadiul "preistoric", care trăiesc pe lângă "istorie", cum ar fi cazul unor triburi de băştinaşi din Asia de sud-est, Australia, Africa sau continentul american. Preistoria înseamnă, prin urmare, nu numai prima mare epocă a istoriei universale, urmată de altele (antică, medievală, modernă, contemporană), ci şi un stadiu al evoluţiei istorice, care nu a fost în mod obligatoriu depăşit peste tot, şi ale cărei elemente au putut supravieţui până târziu, chiar şi în viaţa şi mentalitatea omului societăţilor moderne. În cultura română cel care a atras atenţia asupra contemporaneităţii "preistoriei" cu "istoria" a fost Lucian Blaga (vezi: *Fiinţa istorică*, în *Opere*, 11, *Trilogia cosmologică*, Bucureşti, 1988, p. 390-391).

Privit din perspectiva istoriei universale, sutele de mii şi

chiar milioanele de ani ale preistoriei reprezintă acel fundament pe care s-a clădit întreaga istorie ulterioară a omenirii. Începuturile (pre)istoriei coincid cu antropogeneza, cu saltul la condiția umană, prin apariția unei ființe, deopotrivă biologică, deci parte a lumii vii, supusă legilor naturii, cât și socială, înzestrată cu conștiință de sine, supusă legilor ce guvernează evoluția societății umane, creatoare de civilizație.

În cursul acestui proces îndelungat, genul *Homo* a fost reprezentat prin mai multe specii fosile, dar, după cum este evidențiat și în mai multe declarați ale UNESCO, savanții recunosc că toți oamenii din vremea noastră, indiferent de rasă, au aceeași origine și aparțin aceleiași unice specii, *Homo sapiens sapiens*, care populează Terra încă din paleoliticul superior. Antropogeneza este de nedespărțit de sociogeneza, de apariția și dezvoltarea formelor de organizare socială, a gândirii, limbii și vorbirii, a credințelor și practicilor religioase, a diferitelor domenii ale artei. Comunicarea verbală permite transmiterea experiențelor și cunoștințelor acumulate de la o generație la alta, ceea ce va contribui esențial la accelerarea progresului în toate domeniile vieții. Această accelerare a dezvoltării istorice poate fi ilustrată prin scurtarea spectaculoasă a diferitelor epoci succesive: dacă paleoliticul a durat milioane de ani, neoliticul, epoca bronzului și cea a fierului mai puțin de zece milenii la un loc (și această idee ar putea fi continuată cu referiri la epocile mai recente).

Cu aproximativ cinci milenii după "revoluția neolitică" (prin care s-a realizat saltul de la economia "prădătoare" la una productivă, bazată pe cultivarea plantelor și creșterea animalelor), către sfârșitul mileniului al IV-lea î. Hr. și începutul celui următor, în condițiile epocii bronzului, în Orientul Apropiat, în Mesopotamia și în Egipt, apar primele state, preistoria luând sfârșit în această parte a lumii. Același fenomen se va produce în prima jumătate a mileniului al II-lea și în lumea egeeană, cretano-miceniană, prin apariția unor

formațiuni statale și societăți organizate după modelul "oriental", despotic. După o scurtă perioadă de criză, de revenire la "preistorie", în prima jumătate a mileniului I, în condițiile epocii fierului, se naște în Grecia (iar apoi și în Italia) un nou tip de societate, cea antică de tip greco-roman, baza modelului european al evoluției istorice.

Observăm, prin urmare, restrângerea treptată a ariei societăților "primitive", "preistorice", mai întâi în Orientul Apropiat, apoi în Egeea și în întreg Bazinul Mediteranean. În restul Europei, pre- și protoistoria se va prelungi încă vreme îndelungată, peste epoca bronzului și a fierului, terminându-se, în unele regiuni, cu înglobarea acestora în Imperiul Roman, iar în altele, practic, o dată cu formarea statelor medievale. În unele regiuni ale globului, societăți "primitive", de vânători-culegători sau de agricultori, de regulă necunoscători ai metalurgiei, au supraviețuit, după cum s-a mai menționat, până în contemporaneitate. Aceste societăți nu pot fi socotite însă strict preistorice, căci modul lor de viață a fost (uneori radical) influențat în urma contactelor cu lumea "civilizată".

Studiul preistoriei ne familiarizează, astfel, nu numai cu prima mare epocă a istoriei omenirii, dar ne atrage atenția și asupra complexității acestei istorii, care s-a desfășurat, de la început, în ritmuri diferite, cu decalaje, uneori însemnate, între diferitele zone ale globului. Preistoria, ca stadiu de evoluție istorică, a fost singurul prin care a trecut întreaga omenire, unele comunități nereușind să-l depășească, iar altele evoluând mai departe pe căi diferite, specifice marilor arii de civilizație, și nicidecum "în sens unic", cum s-a susținut, timp de decenii, într-o anumită istoriografie.

2. EVOLUȚIA CONCEPȚIILOR PRIVIND SOCIETĂȚILE PRIMITIVE. NAȘTEREA UNEI ȘTIINȚE NOI: PREISTORIA

2.1. *Antichitatea și Evul Mediu*

Știința preistorică, în sensul propriu al cuvântului, a luat naștere în secolul al XIX-lea, în strânsă legătură cu dezvoltarea unor ramuri științifice ca geologia, antropologia, etnologia, sociologia și, nu în ultimul rând, arheologia. Aceasta nu înseamnă, însă, că în Antichitate, Evul Mediu, ori la începutul Epocii Moderne nu au existat anumite reprezentări, intuiții, concepții cu privire la originea omului și începuturile umanității. Este bine cunoscută relatarea din *Vechiul Testament* (*Geneza*) despre crearea omului și despre traiul primei perechi până la izgonirea din rai, înrudită, într-o anumită măsură, cu concepția despre "vârsta de aur", expusă de Hesiod (sec. VIII î. Hr.) în poemul său *Munci și zile*, sau mult mai târziu, în *Metamorfozele* lui P. Ovidius Naso (43 î. Hr.–16 d. Hr.). Potrivit acestei concepții – un fel de evoluționism răsturnat – omenirea a trecut printr-o continuă decădere: după vârsta de aur, îmbelșugată și fără de griji, au urmat, drept pedeapsă din partea Divinității, epocile de argint, aramă și de fier, în care viața oamenilor a devenit din ce în ce mai anevoioasă și apăsătoare.

Gânditorii greci Anaximandru (sec. VI î. Hr.), Democrit (sec. V î. Hr.), și, apoi, Aristotel (sec. IV î. Hr.) au susținut originea naturală a lumii vii, inclusiv a omului. Din câte ne putem da seama după relatările unor autori mai târzii, care se referă la opera sa, pierdută, Dikaiarch (sec. IV î. Hr.) a fost primul care a intuit cele trei stadii (culegători, vânători și crescători de animale-agricultori) prin care ar fi trecut omenirea – idee agreată, desigur într-o altă manieră, elaborată, și de unii cercetători din epoca modernă.

O concepție opusă doctrinei despre vârsta de aur este

expusă de P. Lucretius Carus (98 - 55 î. Hr.) în *Poemul naturii* (*De rerum natura*). În viziunea "evoluționistă" a autorului, oamenii au trăit, la început, în stare de primitivitate, fără de legi şi cultură, în mizerie şi adesea înfometați. Ei se vor ridica treptat din această stare datorită descoperiri focului, a cultivării pământului şi creşterii animalelor, a metalurgiei, prin întemeierea de oraşe şi instaurarea democrației. De la Gabriel de Mortillet încoace (1883) în lucrările de preistorie sunt adesea citate următoarele versuri (1282-1285) ale poemului:

"Armele vechi nu erau decât mâinile, unghiile, dinții,
Câte-un pietroi, de asemenea bâta din crăci de pădure,
Flacăra, focul, apoi, când de om au ajuns cunoscute.
Mult mai târziu s-a aflat ce putere au fierul şi bronzul,
Dar folositu-s-a bronzul cu mult mai curând decât fierul."

(Traducere de D. Murăraşu)

Chiar dacă, aşa cum observă A. Leroi-Gourhan, ar fi exagerat să întrevedem aici o primă periodizare a preistoriei, un precursor al sistemului celor trei perioade, elaborat în primele decenii ale secolului al XIX-lea, poetul are meritul de a intui ordinea corectă în care au fost utilizate principalele materii prime (piatră, bronz, fier) pentru făurirea uneltelor şi armelor.

Deosebit de interesante sunt şi ideile arhitectului roman Vitruvius, din timpul lui Augustus, care şi-a imaginat cu mult simț realist modul în care oamenii, datorită mersului drept, a abilității mâinilor, prin descoperirea focului şi capacitatea de comunicare verbală s-au ridicat, treptat, din starea naturală, animalică, ajungând să conviețuiască în societate.

Cele mai multe dintre aceste idei, apropiate de realitate, ale învățaților din antichitatea greco-romană, au fost date uitării în Evul Mediu, dominat de curentul scolastic. Cel mai de seamă reprezentat al acestui curent, Thomas de Aquino (1226-1274), în *Summa Theologiae*, a încercat să împace datele ştiințifice din opera lui Aristotel cu învățătura bisericii catolice.

Crearea omului şi traiul său iniţial în rai, aşa cum ni-l prezintă *Geneza,* ca şi cronologia biblică, potrivit căreia omenirea ar avea o vechime de doar cca. 6.000 de ani, sunt prezentate ca fapte reale. El consideră, de asemenea, după Aristotel, că proprietatea privată şi familia patriarhală ar fi existat de la începutul umanităţii.

2.2. *Umanismul şi iluminismul*

Concepţia scolastică va pierde teren, treptat, odată cu răspândirea ideilor umanismului şi ale iluminismului. În urma marilor descoperiri geografice, a cunoaşterii populaţiilor băştinaşe, "înapoiate", din continentele îndepărtate, apare, pe de o parte, ideea despre "sălbatec" şi "sălbăticie", iar pe de altă parte, prin *comparaţie*, se va admite că printr-o asemenea stare a trecut, cândva, la începuturile istoriei, întreaga omenire, inclusiv populaţia Europei. Printre primii care au formulat clar această idee se numără filosoful englez Thomas Hobbes (1588-1679). În lucrarea sa *Leviathan* (al cărei titlu face aluzia la monstrul marin biblic, ce simbolizează, aici, statul), Hobbes consideră că, în starea lor iniţială, naturală, oamenii au dus o viaţi izolată, purtând o permanentă luptă între ei pentru supravieţuire, stare caracterizată prin expresiile devenite celebre ca *homo homini lupus* (omul este lup pentru om) sau *bellum omnium contra omnes* (război al tuturor contra tuturora). La Hobbes apare şi idea contractului social: originea statului îşi găseşte explicaţia în dorinţa oamenilor de a păstra pacea socială.

Datorită, mai ales, a lucrărilor unor misionari, care, prin opunere cu societatea europeană, coruptă, au idealizat starea naturală, nealterată, a băştinaşilor în mijlocul cărora au răspândit religia creştină, a luat naştere concepţia despre "bunul sălbatec", despre traiul paradisiac al acestuia, extrapolat, prin analogie, şi asupra stărilor străvechi de la începuturile istoriei omenirii.

Pe plan filosofic, aceste idei au fost dezvoltate într-o formă elaborată de Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

în două lucrări fundamentale, *Discours sur l'origin et fondements de l'inégalité parmi les hommes* (*Discurs despre originea şi bazele inegalităţii dintre oameni*, 1754) şi *Du contrat social* (*Contractul social*, 1762). Negând ideile lui Hobbes cu privire la permanenta stare de duşmănie dintre oamenii vremurilor străvechi, Rousseau idealizează traiul natural al acestora. Culegători la început, oamenii au trăit în libertate, egalitate, nevinovăţie, pace şi belşug. Cu timpul, drept urmare a trecerii la modul de viaţă de vânători, crescători de animale şi agricultori, a inventării metalurgiei, apare proprietatea privată, principala cauză a inegalităţii ce se instalează între oameni. Constituirea statului este rezultatul învoielii comune a membrilor societăţii.

O interesantă concepţie cu privire la începuturile umanităţii este expusă de filosoful german Immanuel Kant (1724-1804) în lucrarea sa *Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte* (*Presupusul început al istoriei omenirii*). El admite originea naturală, animalică a omului şi distinge trei etape succesive în evoluţia societăţilor străvechi. La început omul a fost culegător şi vânător, apoi din culegerea plantelor se va dezvolta agricultura, iar din vânătoarea creşterea animalelor. Aceste îndeletniciri au coexistat un timp, separarea lor ducând, mai târziu, la dezvoltarea schimbului şi a meşteşugurilor, la apariţia oraşelor şi, în cele din urmă, la formarea statului, ceea ce marchează sfârşitul preistoriei.

O teorie cu repercursiuni majore asupra concepţiilor ulterioare despre societăţile primitive îi aparţine învăţatului englez Adam Ferguson (1723-1816). În lucrarea sa *Essay on the history of civil society* (*Eseu/încercare asupra istoriei societăţii civile*, 1767) el recurge la datele etnografiei, în special la cele privind traiul indienilor americani, pentru a reconstitui formele iniţiale ale vieţii sociale. El a fost primul care a împărţit istoria mai îndepărtată a omenirii în trei perioade sau stadii de dezvoltare majore, pe care le-a numit

sălbăticie, barbarie şi civilizaţie. Drept criterii principale, Ferguson a avut în vedere îndeletnicirile, relaţiile de proprietate şi raporturile social-politice. În sălbăticie, ilustrată prin traiul irochezilor din America, oamenii şi-au asigurat existenţa prin cules, vânătoare şi pescuit, abia începând să cultive, prin metode rudimentare, primele plante. Ei trăiau în deplină egalitate, proprietatea era inexistentă sau lipsită de importanţă. Proprietatea, cu deosebire asupra vitelor, va căpăta importanţă în barbarie, în sânul unor societăţi de păstori. Datorită diferenţierii după avere apare inegalitatea socială, care se va adânci în civilizaţie prin instaurarea dreptului de moştenire asupra pământului şi a unor funcţii politice ereditare.

Datorită, mai ales, a gânditorilor iluminişti, în secolul al XVIII-lea începe să se contureze deja o imagine relativ coerentă şi verosimilă cu privire la începuturile omenirii. Această imagine se va împlini în secolul următor o dată cu naşterea ştiinţei preistorice, prin contribuţia convergentă a unor discipline ştiinţifice – şi ele în formare –, precum geologia, paleontologia, antropologia, etnografia şi, nu în ultimul rând, arheologia. În diferitele etape ale constituirii Preistoriei ca ştiinţă, contribuţia acestor domenii, conturate şi ele treptat, a fost diferită.

2.3. *Naşterea ştiinţei preistorice*

Secolul al XIX-lea este dominat de ideile evoluţioniste, manifestate, mai întâi, în biologie. Fără a neglija importanţa teoriei lui Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) cu privire la evoluţia lumii vii, fundamentarea teoretică a originii şi evoluţiei omului îi revine lui Charles Darwin (1809-1882) şi adepţilor săi. În lucrarea sa fundamentală, *Originea speciilor* (1859), Darwin s-a referit doar vag la originea naturală a omului, abia în 1871, în *Descent of man* (*Descendenţa omului*) exprimându-se cu claritate asupra originii omului dintr-o specie de maimuţă antropomorfă de odinioară. O asemenea teorie

a fost formulată, de altfel, încă în 1863 de Thomas H. Huxley în lucrarea sa *Man's place in nature* (*Locul omului în natură*) şi susţinută apoi de savanţi ca Ernst Haeckel (în Germania). Neîncrederea cu care această teorie a fost primită la început, chiar în anumite cercuri ştiinţifice (a se vedea, de pildă, atitudinea lui Rudolf Virchow) se datorează şi faptului că dovezile paleontologice, antropologice, geologice şi arheologice cu privire la originea, evoluţia, vechimea şi cultura strămoşilor omului modern au apărut treptat, corelarea lor mai clară devenind posibilă abia către sfârşitul secolului trecut şi la începutul secolului nostru. Nu trebuie uitat că prima fosilă umană, omul de Neandertal, descoperită 1856, a stârnit unele discuţii controversate, iar rămăşiţele primului *Homo erectus* au ieşit la suprafaţă abia în 1891-1892. În felul acesta, prima ipoteză cu privire la etapele antropogenezei, bazată pe studiul fosilelor, a putut fi formulată abia în 1907 de către anatomistul german Gustav Scwalbe.

În aceste condiţii, în reconstituirea istoriei străvechi a omenirii, un rol important îi revine, în continuare, etnografiei şi etnologiei, dominate şi ele de curentul evoluţionist. Se cuvine menţionat aici juristul elveţian Johann Jakob Bachofen (1815-1887) care a cules din izvoarele antice acele informaţii care se referă la stările timpurii ale umanităţii şi la rolul femeii în societăţile vechi. În cartea sa, *Das Mutterrecht* (*Matriarhatul*, 1861) el distinge trei etape în evoluţia relaţiilor sociale, caracterizate prin heterism ("promiscuitate"), matriarhat şi patriarhat. Ideea, potrivit căreia înainte de impunere a rolului conducător al bărbatului în familie şi societate a existat o perioadă în care acest rol i-a revenit femeii, a fost agreată şi de concepţia istorică marxistă. Conceptul de matriarhat, în sensul mai sus amintit, este astăzi depăşit; se poate vorbi de societăţi sau familii matriliniare, în care descendenţa este socotită pe linie maternă.

O influenţă profundă şi cu bătaie lungă asupra concepţiilor

privind societăţile primitive au avut studiile etnografului american Lewis H. Morgan (1818-1891), cu deosebire cartea sa *Ancient Society or researches in the lines of progres from savagery through barbarism to civilisation* (*Societatea străveche sau cercetări asupra traseelor progresului de la sălbăticie prin barbarie la civilizaţie*, 1877). Generalizând observaţiile sale, făcute în sânul unor populaţii băştinaşe, al tribului seneca al indienilor irochezi în special, el apreciază că societăţile "primitive" actuale reprezintă relicve ale istoriei îndepărtate a omenirii. Pe urmele lui Ferguson, Morgan consideră că drumul spre civilizaţie trece prin sălbăticie şi barbarie, împărţind fiecare dintre acestea în câte trei trepte (de jos, de mijloc şi de sus). În această periodizare a istoriei societăţii primitive el are în vedere dezvoltarea formelor de economie (cules, vânătoare, cultivarea plantelor, creşterea animalelor, meşteşugurile, schimbul), ale vieţii sociale şi ale proprietăţii. El descoperă rolul sistemelor de înrudire de sânge în constituirea gintei şi a societăţii gentilice – cea mai veche formă a organizării sociale. Multe din ideile lui Morgan cu privire la formarea, evoluţia şi descompunerea relaţiilor gentilice, a societăţilor primitive, prin trecerea de la "barbarie" la "civilizaţie", au fost preluate de Friedrich Engels şi adaptate la teoria marxistă a istoriei (a se vedea *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, 1884).

Dezvoltarea arheologiei va permite, treptat, schiţarea evoluţiei preistorice şi pe baza unor izvoare directe: vestigiile păstrate din timpurile străvechi şi scoase la iveală datorită unor descoperiri întâmplătoare sau cercetări arheologice. (vezi: Excurs 1.) Acumularea descoperirilor arheologice, adunate în diferite colecţii (private la început, apoi devenite publice), a făcut necesară ordonarea lor, culturală şi cronologică. Un pas hotărâtor în această privinţă a însemnat elaborarea aşa numitului "sistem al celor trei perioade", de către arheologul danez Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), devenit

director al Muzeului de Antichităţi Nordice. Reorganizând colecţiile arheologice ale muzeului din Copenhaga, el a aplicat principiul clasificării uneltelor, armelor şi a altor obiecte după cele mai importante materii prime din care au fost prelucrate: piatra, bronzul şi fierul, socotind, totodată, că ele reprezintă, în principal, vestigii ale celor trei epoci succesive ale Preistoriei. Concepţia sa a fost expusă în 1836 în limba daneză iar în anul următor şi în limba germană (*Leitfaden zur nordischen Alterthumskunde* – Principii directoare pentru cunoaşterea antichităţilor nordice), având o influenţă profundă asupra arheologiei europene. Stabilit, la început, din punct de vedere metodologic, pe cale mai cu seamă empirică şi comparativă, şi confirmat, apoi, prin cercetările ştiinţifice ulterioare, acest sistem stă la baza periodizării arheologice a Preistoriei în epocile pietrei, a bronzului şi a fierului, periodizare folosită până în zilele noastre.

O dată cu amplificarea cercetărilor sistematice, prin aplicarea metodelor proprii ale arheologiei, această periodizare, care a oferit şi un cadru general de cronologie relativă, a fost ulterior nuanţată, ajungându-se, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, la o periodizare şi clasificare relativ-cronologică, apropiată de cea de astăzi.

Cercetările lui Jacques Boucher de Perthes (1788-1868), efectuate în Franţa, pe terasele râului Somme, începând cu anul 1836, au dus la descoperirea, în depunerile pleistocene, a urmelor omului "ante-diluvian" şi a uneltelor sale de piatră, lucrate prin cioplire. Scăderea nivelului apei lacurilor în Elveţia, în urma unei perioade secetoase prelungită, a permis descoperirea în 1854 a rămăşiţelor unor aşezări lacustre (cu case construite pe piloni de lemn, în apă sau pe malul apei). Printre vestigii au fost aflate unelte de piatră şlefuite şi fragmente de vase de lut, evident mai recente decât descoperirile "ante-diluviene" ale lui Boucher de Perthes. Pe baza acestor date arheologice, dar şi a unor observaţii

etnografice, făcute asupra traiului unor "primitivi" contemporani, John Lubbock distinge, pentru prima dată, în 1865, două mari perioade în cadrul epocii pietrei: paleoliticul şi neoliticul: epoca veche şi cea nouă a pietrei (de la gr. *palaios* = vechi, *neos* = *nou* şi *lithos* = *piatră*), caracterizate prin tehnica cioplirii, respectiv, a şlefuirii în făurirea uneltelor şi armelor. Titlul lucrării sale este deosebit de grăitor atât în ceea ce priveşte obiectul cât şi metoda cercetării intreprinse de el: *Prehistoric times as illustrated by ancient remaines and the maners and customs of modern savages* (*Timpurile preistorice aşa cum sunt înfăţişate de vestigiile străvechi şi de moravurile şi obiceiurile sălbaticilor moderni*). În acelaşi spirit a fost scrisă şi lucrarea sa, publicată în 1870, *The origin of civilisation and the primitive condition of man. Mental and the social condition of savages*. (*Originea civilizaţiei şi starea primitivă a omului. Condiţia intelectuală şi socială a sălbaticilor*). Metoda lui Lubbock, clădită pe compararea izvoarelor directe, ale arheologiei, cu datele etnografiei şi etnologiei în reconstituirea timpurilor preistorice s-a dovedit foarte fructuoasă în această etapă a cercetărilor. Pentru noua ştiinţă, Preistoria, socotită ca făcând legătura între geologia, disciplina ce studiază evoluţia Terrei, şi istoria, care tratează trecutul omenirii, este folosită chiar şi denumirea de paleoetnologie (vezi Gabriel de Mortillet, *La Préhistorie. Antiquité de l'homme – Preistoria. Vechimea omului*, 1885). Această orientare ştiinţifică este, însă, treptat abandonată, cele două discipline, arheologia şi etnografia/etnologia evoluând separat. Rămân, totuşi, utile pentru interpretarea unor fenomene, constatate pe cale arheologică, rezultatele diferitelor şcoli etnografice, etnologice ori sociologice.

Susţinătorii difuzionismului explicau, de pildă, trecerea unor elemente culturale dintr-o societate în alta ca urmare a contactelor între ele. Dimpotrivă, reprezentanţii şcolii "cultural-istorice" (sau a "cercurilor culturale"), întemeiată la

începutul secolului XX în Germania de Fritz Graebner, acordau o mare însemnătate migrațiilor în stabilirea legăturilor dintre diferitele "cercuri de cultură". În înțelegerea unor fenomene ale societății și culturii (inclusiv ale religiei) "primitive" nu pot fi neglijate rezultatele școlii sociologice franceze, întemeiată de Emile Durkheim (1858-1917), sau ale reprezentanților teoriei funcționaliste a culturii, în frunte cu etnologul și sociologul englez de origine poloneză Bronislaw Malinovski (1884-1942). După o anumită perioadă de dezvoltare paralelă, o apropiere, întrepătrundere, între arheologia și etnografia/etnologia, s-a produs din nou în ultimele decenii prin nașterea unui nou domeniu de cercetare, numit etnoarheologie.

Revenind la cercetările arheologice, în ceea ce privește epoca pietrei, se remarcă activitatea francezului Gabriel de Mortillet (1821-1898) care, începând cu anii '60 ai secolului al XIX-lea, pune bazele clasificării culturilor paleolitice și a periodizării acestei epoci. Între 1869 și 1885 el a publicat mai multe lucrări în care stabilește, cu anumite ezitări explicabile, succesiunea culturilor paleolitice, denumite după localități din Franța cu descoperiri caracteristice: Chellean, Acheulean, Moustérian, Aurignacian, Solutréan, Magdalénian. Acest sistem și această terminologie sunt folosite până astăzi, cu amendamentele și completările firești, impuse de noile cercetări.

Dacă un timp a existat teoria "*hiatus*-ului" între paleolitic și neolitic, săpăturile lui Eduard Piette (1827-1906) efectuate începând cu 1876 în peștera de la Mas d'Azil au dus la descoperirea culturii aziliene, situată, stratigrafic, între magdalenian și neolitic. Această descoperire, urmată de altele, a dus la definirea, de către Allan Brown, în 1892, a perioadei mezolitice, a epocii mijlocii a pietrei (de la gr. *mezos* = *mijloc*), pentru desemnarea căreia a preluat un termen creat anterior de M. Rebout (vezi capitolul 7.2.). În felul acesta periodizarea epocii pietrei a căpătat forma ei actuală, tripartită.

În ceea ce privește epoca metalelor, datorită, mai ales,

a elaborării şi aplicării metodei tipologice de către arheologii suedezi Hans Hildebrand (1842-1913) şi Oscar Montelius (1843-1921) se ajung la primele periodizări ale epocii bronzului şi epocii fierului din Europa, periodizări folosite, în parte, şi astăzi. H. Hildebrand are şi meritul de a fi împărţit, în 1874, epoca preromană a fierului în două mari perioade: prima (sau cea veche) şi a doua (sau cea nouă) epocă a fierului. Pentru prima a propus denumirea de Hallstatt, după un orăşel din Austria superioară, unde a fost descoperită o mare necropolă, cu peste o mie de morminte, precum şi urme de exploatare a sării în salinele din apropiere. Cea de a doua a fost denumită La Tène, după un *oppidum* al celţilor helveţi, descoperit în Elveţia, pe malul lacului Neuchâtel.

În felul acesta, până către sfârşitul secolului XIX, datorită comparaţiilor etnografice mai întâi, şi a cercetărilor arheologice mai apoi, se ajunge la conturarea unei imagini-cadru solide a Preistoriei, imagine ce va fi apoi mult îmbogăţită şi nuanţată în secolul XX, în urma unor săpături arheologice intensive şi a investigării descoperirilor prin metodele complexe ale ştiinţei preistorice moderne.

2.4. *Excurs 1. Naşterea arheologiei preistorice*

Dintre ramurile arheologiei, ce studiază, cu precădere, civilizaţiile Lumii vechi, ultima constituită a fost arheologia preistorică. Faptul nu trebuie să ne mire, căci lumea civilizaţiilor "primitive", "înainte de istorie", lipsită de izvoare scrise, a fost dată uitării şi a trebuit să fie redescoperită pe baza interpretării tradiţiilor antice, a unor deducţii filosofice şi comparaţii etnografice şi, mai ales, în urma înmulţirii treptate a descoperirilor arheologice, vestigii ale acestui trecut îndepărtat. Începuturile istoriei au fost percepute, multă vreme, aşa cum sunt relatate în *Vechiul Testament* (*Geneza*), unii învăţaţi clerici calculând chiar data "exactă" a creaţiei omului. În secolul al XVII-lea cardinalul Ussher, socotind generaţiile

enumerate în Biblie, a ajuns la concluzia că Facerea a avut loc în anul 4004 î. Hr., dată "precizată" apoi de episcopul Lightfoot, după care evenimentul s-a întâmplat la ora 9 dimineața a zilei de 23 octombrie 4004 ... Cât de trainice au putut fi ideile fundamentaliste ne arată şi faptul că William Buckland, profesor de mineralogie la Oxford şi, apoi, protopop de Westminster, a publicat, în 1833 (!), împreună cu alți câțiva savanți apreciați ai vremii, o serie de studii în care au încercat să dovedească că cele relatate în *Cartea Genezei* corespund întru totul realității. A fost nevoie de timp şi de acumulare de dovezi diferite, ca această concepție să fie depăşită şi să fie acceptată ideea originii naturale şi a evoluției îndelungate a omului şi a civilizației umane.

Cu ocazia unor deranjamente ale depunerilor ce alcătuiesc scoarța terestră sau cu prilejul lucrărilor agricole, încă în Antichitate şi, apoi, în Evul Mediu, au fost descoperite fosile (rămăşițe ale unor animale dispărute), unelte de piatră, vase de lut şi alte obiecte "primitive" enigmatice, a căror semnificație adevărată nu a putut fi înțeleasă. S-a crezut, astfel, vreme îndelungată, că ele sunt produse, "jocuri" ale naturii (*lusus naturae*). A fost foarte răspândită credința despre originea cerească, divină a unor vârfuri de săgeată de silex, topoare şi dălți plate de piatră, neperforate, numite *keraunos, keraunion* în limba greacă şi *ceraunia, lapis fulminis* în limba latină, însemnând "trăsnet", "piatră de fulger", ceea ce trădează cu claritate concepția despre originea acestora. Acești termeni, mărturii ale mentalității unei epoci cu o memorie istorică limitată, au pătruns şi în limbile "naționale", supraviețuind până astăzi (vezi: *pierre de foudre* în franceză, *thunderstone* în engleză, *Donnerstein, Donnerkeil, Donneraxt* în germană, *mennykő* în maghiară, dar ar putea fi citate şi exemple din limbile africane). Aceste obiecte s-au bucurat, chiar din partea reprezentanților păturilor culte din Antichitate şi din Evul Mediu, de o mare prețuire, acordându-li-se puteri magice, tămăduitoare, credințe

ce s-au păstrat până târziu în cultura populară.

Interpretarea fosilelor şi a obiectelor preistorice ca "jocuri ale naturii" a fost criticată, cu argumente, abia în epoca Renaşterii (de Leonardo da Vinci, de pildă), dar această concepţie a putut fi dezminţită, definitiv, doar în cursul secolelor XVIII-XIX, datorită impunerii ideilor iluminismului în filosofie şi ale evoluţionismului în biologie şi în ştiinţe socio-umane. În acest context merită să fie reţinut numele lui Michele Mercati (1541-1593), medic al papei Clement VIII, care a redactat o descriere a colecţiei de mineralogie/geologie a Vaticanului (*Metallotheca vaticana*, publicată, din nefericire, abia în anul 1717), în care a admis, printre primii, că aşa numitele "ceraunia" reprezintă, de fapt, uneltele create şi folosite de înaintaşii oamenilor moderni. Englezul Sir William Dugdale (1605-1686), a mers şi mai departe, considerând că topoarele de piatră aparţin unei perioade în care oamenii nu au cunoscut încă prelucrarea metalelor. Aceste idei se vor contura cu mai multă claritate în urma contactelor cu băştinaşii continentelor nou descoperite şi a comparaţiilor între echipamentul acestora şi obiectele primitive, ieşite la iveală în Europa. Printre cei care au apelat primii la comparaţiile etnografice îi putem menţiona pe danezul Oliger Jacobaeus (sfârşitul secolului XVII) şi francezii Antoine de Jussien, Antoine-Yves Gognet şi Alexandre Fugère (mijlocul secolului XVIII). Observaţiile cu privire la traiul populaţiilor "sălbatice" din Lumea Nouă, conjugate cu rezultatele arheologiei preistorice în naştere, au dus la admiterea ideii că şi popoarele Europei au trecut, cândva, printr-un stadiu primitiv de civilizaţie.

Primele vestigii preistorice care au atras atenţia învăţaţilor au fost monumentele megalitice şi tumulii funerari, încă vizibili, din nord-vestul Europei. Se ştie, de pildă, că ansamblul megalitic Stonehenge (Wiltshire, Anglia) a fost cercetat, la îndemnul însuşi al regelui Iacob I, încă în prima jumătate a secolului XVII de către arhitectul Inigo Jones

(1572-1652), iar apoi de John Aubrey (1626-1697), acesta din urmă având meritul de a fi observat aliniamentul circular de gropi aparținând primei faze a construcției, aliniament ce însoțește, în interior, valul de pământ care înconjoară monumentul (numite și astăzi gropile lui Aubrey). Tot acum și în prima jumătate a secolului XVIII se fac și primele cercetări și săpături în Germania și Franța. M. Cocherel a cercetat, de pildă, în 1685, un dolmen pe proprietatea sa de la Evreux (Normandia), descoperind 20 de schelete, iar germanul J. H. Nunningh a făcut săpături în tumulii funerari din Westfalia, pe care i-a și descris în 1713. În ceea ce privește vârsta monumentelor studiate, pionierii arheologiei preistorice nici nu bănuiau vechimea lor adevărată. Inigo Jones și John Aubrey credeau, de pildă, că Stonehenege ar fi un templu roman ori un monument druidic Sir William Dugdale (1605-1686) atribuia bretonilor antichitățile cercetate de el în comitatul Warwickshire (Anglia). Nici Nunningh, Cocherel ori alții nu s-au gândit că descoperirile lor ar putea fi creații ale unor populații mai vechi decât cele cunoscute de ei din izvoarele scrise ale antichității (germanici, celți, franci etc.). Lămurirea vechimii omului preistoric și a civilizației sale a rămas, practic, în seama cercetărilor din domeniul geologiei, paleontologiei și arheologiei din secolul XIX.

Renunțarea la concepțiile tradiționale cu privire la vechimea omului a fost determinată, până la urmă, de înmulțirea observațiilor potrivit cărora în depunerile geologice succesive, formate în cursul istoriei Terrei, rămășițe umane și/sau diferite dovezi ale activității omului (unelte, arme, urme de locuire etc.) se găsesc în asociere cu osemintele unor animale dispărute, vechimea descoperirilor fiind asigurată tocmai de existența acestor fosilii și de poziția lor stratigrafică. Primele asemenea observații s-au făcut încă la sfârșitul secolului XVIII. François-Xavier Burtin descrie, de pildă, în 1784, aflarea lângă Bruxelles, într-o depunere de pământ

suprapus de straturi mai recente, a unor unelte de piatră împreună cu oseminte pietrificate de animale. John Frere se remarcă prin cercetările sale de la Hoxne (Suffolk, Anglia), unde, la o adâncime de cca 4 m, a descoperit oseminte de animale fosile în asociere cu unelte de silex (atribuite mai târziu culturii acheuliene), descoperiri despre care a ținut o comunicare la Royal Society din Londra încă în 1797, publicând, apoi, un studiu în 1800. Frere nu a ezitat să declare că descoperirile sale sunt mult mai timpurii decât vârsta ce putea fi admisă pe baza cronologiei biblice. Desigur, aceste idei nu s-au impus cu uşurinţă şi chiar personalităţi marcante ale ştiinţei, precum Georges Cuvier (1769-1832), unul din părinţii geologiei şi paleontologiei, a considerat că potopul biblic a fost doar una dintre marile catastrofe succesive care au determinat trecerea de la o formaţiune geologică la alta. Ordonarea şi interpretarea, cu acurateţe, a descoperirilor şi observaţiilor acumulate a dus, până la urmă, în mod inevitabil, la acceptarea principiilor stratigrafiei geologice şi, implicit, a consecinţelor acesteia asupra percepţiei cu privire la istoria Pământului şi la începuturile umanităţii. Alături de alţi cercetători, meritul principal îi revine, în acest domeniu, fondatorului geologiei moderne, Charles Lyell (1797-1875), autor al lucrării în trei volume, *Principles of Geology* (1830-1833). La acestea se adaugă progresele în domeniul arheologiei preistorice, atât în ceea ce priveşte cercetările de teren, cât şi tărâmul consideraţiilor teoretice. Un pas hotărâtor, în această privinţă, a fost elaborarea, în 1836, a aşa numitului sistem al celor trei perioade de către Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), curator al Muzeului Naţional Danez, sistem potrivit căruia în preistoria omenirii s-au succedat epocile pietrei, a bronzului şi a fierului. Periodizarea lui Thomsen, privită cu rezerve, la început, mai ales în Germania şi Anglia, a fost îmbrăţişată în Suedia de Bror Emil Hildebrand (1806-1884), elev al lui Thomsen, devenit custode al Colecţiei Regale

Suedeze de Antichităţi în 1837. Succesorul lui Thomsen în fruntea Muzeului Naţional din Copenhaga, J. J. A. Worsaae (1821-1885) este socotit, pe bună dreptate, credem noi, "primul arheolog adevărat" (în domeniul preistoriei). El a fost nu numai un adept al sistemului celor trei perioade, dar a şi consolidat acest sistem de cronologie relativă prin aplicarea sa în practică, cu prilejul studierii asocierii tipurilor de obiecte ce apar în ansamblurile funerare sau în turbăriile din Europa septentrională. Concluziile sale au fost expuse în opera sa principală *Danmarks Oldid* (*Antichităţile Danemarcei*) publicată în 1843.

Naşterea arheologiei preistorice moderne este de nedespărţit de activitatea unuia dintre cei mai rodnici cercetători ai vestigiilor vremurilor "antediluviene", francezul Jacques de Boucher de Crèvecoeur de Perthes (1788-1868). Urmând cariera tatălui său, devine directorul vămilor din oraşul Abeville (care a dat numele unei importante culturi paleolitice) din nordul Franţei. Trăind într-un mediu intelectual efervescent, ce promova studiile în diferite domenii ştiinţifice (chiar în cadrul unei "Societăţi de emulaţie"), Boucher de Perthes s-a dedicat cercetării arheologice, în strânsă legătură cu preocupări din domeniul geologiei şi paleontologiei. Din 1836, Boucher de Perthes a urmărit, sistematic, lucrările ce afectau formaţiunile geologice de pe terasele râului Somme din zona oraşului Abeville. În aceste depuneri el a descoperit oseminte de animale dispărute împreună cu unelte de piatră şi alte urme ale activităţii umane. Pe măsură ce a câştigat experienţă şi şi-a perfecţionat metodele de investigaţie, a devenit clar că asocierea acestor vestigii nu este întâmplătoare ci ele se află într-o certă conexiune arheologică, paleontologică şi geologică. Mai mult, ele se constituie în ansambluri distincte de vestigii, depozitate în straturi succesive bine delimitate, ce s-au format în cursul unei geo-istorii nebănuit de îndelungate. Aceste descoperiri, observaţii şi interpretări, primite la început cu

rezerve, sunt apreciate acum la justa lor valoare: colecţia adunată şi ordonată cu grijă a lui Boucher de Perthes, o adevărată temelie pentru noua cronologie preistorică, constituie şi astăzi o parte preţioasă a patrimoniului Muzeului Naţional de Antichităţi de la Saint-Germain-en-Laye, de lângă Paris.

Prima sa lucrare importantă în care şi-a expus ideile cu privire la marea vechime a omului în raport cu concepţiile creaţioniste este studiul în cinci volume intitulat sugestiv *De la création: essai sur l'origin et la progression des êtres* (*Despre creaţie: eseu asupra originii şi dezvoltării fiinţelor*, 1838-1841). Urmează publicarea descoperirilor şi concluziilor sale în trei volume, apărute la intervale destul de mari: *Antiquités celtiques et antédiluviennes* (*Antichităţi celtice şi antediluviene*, I. 1846, II. 1857, III.1864). În primul volum pot fi observate anumite ezitări în ceea ce priveşte, de pildă, determinarea unor obiecte de silex ca unelte cioplite, deci creaţii ale mâinii umane, sau ca piese care au suferit doar o aşchiere mecanică – ezitări firesti dacă avem în vedere că este vorba de un domeniu nou, fără studii prealabile. Avansând în munca sa, discernământul şi spiritul său de observaţie devin mai fine, clasificările mai corecte. Este un merit incontestabil al lui Boucher de Perthes că, în principal, pe baza datelor tipologice şi stratigrafice a reuşit să distingă cu claritate antichităţile numite de el "celtice", caracterizate, în ceea ce priveşte utilajul litic, prin unelte de piatră şlefuite, şi antichităţile "antediluviene", reprezentate prin unelte cioplite. Se pare că el este primul care face această observaţie fundamentală care va permite definirea, în 1865, de către John Lubbock, a paleoliticului şi neoliticului.

Privită, la început, cu neîncredere, noua concepţie cu privire la vechimea omului şi a antichităţilor preistorice, consolidată cu noi şi noi descoperiri, a fost acceptată treptat de lumea ştiinţifică europeană, pătrunsă de ideile evoluţionismului. Observaţiile lui Boucher de Perthes au fost confirmate strălucit,

mai întâi, de cercetările medicului francez Rigollot, efectuate tot pe terasele râului Somme, la Saint-Acheul, în apropiere de oraşul Amiens, unde a descoperit unelte de piatră cioplite, asemănătoare cu cele scoase la iveală la Abeville. Aceste descoperiri, publicate în 1854, au stat la baza definirii, mai târziu, a culturi acheuleene din paleoliticul inferior. În Anglia, cercetările lui William Pengelly efectuate în anii 1858-1859 în depunerile din peştera Windmill Hill de lângă Brixham au confirmat, de asemenea, contemporaneitatea uneltelor de piatră cioplite cu rămăşiţele unor animale de mult dispărute. Dacă existenţa şi vechimea omului preistoric a putut fi susţinută până acum doar de asocierea, în anumite contexte geologice, a uneltelor cioplite cu osemintele unor animale deja stinse, în anul 1856 s-a ivit şi dovada directă: descoperirea în Germania, lângă Düsseldorf, la Neandertal, a primelor rămăşiţe ale omului preistoric însuşi. Trei ani mai târziu apare şi cartea devenită celebră a lui Darwin, *Originea speciilor*. În acest context, descoperirile lui Boucher de Perthes (ca şi celelalte, asemănătoare) încep să apară într-o altă lumină. După paleontologul englez Falconer şi geologul J. Prestwich, în 1859 însuşi Charles Lyell îl vizitează pe Boucher de Perthes şi, convins de însemnătatea descoperirilor de la Abeville, va contribui la recunoaşterea internaţională a importanţei ştiinţifice a acestora. Mai mult, analiza dovezilor de natură diferită, acumulate în deceniile precedente, i-a permis să elaboreze lucrarea *The Antiquity of Man* (*Vechimea omului*, 1863), o primă sinteză a cunoştinţelor dobândite până atunci despre preistorie şi, implicit, despre arheologia preistorică.

Fără să putem urmări, aici, până la capăt, istoria acestei discipline, menţionăm, în loc de epilog, un moment semnificativ al începuturilor cercetării artei preistorice. După descoperirea, în 1879, a picturilor din peştera de la Altamira, chiar şi unii specialişti de seamă s-au îndoit de capacitatea omului preistoric de a înfăptui asemenea opere de artă.

Printre aceştia se număra şi Émile Cartailhac (1843-1921), profesor la Universitatea din Toulouse, unul din fondatorii arheologiei preistorice franceze. După descoperirea, în 1901, a picturilor din peşterile de la Font-de Gaume şi Les Combarelles (Dordogne, Franţa) este recunoscută şi autenticitatea picturilor de la Altamira, iar Cartailhac va publica, în 1902, *Mea culpa d'un sceptique* (*Mea culpa/scuzele unui sceptic*). A fost recunoscută, astfel, nu numai existenţa omului preistoric, dar şi înalta sa capacitate creativă.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

3. IZVOARELE ŞI INTERPRETAREA LOR. LEGĂTURILE PREISTORIEI CU ALTE ŞTIINŢE

Preistoria ca ştiinţă, care cercetează trecutul cel mai îndepărtat al omenirii, prezintă numeroase particularităţi în comparaţie cu disciplinele care studiază epocile mai recente ale istoriei. Aceste particularităţi se datorează, în mare măsură, izvoarelor şi metodelor de cercetare, prin care această istorie îndepărtată poate fi reconstituită. Trebuie să ne împăcăm cu gândul că, datorită lipsei izvoarelor scrise (respectiv, a raritătii extraordinare a acestora, limitate la anumite zone şi momente), nu va fi posibilă niciodată reconstituirea unei istorii "adevărate", în sensul tradiţional, de istorie politică-evenimenţială, al cuvântului. Avem puţine şanse de a cunoaşte vreodată, cu certitudine, numele, limba, amănuntele vieţii cotidiene, materiale şi spirituale, ori personalităţile marcante ale populaţiilor, care au creat civilizaţiile străvechi. Preistoria rămâne, astfel, mai degrabă, o istorie a vechilor civilizaţii, reconstituite pe baza vestigiilor acestora, păstrate până astăzi, şi prin comparaţie cu societăţile "primitive", sau cu unele elemente ale acestora, conservate, mai mult sau mai puţin nealterat, până în contemporaneitate.

3.1. *Izvoarele*

3.1.1. ***Monumentele*** sunt vestigiile, păstrate până astăzi, ale creaţiei materiale şi spirituale ale societăţilor străvechi. Monumentele, ca rămăşiţe ale unei lumi îndepărtate, dispărute, sunt izvoare directe, autentice, un "mesaj" al vremurilor preistorice, receptat de ştiinţa modernă după mii şi sute de mii de ani. Prin monumente înţelegem, înainte de toate, *monumentele arheologice,* scoase la iveală şi studiate de arheologi. Monumentul nu trebuie confundat cu monumentalul.

În sens de izvor arheologic, monument este nu numai o construcție grandioasă, impunătoare (o fortificație sau un monument funerar, de pildă), ci și o modestă lamă de silex, un vas sau alt obiect de lut, o fibulă de bronz ori un cuțit de fier. Vestigiile arheologice pot fi clasificate după diferite criterii. Distingem, în general, monumentele fixe (așezări, necropole/morminte, sanctuare, depuneri/depozite/tezaure etc.) și inventarul mobil al acestora (unelte, arme, obiecte de uz casnic, statuete antropomorfe și zoomorfe, podoabe etc.). Aceste vestigii pot fi descoperite întâmplător sau în urma unor recunoașteri arheologice, tradiționale, ori a unor prospecțiuni arheologice "moderne" (terestre, subacvatice, aeriene). Informații mai complete și mai complexe despre un anumit fenomen al Preistoriei nu pot fi obținute însă decât prin săpături arheologice, care scot la iveală nu numai noi vestigii, ci pun în lumină și contextul căruia acestea îi aparțineau odinioară. Desigur, și săpătura reprezintă doar o etapă a cercetării care continuă, apoi, în laborator, prin investigarea descoperirilor, analizarea observațiilor făcute pe teren și prin interpretarea arheologică-istorică, în ansamblu, a rezultatelor obținute.

Pentru a distinge diferitele populații preistorice, care s-au succedat într-un anumit spațiu, și al căror nume nu ne este cunoscut, arheologia operează cu conceptul de *cultură*. Cultura arheologică este definită pe baza trăsăturilor specifice ale vieții materiale și spirituale (tipuri de așezări și locuințe, rit și ritual funerar, inventar mobil etc.), așa cum pot fi deslușite din vestigiile descoperite, trăsături ce individualizează populația respectivă de altele, creatoare ale altor culturi.

O cultură definită arheologic, specifică unui spațiu geografic și unei perioade de timp determinate, corespunde unei unități socio-umane mai mici sau mai mari (trib, uniune de triburi, populație/populații). În lipsa izvoarelor scrise, este mult mai greu, dacă nu chiar imposibil de stabilit, în ce măsură creatorii unei culturi arheologice pot fi identificați și cu

o comunitate etno-lingvistică.

O cultură arheologică este, fără îndoială, doar o umbră palidă a culturii vii, de odinioară, pe care o reprezintă doar parțial în funcție de ceea ce s-a păstrat și a ajuns să fie cunoscut. Potrivit unor evaluări, vestigiile păstrate, ce *ar putea*, virtual, să fie scoase la iveală, prin mijloacele arheologiei, reprezintă cca. 15 % din ansamblul monumentelor existente cândva al civilizațiilor de altă dată. Ceea ce se cunoaşte realmente, în urma descoperirilor întâmplătoare şi a cercetărilor arheologice, este doar o fracțiune a acestui procent. Se păstrează, în general, doar materialele anorganice: piatra, lutul ars, metalele etc. Materialele organice ca lemnul, pielea, țesăturile etc., fiind perisabile, se conservă, de obicei, doar în condiții speciale (în turbării, saline, mediu uscat sau înghețat, de pildă). Această imagine este incompletă şi în sensul că nu toate aspectele vieții reale, de odinioară, au aceeaşi şansă de a putea fi reconstituite: cea mai mare parte a vestigiilor arheologice pune în lumină creația materială a unei comunități preistorice, datele referitoare la spiritualitatea şi la viața socială sunt mult mai rare, de obicei indirecte şi dificil de interpretat. (A se vedea, de pildă, discuțiile cu privire la statuetele şi alte reprezentări antropo- şi zoomorfe ca manifestări ale credințelor religioase şi/sau ale artei, ori controversele în interpretarea depunerilor, a depozitelor şi tezaurelor, ca act religios, ca dovadă a acumulării de bunuri şi a diferențierii sociale, ori ca argumente pentru existența unor momente de criză, când oamenii s-au străduit să-şi ascundă valorile).

În sfârşit, vestigiile făcând parte dintr-un ansamblu arheologic oferă o imagine statică, "încremenită" în momentul în care, de pildă, o aşezare a fost distrusă sau părăsită ori în care a fost amenajat şi apoi închis un mormânt. Dinamica proceselor, "filmul" evoluției istorice pot fi reconstituite prin "punerea în mişcare" a acestor imagini, prin compararea ansamblurilor arheologice succesive.

Vorbind despre monumente, avem în vedere nu numai vestigiile arheologice, în sensul strict al cuvântului, ci şi rămăşiţele omeneşti, de animale şi de plante, descoperite întâmplător sau în săpături, studiate de ramuri speciale ale paleontologiei, antropologiei, zoologiei şi botanicii. Osemintele fosile ale omului şi strămoşilor săi direcţi, studiate de paleontologie şi paleoantropologie, constituie izvorul principal în reconstituirea procesului antropogenezei, încheiat la sfârşitul Pleistocenului. Rămăşiţele animale şi vegetale, studiate de paleozoologia şi paleobotanica, fac posibilă reconstituirea faunei şi florei (şi, indirect, a oscilaţiilor climatice) în diferitele etape ale Pleistocenului şi, implicit, a mediului ambiant în care a evoluat omul în cursul epocii paleolitice, în diferitele regiuni ale globului. Prin studiul antropologic (şi paleopatologic) al scheletelor omului modern, poate fi stabilit sexul, vârsta, cauza morţii şi existenţa unor maladii, oferindu-se preţioase date paleodemografice despre creatorii diferitelor civilizaţii ce au evoluat în Holocen. Mai mult, precizarea unor trăsături morfologice speciale (rasiale) poate contribui, uneori, şi la elucidarea originii şi apartenenţei etnice ale acestor civilizaţii. Determinarea osemintelor de animale, a macro– şi microresturilor vegetale, descoperite în asociere cu vestigiile diferitelor culturi preistorice, permite specialiştilor în arheozoologie, arheobotanică şi palinologie să reconstituie condiţiile ecologice în care au evoluat aceste culturi, precum şi formele de economie, modul de subzistenţă (prin cules, vânătoare, cultivarea plantelor, creşterea animalelor) a diferitelor comunităţi.

În fine, nu pot fin neglijate nici monumentele de limbă, studiate de lingvistică. Limbile "moarte" (dintre care unele cunoscute doar fragmentar), dar şi cele vii, conţin numeroase elemente străvechi pe baza cărora specialiştii în lingvistica comparată încearcă să reconstituie originea şi dezvoltarea limbii/a limbilor, diferenţierea marilor familii lingvistice. Legăturile dintre diferitele limbi aruncă o lumină şi asupra

contactelor dintre diferitele societăți, inclusiv preistorice. Terminologia privitoare la flora şi fauna, la diferite materii prime, unelte şi arme, ori la rudenie, instituții şi structuri sociale păstrează unele elemente arhaice, care pot fi utilizate ca surse în reconstituirea unor stări şi procese (pre)istorice, inclusiv de etnogeneză.

3.1.2. ***Relicvele.*** Societățile "înapoiate" care nu au realizat saltul spre "civilizație", spre cultura scrisă, urbanism şi statalitate, păstrându-şi traiul de vânători – culegători sau cultivatori de plante şi crescători de animale primitive, unele ajungând, eventual, să cunoască şi prelucrarea metalelor, pot ilustra, mai mult sau mai puțin autentic, diferitele epoci ale preistoriei. Tasmanienii, de pildă, în momentul descoperirii lor trăiau în comunități mici, de până la 50 de indivizi, singura formă de diviziune a muncii fiind acea după sex şi vârstă. Ei şi-au asigurat subzistența prin cules, pescuit şi vânătoare cu arme simple: ciomege şi sulițe de lemn, cu vârful întărit în foc. Nu cunoşteau arcul şi, după cât se pare, nici armele compuse, prevăzute cu mâner. Folosind termenii periodizării arheologice, acest stadiu nu depăşeşte acela de paleolitic, în timp ce australienii, având instituții sociale complexe şi o gamă largă de unelte de piatră ce evoluează spre microlitism, "au ajuns" în mezolitic. Băştinaşii din Noua Guinee şi Oceania au devenit cultivatori de plante şi crescători de animale "neolitici", iar unele populații "primitive" din Africa au reuşit să practice chiar metalurgia fierului, pentru a da doar câteva exemple. Populațiile "primitive" sau "naturale", contemporane civilizațiilor moderne, şi socotite drept relicve ale timpurilor preistorice, studiate de etnografi, pot deveni, prin comparație, surse ale cunoaşterii societăților străvechi. Această categorie de izvor devine deosebit de utilă în cunoaşterea acelor aspecte ale vieții preistorice, care se întrupează doar indirect şi în mică măsură în vestigiile arheologice sau care nu pot fi deduse decât în mod excepțional din acestea. Avem în vedere, în primul rând,

ceea ce ține de structurile sociale, de credințele și practicile religioase, de obiceiurile și morală, dar și cunoașterea tehnicilor de producere, a funcției și a modului de utilizare a diferitelor obiecte și instalații.

3.1.3. ***Supraviețuirile*** au fost puse în evidență pentru prima dată de etnologul englez Edward B. Tylor în *Primitive Culture* (*Cultura primitivă*, 1871), lucrare în care consideră, printre altele, că superstițiile sunt rămășițe vii (*survival*) ale unor culturi apuse. Prin supraviețuirile înțelegem, deci, urmele, rămășițele stărilor materiale și spirituale străvechi ale omenirii, păstrate în comportamentul și mentalitatea societăților "civilizate", "omul primitiv ce trăiește în noi", după cum s-a exprimat etnologul italian Giuseppe Cocchiara (*Storia del folklore in Europa – Istoria folclorului european*, 1954. Vezi și *idem*, *L'eterno salvaggio. Presenza e influsso del mondo primitivo nella cultura moderne – Eternul sălbatec. Prezența și influența lumii primitive asupra culturii moderne*, 1961). Este vorba de elementele ce supraviețuiesc în cultura populară, în arta, arhitectura, meșteșugurile, în credințele, datinile și tradițiile populare, cu deosebire în obiceiurile legate de momentele cele mai importante ale vieții (nașterea, căsătoria/ nunta, moartea). Supraviețuirile nu se limitează, însă, la cultura populară, în sensul strict al cuvântului, ci sunt prezente, sub învelișul normelor morale și de comportament, dobândite prin educație, și în psihicul, în mentalitatea și în manifestările, uneori involuntare, ale omului cultivat. Asemenea supraviețuiri ale unor stări "primitive" au putut fi relevate în sânul tuturor civilizațiilor, începând cu cea antică și terminând cu cea contemporană, datorită studiilor din domeniul istoriei culturii, al sociologiei, etnologiei și folclorului. Din îmbinarea datelor referitoare la cultura populară, încă vie, cu datele arheologiei, în vederea reconstituirii unor stări de altă dată, preistorice, s-a născut un domeniu de cercetare modern, interdisciplinar, *etnoarheologia*.

3.1.4. Măsura în care ***izvoarele scrise*** pot fi luate în considerație în studiul Preistoriei, a fost discutată în legătură cu conceptul de protoistorie. La cele menționate atunci, am putea adăuga, în legătură cu ceea ce am numit mai sus *relicve*, și jurnalele de călătorie, memoriile și rapoartele exploratorilor și misionarilor despre populațiile băștinașe din teritoriile nou descoperite, lucrări care înregistrează, mai mult sau mai puțin fidel, stările încă nealterate ale acestor populații de contactul lor cu civilizația europeană. În ceea ce privește *supraviețuirile*, sunt demne de menționat în acest context cercetările întreprinse asupra culturii populare, mai ales culegerea și editarea de către folcloriști a diferitelor genuri ale literaturii populare, conținând multe elemente arhaice. În privința valorificării surselor mai vechi, se remarcă cercetările deja menționate ale lui Bachofen, bazate pe studiul izvoarelor literare antice. Un deschizător de drumuri în acest domeniu a fost și filologul și etnologul englez James George Frazer (1854-1941). Bun cunoscător (și chiar editor) al autorilor antici, el a îmbinat datele extrase din izvoarele literare orientale și greco-romane cu datele etnologiei și folclorului în străduința sa de a reconstitui mentalitatea "primitivă" și supraviețuirea unor elemente ale acesteia (vezi: *Golden Bough*, trei ediții între 1890-1915, ultima în 12 volume; în limba română: *Creanga de aur*, 1-4, București, 1980, și *Folklore in the Old Testament*, 1918, în limba română: *Folclorul în Vechiul Testament*, București, 1995).

*

Categoriile de izvoare, discutate mai sus, au jucat un rol diferit în cursul evoluției științei preistorice. După cum am arătat în capitolul referitor la istoricul cercetărilor, încercările de reconstituire a societăților primitive s-au bazat, la început, în principal, pe comparațiile etnografice, în sensul larg al cuvântului, altfel spus pe ceea ce am numit mai sus relicve și supraviețuiri, și, într-o anumită măsură, pe izvoarele scrise.

O dată cu dezvoltarea arheologiei, a arheologiei preistorice în deosebi, ponderea monumentelor în studierea epocilor îndepărtate devine din ce în ce mai mare, astfel încât vestigiile păstrate din vremurile preistorice constituie astăzi principalul izvor al istoriei societăților străvechi. Desigur, nici preistoria modernă nu neglijează celelalte categorii de izvoare, și există autori, mai ales în lumea anglo-saxonă, care acordă în lucrările lor spații relativ largi datelor etnografice sau includ chiar capitole despre viața populațiilor "naturale" actuale, spre a ilustra viața omului preistoric (vezi, de pildă, Grahame Clark, *World Prehistory – Preistoria lumii*, 1969; John Waechter, *Man before History – Omul înainte de istorie*, Lausanne, 1976). Alți specialiști sunt mai rezervați, și în lucrările lor se sprijină exclusiv pe izvoarele directe, arheologice, chiar dacă este vorba de tratarea artei sau a religiei (vezi, de exemplu, Hermann Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte – Tratat de preistorie*, în mai multe volume, din 1968; André Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidental – Preistoria artei occidentale*, 1965; *idem*, *Les religions de la préhistoire. Paléolithique – Religiile preistorice. Paleoliticul*, 1983). Rezervele acestor specialiști sunt justificate, dacă avem în vederea distanța mare de timp care îi desparte pe oamenii preistorici de primitivii actuali, modificările intervenite în traiul și mentalitatea acestora din urmă ca rezultat al contactelor lor cu societățile moderne.

După cum am semnalat deja, există, totuși, domenii ale vieții preistorice care numai cu greu ar putea fi cunoscute numai pe baza vestigiilor arheologice. Avem în vedere, mai ales, structurile sociale și spiritualitatea, dar ar putea fi menționate și tehnicile de prelucrare a diferitelor materiale, funcția și modul de folosire a unor obiecte și instalații etc. În aceste cazuri este justificată recurgerea, cu prudență, la analogiile etnografice. Nu este întâmplător că, în ultima vreme, coexistă "pașnic" două domenii moderne de cercetare, aparent

opuse, dar în realitate având multe elemente comune: arheologia experimentală şi etnoarheologia.

3.2. *Excurs 2. Metodele de cercetare a vestigiilor preistorice*

Metodele de cercetare ale preistoriei sunt determinate de natura izvoarelor folosite. Întrucât izvorul principal în studiul preistoriei îl constituie monumentele, metodele fundamentale de cercetare a istoriei societăţilor străvechi sunt cele ale arheologiei şi ale disciplinelor conexe, care au ca obiect diferitele vestigii lăsate de om.

3.2.1. ***De la prospecţiunile şi săpătura arheologică la laborator.*** Dacă avem în vedere desfăşurarea cercetărilor arheologice, primul pas îl constituie identificarea (detectarea) aşezărilor, necropolelor sau a unor monumente izolate prin prospecţiuni terestre (geofizice, geochimie ori prin cercetări de suprafaţă/"periegheze" tradiţionale), prin fotografieri aeriene şi cercetări subacvatice. Odată localizate (şi, după caz, investigate prin metode de prospecţiuni moderne, non-distructive), siturile pot fi cercetate prin săpături arheologice de diferite tipuri (săpături de salvare, sondaje, săpături sistematice), cu respectarea unei metodologii ce s-a perfecţionat şi se perfecţionează mereu. Specificul cercetării unui monument arheologic faţă de cercetarea altor categorii de izvoare istorice este irepetabilitatea: prin săpătură se distruge monumentul cercetat. Rezultă de aici marea responsabilitate a arheologului de a observa şi înregistra (în jurnalul de săpătură, în desene de planuri şi profile, fotografii, benzi video etc.) toate detaliile cu privire la obiectivele fixe şi la condiţiile de descoperire a inventarului mobil, colectat integral şi pe complexe.

Observaţiile făcute în cursul săpăturilor cu privire la tipurile de aşezări şi locuinţe, la structura necropolelor şi la ritul şi ritualul funerar ca şi inventarul mobil sînt studiate, în continuare, după săpătură, în laborator şi în cabinetul de lucru,

în vederea încadrării culturale şi cronologice a descoperirilor, premisa unor interpretări istorice. În acest scop, descoperirile arheologice trebuie să fie, înainte de toate, ordonate şi datate, prin metode specifice, tradiţionale şi "moderne". Obiectele de piatră şi de metal pot fi supuse unor analize de laborator, petrografice şi metalografice, pentru stabilirea compoziţiei lor, a locului de proveniență a materiei prime, a proceselor tehnologice folosite la făurirea lor. În cazul obiectelor de lut, a ceramicii mai ales, pot fi efectuate analize cu privire la originea materiei prime, compoziţia pastei, la tehnica de modelare şi ardere etc. Tehnica de confecţionare, funcţia şi modul de utilizare a diferitelor tipuri de obiecte pot fi studiate şi prin metode experimentale. Studiul arheobotanic şi arheozoologic al rămăşiţelor vegetale şi animale descoperite în săpăturile arheologice ne oferă informaţii atât despre condiţiile naturale, cât şi despre raporturile om-mediu, modul de exploatare a acestuia prin îndeletniciri precum culesul şi vânătoarea, cultivarea plantelor şi creşterea animalelor. Prin studiul (paleo)antropologic al rămăşiţelor omeneşti obţinem date (inclusiv demografice şi paleopatologice) despre vechile populaţii, creatoare ale civilizaţiilor studiate pe calea arheologiei. În fine, comparaţiile etnografice şi etnologice, apelarea la mijloacele etnoarheologiei şi ale antropologiei culturale pot înlesni mai buna înţelegere a unor aspecte ale vieţii sociale şi ale spiritualităţii, mai greu de desluşit exclusiv din izvoarele arheologice. Din această sumedenie de probleme, ne vom referi, în continuare, cu precădere, la cele mai importante metode privind ordonarea şi datarea descoperirilor arheologice.

3.2.2. *Ordonarea descoperirilor arheologice*

Definirea culturilor arheologice, stabilirea originii şi evoluţiei acestora, ca şi lămurirea raporturilor temporale şi spaţiale între diferitele culturi este condiţionată de clasificarea tipologică, studiul comparativ şi precizarea răspândirii

descoperirilor arheologice. În acest scop se apelează la următoarele trei metode fundamentale ale arheologiei, strâns legate între ele.

Metoda tipologică

Prin tip înțelegem, în arheologie, un artefact, deci un produs al mâinii umane (un vas, o unealtă, o armă, o podoabă sau orice alt obiect) care are o formă (şi, după caz, o ornamentație) determinată şi o tehnică de confecționare caracteristică. Elaborarea metodei tipologice pentru ordonarea după criterii formale a artefactelor a însemnat, de fapt, aplicarea principiului evoluționist la analiza şi interpretarea transformărilor ce intervin, în decursul timpului, în forma diferitelor obiecte. Metoda a fost fundamentată de arheologul suedez Hans Hildebrand, în lucrarea sa despre istoria toporului (1871) şi dezvoltată, apoi, de compatriotul său, Oscar Montelius, în cartea sa despre epoca bronzului în nordul Europei (1885) şi, mai ales, într-o lucrare specială dedicată metodei (1903). Un alt arheolog suedez, Nils Åberg, în 1929 a definit metoda în felul următor: "Ea [tipologia] se întemeiază pe prezumpția că voința umană este legată de anumite legi asemănătoare cu acelea care guvernează dezvoltarea lumii organice. Obiectele arheologice se dezvoltă ca şi cum ar fi organisme vii; diferitele obiecte sunt indivizii, o serie de tipuri reprezintă dezvoltarea unei specii, iar o grupă de serii de tipuri formează o dezvoltare care se ramifică în diferite specii şi familii".

Această paralelă între "dezvoltarea" tipurilor de obiecte şi evoluția lumii vii nicidecum nu trebuie absolutizată. Ceea ce putem reține este ideea de bază: existența reală (respectiv necesitatea stabilirii) a unei anumite ordine în succesiunea formelor diferitelor produse (precum toporul, de pildă, studiat de Hildebrand). Orice produs având o funcție, diferitele forme pot fi socotite trepte ce duc la o adaptare din ce în ce mai potrivită pentru îndeplinirea funcției respective. Această idee a "dezvoltării" tipurilor de la cele simple la altele, mai evoluate,

poate fi admisă ca tendință, fără a fi generalizată. Pornind de la obiectele descoperite în contexte bine definite (depozite, morminte, complexe închise, în general), precum şi de la studiul asocierii tipurilor, cercetarea modernă a demonstrat că tipuri mai simple (în special obiecte de folosință cotidiană) pot avea o durată de utilizare îndelungată şi pot fi contemporane cu tipuri mai elaborate (cu deosebire obiecte mai uşor supuse schimbărilor "modei", cum ar fi aşa-numitele tipuri directoare, specifice diferitelor perioade). Cu toate acestea, seriile tipologice temeinic elaborate, coroborate cu observațiile stratigrafice (şi, dacă este posibil, şi cu datele cronologiei absolute), pot oferi şi astăzi repere pentru o cronologie relativă (vezi evoluția stilistică a ceramicii pictate de tip Cucuteni). Dincolo de această semnificație, metoda tipologică îşi păstrează rolul în descrierea şi ordonarea după criterii formale a diferitelor categorii de obiecte şi, prin aceasta, în stabilirea trăsăturilor caracteristice ale unor culturi, faze şi etape, definite arheologic.

Metoda comparativă

Premisa operării cu această metodă este definirea prealabilă a tipurilor studiate. De altfel, însăşi stabilirea seriilor tipologice sau a asocierii de tipuri se realizează prin comparație, cele două metode, tipologică şi comparativă, sunt, astfel, în strânsă interdependență. Prin metoda comparativă se poate studia originea, evoluția şi înrudirea diferitelor categorii de obiecte. Metoda trebuie utilizată cu precauție, mai ales atunci când este vorba de comparații pe arii întinse. Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că nu toate obiectele care se aseamănă între ele au neapărat şi aceeaşi origine (acelaşi prototip) ori sunt, în mod necesar, contemporane. Chiar şi obiectele care au avut, în ultimă instanță, aceeaşi origine şi reprezintă, în fond, acelaşi tip, pot fi mai mult sau mai puțin distanțate în timp. Este cazul, de pildă, al aşa-ziselor "importuri", care s-au dovedit a fi, uneori, imitații locale. Este neîndoielnic, acum, de pildă, că la periferia lumii miceniene

au fost produse, în continuare, unele tipuri de vase într-o vreme în care ele nu mai erau în uz în centrele acestei civilizații. Evident, valoarea cronologică a acestor imitații (socotite, un timp, drept importuri) este mult mai limitată decât s-a crezut inițial. Oricum, prin comparație, pot fi scoase în evidență atât asemănările cât şi deosebirile dintre diferite tipuri, metoda aici discutată contribuind, astfel, printre altele, la o mai veridică definire a unor culturi sau grupe culturale înrudite dar, totuşi, distincte.

Metoda chorologică (cartografică)

Dacă primele două metode, discutate mai sus, ajută, înainte de toate, studierea distribuirii în timp a descoperirilor arheologice, metoda chorologică (de la *chora* = *spațiu delimitat* şi *logos* = *studiu*, în limba greacă) serveşte la studiul răspândirii în spațiu, în anumite zone geografice, a fenomenelor arheologice (culturi, faze, etape, anumite tipuri de obiecte etc.). Şi această metodă se întemeiază, în fond, pe metoda tipologică, căci sunt cartate, de regulă, diferite tipuri de obiecte (vase, arme, piese de cult, podoabe, etc.) sau culturile (ori numai anumite faze şi etape ori elemente ale acestora) definite, în principal, pe baza tipologiei. Hărțile de răspândire pot reprezenta o anumită secvență cronologică (fiind cartate obiecte sau fenomene aparținând unei anumite perioade) sau o anume secvență spațială (prin cartarea descoperirilor provenite dintr-o anumită zonă geografică).

Prin această metodă se poate studia, de pildă, aria de răspândire a unei culturi, evoluția densității de locuire într-o zonă geografică şi perioadă istorică dată, continuitatea şi discontinuitatea între diferitele culturi sau între fazele acestora. Utilizată cu pricepere, metoda cartografică ne poate ajuta să înțelegem mai bine raportul om-mediu, direcțiile de difuzare a unor bunuri culturale, mişcările de populații dintr-o regiune în alta, dinamica dezvoltării istorice etc. Pentru a da numai câteva exemple, menționăm că prin reprezentarea pe hartă a

descoperirilor arheologice dintr-o microregiune geografică vom putea observa, în unele perioade, anumite "pendulări" între locurile de poziție joasă, respectiv înaltă, determinate, probabil, de modificările condițiilor climatice. Cartarea pe faze și etape a descoperirilor aparținând unei culturi va evidenția perioade de extindere sau de restrângere a ariei culturii respective în decursul evoluției sale, ceea ce trebuie studiat în interdependență cu fluctuațiile ariei culturilor învecinate, cu raporturile interculturale, în ultimă instanță. Reprezentarea răspândirii în spațiu a fenomenelor arheologice este o metodă fundamentală, indispensabilă pentru interpretarea istorică a izvoarelor.

3.2.3. *Cronologia relativă și absolută. Metode de datare*

După cum bine se știe, fără stabilirea raporturilor temporale între diferite fenomene arheologice, orice reconstituire istorică este imposibilă. Disciplina care se ocupă cu datarea fenomenelor și evenimentelor în vederea stabilirii succesiunii acestora este cronologia (de la *chronos* = *timp* și *logos* = *studiu*, în limba greacă). În arheologie se operează cu două sisteme de cronologie: cea relativă și cea absolută. *Cronologia relativă* înseamnă stabilirea raporturilor de anterioritate, posterioritate sau de sincronism (contemporaneitate). Principala metodă pentru stabilirea cronologiei relative este metoda stratigrafică, alături de care se poate apela la metodele tipologică și comparativă, deja discutate. În același scop, pot fi folosite cu bune rezultate și datările radiocarbon convenționale (necalibrate). *Cronologia absolută* exprimă vârsta unui fenomen sau eveniment în ani calendaristici (ori în decenii, secole, milenii, în funcție de precizia datărilor). Pentru stabilirea cronologiei absolute se apelează, în mod tradițional, la cronologia istorică (sau "de contact"), precum și la o serie de metode "moderne" de datare, bazate pe științele naturii.

3.2.3.1. *Cronologia relativă. Metoda stratigrafică*

Metoda stratigrafică a fost împrumutată din geologie şi aplicată în arheologie încă de la mijlocul secolului XIX. Jacques Boucher de Perthes, unul dintre fondatorii arheologiei preistorice scria, în 1847, că "... noi admitem un fel de scară a vieţii, o suprapunere a straturilor formate de resturile generaţiilor ...". În stabilirea cronologiei avem în vedere principiul că straturile inferioare, mai adânci, sunt mai vechi, iar cele care le suprapun, aflate mai aproape de suprafaţă, sunt mai recente. Dacă geologia studiază straturile formate natural, în decursul istoriei Terrei, în arheologie metoda se bazează pe stabilirea *straturilor de cultură*, rezultate în urma activităţii umane, a acumulării urmelor de locuire (rămăşiţe de construcţii şi resturi menajere, urme ale vieţii de odinioară: ceramică, unelte, arme, statuete, podoabe şi alte obiecte, de cele mai multe ori fragmentare, la care se adaugă pământul de umplutură, depus în decursul timpului, în care zac urmele de locuire menţionate).

În arheologie se operează cu mai multe feluri de stratigrafie. *Stratigrafia verticală* studiază straturile de cultură suprapuse, care se succed, în ordinea formării lor, între solul steril din punct de vedere arheologic şi solul fertil actual, respectiv, suprafaţa actuală a solului. Prin strat înţelegem, de obicei, o depunere care aparţine unei anumite culturi. În cadrul stratului pot exista mai multe niveluri de locuire sau etape de construcţii, care pot reprezenta faze diferite ale culturii respective. Există aşezări-etalon, a căror stratigrafie a constituit un adevărat schelet cronologic pentru spaţii întregi. La Troia (NV Anatoliei), de pildă, au fost distinse nouă straturi suprapuse (în cadrul cărora există zeci de niveluri de locuire), locuite timp de peste 3.000 de ani, din epoca timpurie a bronzului şi până în epoca romană. Descoperirile făcute în unele straturi de la Troia prezintă analogii cu culturile preistorice din România.

Stratigrafia orizontală este aplicată mai ales în studierea necropolelor şi, deocamdată, în mai mică măsură în cercetarea aşezărilor. În acest caz, succesiunea cronologică a fenomenelor se urmăreşte pe orizontală. În cazul unei necropole, de pildă, pe baza ritului, ritualului şi a inventarului pot fi stabilite grupuri de morminte aparţinând unor perioade sau faze diferite. Prin cartare, obţinem o imagine a "evoluţiei" cimitirului: succesiunea, pe orizontală, a înmormântărilor din diferite faze (vezi, de pildă, necropola de la Ferigile, jud. Vîlcea, din prima epocă a fierului). Această metodă a fost aplicată, recent, cu succes, pentru stabilirea evoluţiei interne a aşezării de la Truşeşti (jud. Botoşani), săpată exhaustiv, aparţinând fazei A a culturii Cucuteni. Prelucrarea, prin mijloace informatizate (calculator), a ceramicii pe complexe a indicat care sunt casele mai vechi sau mai noi, prin cartare conturându-se succesiunea etapelor de construcţie a acestora.

În arheologie se mai apelează şi la *stratigrafia comparată*. În măsura în care în succesiunea stratigrafică a unor situri sunt prezente straturi de cultură sau niveluri de locuire identice, există posibilitatea racordării acestor stratigrafii "individuale". Prin compararea şi paralelizarea acestor stratigrafii, în cazuri fericite, se poate ajunge la o stratigrafie "ideală" care să reflecte succesiunea (şi, deci, cronologia relativă) a culturilor, perioadelor şi epocilor dintr-o anumită regiune geografico-istorică. Dacă există fenomene arheologice care s-au difuzat pe un spaţiu mai vast, reprezentând un "orizont" surprins şi stratigrafic, avem posibilitatea de a racorda stratigrafiile (şi, implicit, evoluţia culturală) din diferite regiuni, uneori îndepărtate.

3.2.3.2. *Stabilirea cronologiei absolute*

Pentru stabilirea cronologiei absolute dispunem de diferite metode, unele tradiţionale, altele, "moderne" bazate pe diferite ramuri ale ştiinţelor naturii. Din sumedenia de metode de datare, utilizate astăzi în arheologie, vom discuta, în cele ce

urmează doar cele mai importante.

Cronologia istorică (sau de contact)

Această metodă se bazează pe stabilirea unor contacte între culturile pre- şi protoistorice, pentru care nu există posibilităţi interne de datare absolută, şi civilizaţiile dezvoltate, a căror cronologie, datorită izvoarelor scrise, a fost deja elaborată. După cum se ştie, pentru civilizaţiile din Orientul antic există o cronologie mai mult sau mai puţin precisă încă începând cu mileniul al III-lea î. Hr. Datorită legăturilor strânse între civilizaţiile orientale şi cele din Bazinul egeean, a putut fi elaborată şi cronologia acestora din urmă, mai ales pe baza calendarului egiptean.

Arheologii europeni au căutat, încă în secolul trecut, să dateze culturile preistorice ale continentului nostru pe baza legăturilor (uneori ipotetice) cu civilizaţiile egeo-anatoliene. Sunt bine cunoscute în istoria arheologiei încercările mai vechi sau mai noi de a paraleliza unele culturi neolitice, din epoca bronzului şi din prima epocă a fierului cu anumite straturi de la Troia sau cu anumite civilizaţii egeene. Una din ultimele mari încercări de a elabora un astfel de sistem cronologic se datorează profesorului german Hermann Müller-Karpe (1959). Scopul urmărit a fost stabilirea cronologiei perioadei culturii câmpurilor de urne, care a evoluat, în Europa centrală, în intervalul Bronz D-Hallstatt B_3, potrivit sistemului cronologic al lui Paul Reinecke şi îmbunătăţit de Müller-Karpe. Profesorul german a studiat cu mare atenţie (apelând la metodele tipologică, comparativă şi chorologică) contactele şi paralelismele ce pot fi stabilite între descoperirile din regiunea nord-alpină şi Italia, Italia şi Egeea, Egeea şi Orient, Egipt, în deosebi, pentru a aminti doar verigile principale ale acestui lanţ de legături. Potrivit concluziilor sale, perioada studiată de el corespunde intervalului care începe cu Micenianul târziu şi se termină cu întemeierea primelor colonii greceşti în Sicilia şi Italia de Sud. Acordând fiecărei etape din sistemul său

cronologic câte un secol, a datat faza Bronz D în secolul XIII, Hallstatt A_1 în sec. XII, Ha A_2 în sec. XI, Ha B_1 în sec. X, Ha B_2 în sec. IX şi, în sfârşit, Ha B_3 în sec. VIII î. Hr. Acest sistem, care a însemnat o mare realizare în vremea respectivă şi care este larg răspândit în preistoria europeană, trebuie folosit acum cu precauţie, mai ales în afara ariei culturale pentru care a fost elaborat.

Determinări cronologice făcute pe bază de teste efectuate pe oase

Testul fluorului permite datarea osemintelor fosile, pe baza concentraţiei de fluor, acumulat în ele, în urma zacerii lor în pământ. Această concentraţie (care creşte până la un maximum de saturaţie) este cu atât mai ridicată cu cât osemintele au zăcut mai mult în pământ (deci cu cât sunt mai vechi). Datările ce pot fi obţinute nu sunt foarte precise (marja de eroare variază între ± 5000 şi ± 20.000 de ani, în funcţie de vârsta mostrei), metoda a dat, totuşi, rezultate importante. Astfel s-a dovedit, de pildă, că "omul de la Piltdown" (Anglia), ieşit la iveală în 1909, este, de fapt, un fals grosolan, compus dintr-un craniu de *Homo sapiens* şi un maxilar primitiv, de tip pongid (urangutan ?). Tot prin această metodă s-a dovedit că femurul şi craniul descoperite la Trinil (Insula Jawa), la o distanţă de 15 m unul de celălalt sunt, într-adevăr, contemporane şi aparţin unui *Homo erectus*.

Testul azotului. Conţinutul în azot este mai ridicat în oasele recente (4,1 %) şi, diminuându-se cu o viteză relativ uniformă, mai scăzut în osemintele mai vechi. Măsurând concentraţia de azot, se poate evalua, astfel, vechimea osemintelor omeneşti sau de animale, descoperite. Testul azotului a fost folosit, de asemenea, în demascarea falsului de la Pildown (maxilarul avea o concentraţie de 3,9 %, în timp ce fragmentele de craniu 1,4-0,6 %).

Determinări cronologice pe bază de colagen. Colagenul este o proteină complexă, care este prezent în

organismul viu uman, inclusiv în oase, în proporție de 18 mg/ 100 gr. Această concentrație se micşorează, după moarte, odată cu trecerea timpului. Descompunerea colagenului din oase este mai rapidă imediat după îngropare, apoi viteza se reduce treptat. Acest fenomen poate fi ilustrat printr-o curbă hiperbolică care, proporțional cu trecerea timpului, se apropie de orizontală. Dacă se stabileşte conținutul în colagen al unor oase de vârstă necunoscută şi valoarea măsurată se raportează la curba elaborată, se obține o bună orientare cu privire la vechimea oaselor. Această metodă poate fi folosită cu bune rezultate mai ales în cercetarea unor necropole, în care există înmormântări din epoci diferite, iar mormintele sunt lipsite de inventar arheologic caracteristic. Aplicând metoda, mormintele pot fi diferențiate cronologic şi datate, mai mult sau mai puțin precis, în funcție de vechimea osemintelor depuse în ele.

Indicii privind vârsta oaselor pot fi obținute şi pe baza stabilirii proporției *componentelor organice* (care se descompun, după moarte, cu o anumită viteză), în raport cu componentele anorganice. Această metodă a dat bune rezultate la datarea oaselor care au o vechime de până la 14.000 de ani. (În cazul osemintelor mai vechi diferențele de valori măsurate nu sunt semnificative pentru deosebirile de vârstă.)

Termoluminescența

Această metodă serveşte la datarea obiectelor de lut ars (ceramica, în primul rând) dar şi a pieselor de sticlă şi smalț, precum şi a artefactelor de piatră şi silex, arse. Dacă o mostră luată dintr-un asemenea obiect este sfărâmată şi încălzită rapid la temperatura de 500 °C, mostra va emite o fascicolă de lumină slabă, dar măsurabilă. Dacă aceeaşi mostră va fi încălzită încă o dată, vom observa doar o emisie de căldură. Emisia de lumină, rezultată în urma primei încălziri se numeşte termoluminescență (TL). Termoluminescența rezultă din compoziția minerală a mostrei, care a fost expusă, timp îndelungat, la radiația nucleară foarte slabă, emisă de

elementele radioactive, existente în compoziția mostrei și în solul în care aceasta a zăcut (uraniu, toriu, potasiu – 40 etc.). Datarea prin această metodă se bazează pe faptul că intensitatea termoluminescenței este direct proporțională cu timpul scurs de la momentul arderii obiectului din care provine mostra. (Este de reținut faptul că, odată cu arderea obiectului, TL acumulată anterior "se golește" din mostră și, astfel, "ceasul" se potrivește, din nou, la ora 0. În acest fel se explică fenomenul menționat mai sus, și anume că o mostră încălzită a doua oară nu va mai emite o fascicolă de lumină, putând fi observată doar o emisie de căldură.

În realitate, procedeul de datare este mult mai complicat și așa se explică faptul că primele rezultate convingătoare au fost obținute abia la sfârșitul anilor '60, cu toate că principiile metodei au fost formulate încă în 1953. Precizia datărilor prin TL este în jur de ± 5 %, ceea ce este apropiată de precizia datărilor prin metoda radiocarbon. Avantajul metodei prin TL este acela că "evenimentul" datat este, realmente, un "eveniment" arheologic (data arderii unui vas, de pildă), în timp ce în cazul datărilor prin radiocarbon a unor mostre de lemn, de cărbune sau de oase, între "evenimentul" datat (moartea organismului din care provine mostra) și vârsta reală a monumentului arheologic cercetat, poate exista o diferență de ordinul secolelor. Un alt avantaj, deloc neglijabil, al metodei TL este acela că prin aceasta pot fi datate categorii de obiecte (ceramica, în primul rând) care, chiar și în sine, prin particularitățile lor tipologice – stilistice, pot servi, adesea, drept bază pentru determinări cronologice în arheologie. Un dezavantaj al aplicării metodei este acela că, pentru a obține datări veridice, sunt necesare și probe de sol din mediul din care provin mostrele, care, la rândul lor, trebuie selectate cu grijă. Este de dorit ca din toate complexele care urmează să fie datate să avem mai multe fragmente de vase reprezentând toate categoriile ceramice, cu compoziția specifică a pastei.

În afară de datările arheologice, metoda TL mai are un domeniu de aplicare, în care nu contează condițiile de zacere şi nu sunt necesare noi probe de sol. În examinarea unor obiecte de artă ceramică se pune, uneori, problema stabilirii autenticității, respectiv, distingerea pieselor originale, antice, de falsurile moderne. În asemenea cazuri, o cerință indispensabilă este aceea ca piesa supusă expertizei să nu fie deteriorată. Este suficientă prelevarea (prin perforare) a unei mostre de 20 mg, care, dacă provine dintr-o piesă antică autentică, va emite, la încălzire, acea fascicolă de lumină caracteristică. În cazul unui fals, această fascicolă de lumină nu apare.

În ceea ce priveşte limitele în timp ale datărilor, acestea sunt în funcție de natura mostrelor examinate. În cazul lutului ars (deci şi al ceramicii), această limită este de cca 50.000 de ani. Rocile, cochiliile şi alte materiale cu o radioactivitate redusă pot fi datate, prin această metodă, până la (sau chiar peste) o vârstă de cca 0,5 milioane de ani.

Arheomagnetismul

Elaborarea acestei metode se datorează profesorului francez E.Thellier, care a studiat, încă din 1933, schimbările intervenite în câmpul magnetic terestru în cursul erelor geologice. Metoda la care ne referim, aplicabilă în arheologie, a devenit operantă, practic, în 1959.

Câmpul magnetic terestru este determinat în orice punct al globului de direcția – declinația (D) şi, înclinația (I) – precum şi de intensitatea (F) câmpului magnetic, care sunt fenomene fizice măsurabile şi variabile în timp. Tocmai acest fapt face posibil ca pe baza lui să se facă determinări cronologice. Lutul conține, în cantități mici, oxizi de fier care, sub 700° C, sunt feromagnetici, iar la o temperatură mai înaltă îşi pierd magnetizarea. Atunci când, după ardere la o temperatură înaltă, lutul se răceşte treptat sub 700° C, se magnetizează din nou, datorită câmpului magnetic al pământului. În condiții termice normale, această magnetizare

nu se va mai schimba. Prin urmare, în lutul ars, direcţia magnetizării este identică cu direcţia câmpului magnetic terestru în momentul răcirii, iar intensitatea magnetismului este proporţională cu intensitatea câmpului magnetic în acel moment. Această informaţie se păstrează, rămâne "îngheţată" în "memoria" lutului. Acesta este magnetismul termoremanent.

Vetre şi cuptoare sunt construite de om de mii şi mii de ani (vetre încă din paleolitic). Din aceste construcţii de lut ars pot fi prelevate mostre în care, datorită magnetismului termoremanent, sunt înregistrate trăsăturile câmpului magnetic terestru din vremea din care datează construcţia din care provine mostra. Direcţia câmpului magnetic terestru este într-o permanentă schimbare, fără ca aceste schimbări să fie supuse unei legităţi, deci să fie previzibile şi reconstituibile teoretic. Pe de altă parte, atât înclinaţia cât şi intensitatea câmpului magnetic depind foarte mult de latitudinea geografică. Prin urmare, folosirea pentru determinări cronologice a magnetismului termoremanent, măsurat pe mostre, este condiţionată de reconstituirea curbei variaţiei seculare a câmpului magnetic pentru zona geografică şi perioadele (pre)istorice cercetate, valorile măsurate pe mostre fiind potrivite la valorile reprezentate pe curbă.

Dendrocronologia

Metoda a fost elaborată în perioada interbelică de specialistul american A. E. Douglas. Dendrocronologia (de la *dendron* = copac în limba greacă) se bazează pe acea particularitate a creşterii copacilor că la circumferinţa lor se adaugă, în fiecare an, un nou inel de creştere. Grosimea şi structura acestor inele este determinată de condiţiile climatice (căldură, umiditate etc.) ale anului respectiv. Astfel, în secţiunea unui trunchi de copac pot fi observate, alternativ, inele mai groase şi mai înguste, formate în ani cu condiţii mai mult sau mai puţin favorabile creşterii copacului. Inelele se numerotează, fiecare inel corespunzând unui an calendaristic.

Evident, ultimul inel reprezintă ultimul an din viața copacului, înainte de a fi fost tăiat pentru ca trunchiul să fie folosit, de cele mai multe ori, ca lemn de construcție. Succesiunea inelelor, studiată minuțios (cu microscopul și aparate speciale de măsurat) este transpusă pe diagrame dendrocronologice. Prin compararea inelelor de creștere ale mai multor copaci, pe baza seriilor de diagrame se construiește o scară sau curbă dendrocronologică de bază (sau standard), caracteristică pentru o anumită zonă, cu condiții climatice identice. Lungimea curbei standard depinde de măsura în care există material lemnos pentru a acoperi un interval de timp. Pentru datări absolute este necesar ca curba standard să fie fixată în timp, deci ca fiecare inel să corespundă unui anume an calendaristic pornind, de regulă, dinspre prezent spre un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat. Obiectele de lemn, descoperite într-o săpătură arheologică, pot fi datate prin potrivirea diagramei dendrologice, obținută prin secționarea lor, la curba standard. Obținerea unei date precise este condiționată de păstrarea, în mostra respectivă, a ultimului inel din viața arborelui, cel care reprezintă anul tăierii copacului și folosirii de către om, a lemnului rezultat. În acest caz precizia datării este de ± 1 an ! Dacă inelul ultim lipsește, datarea se face cu o oarecare aproximație.

Pentru sud-vestul Statelor Unite, unde cresc specii de arbori cu o viață foarte îndelungată, de peste 4.000 de ani, ca arborele mamut (*Sequoia gigantea*) și pinul țepos (*Pinus aristata*), pe baza studiului unor exemplare în viață și a unor trunchiuri fosile s-a alcătuit o curbă dendrocronologică continuă de 8.681 de ani, cu mari șanse de prelungire. În Europa centrală (Germania) și de nord (Irlanda), mai ales pe baza studierii trunchiurilor de stejar palustru (*Quercus palustris*), descoperite în construcții (palafite, camere funerare etc.) și în aluviunile râurilor, s-a construit o curbă care (incluzând și unele porțiuni "flotante") se întinde până spre 10.000 î. Hr.

Pe lângă datarea diferitelor obiecte de lemn, descoperite

în săpături, dendrocronologia a avut un rol determinant şi în calibrarea datărilor radiocarbon.

Metode radiometrice

În ultima jumătate de secol au fost elaborate mai multe metode de datare, bazate pe fenomenul radioactivităţii. Dintre acestea vom prezenta, pe scurt, două metode care au dat, în ultimele decenii, rezultate deosebit de importante şi care au devenit, astăzi, indispensabile cercetării arheologice moderne.

Metoda potasiu-argon serveşte la datarea unor descoperiri arheologice şi paleoantropologice (fosile) care au venit în contact cu anumite evenimente geologice. (A se vedea, de pildă, datarea unor situri sau fosile, descoperite în Africa răsăriteană, intercalate în depuneri de roci vulcanice.) Din cauza dezintegrării radioactive a potasiului-40 (^{40}K), prezent în rocile vulcanice, acesta se transformă în argon-40 (^{40}Ar), care se acumulează în rocile respective. Cantitatea de argon-40, actualmente existentă în mostră, este caracteristică pentru intervalul de timp, scurs de la răcirea substanţei vulcanice şi până astăzi. Pe scurt, metoda se bazează pe determinarea procentului de ^{40}K faţă de ^{40}Ar, prezente în mostră. Întrucât viteza de formare a argonului-40 este foarte mică (timpul de înjumătăţire al potasiului-40 este de $1,3 \times 10^9$ ani), metoda poate fi aplicată eficient doar pentru datarea unor mostre care au o vechime de cel puţin 100.000 de ani. Dintre rezultatele cele mai spectaculoase, obţinute prin această metodă, se remarcă datarea australopitecinelor şi a reprezentanţilor timpurii ai genului *Homo* din Africa răsăriteană care au pus într-o nouă lumină procesul antropogenezei, dovedind marea vechime, de milioane de ani, a omului şi a strămoşilor săi direcţi.

Metoda radiocarbon (^{14}C) a fost elaborată în 1949 de savantul american Willard Frank Libby (1908-1980) care a obţinut, pentru această contribuţie a sa, premiul Nobel pentru chimie. C-14 (sau ^{14}C), izotopul radioactiv al carbonului,

se formează din azotul prezent în atmosferă, sub influența radiației cosmice. Carbonul-14, în combinație cu oxigenul din atmosferă formează CO_2 care, prin fotosinteză, este asimilat de plante. Prin lanțul alimentar, ^{14}C ajunge și în organismul animalelor și al omului. Concentrația de ^{14}C în natură (inclusiv în organismele vii) este infimă: doar aproximativ a bilioana parte a întregii rezerve de carbon. Pentru comparație: izotopii stabili ai carbonului reprezintă 98,9 % (^{12}C), respectiv 1,1 % (^{13}C). Deoarece singura sursă a carbonului asimilat de țesuturile viețuitoarelor este dioxidul de carbon atmosferic, proporția ^{12}C-^{14}C trebuie să fie identică, în principiu, atât în organismele vii, cât și în atmosfera înconjurătoare. După moartea organismelor, odată cu încetarea proceselor de nutriție, se oprește reproducerea echilibrului ^{12}C-^{14}C și proporția celor doi izotopi începe să se modifice în detrimentul carbonului radioactiv care, treptat, se dezintegrează, procesul fiind însoțit de o emisie de particule β. În acest moment pornește "cronometrul radiocarbon" al lui Libby. Timpul de înjumătățire (care exprimă viteza de dezintegrare) a radiocarbonului a fost stabilit inițial la 5.568 ± 30 de ani (și corectat, ulterior, la 5.730 ± 40 ani). Folosind cifre rotunde, conținutul de C-14, acumulat în organismul plantelor, animalelor sau al omului, va scădea, astfel, în rămășițe, după 5.600 de ani la jumătate, după 11.200 ani la o pătrime, iar după 35.000 de ani la 1 % al conținutului inițial. Prin urmare, dacă se compară conținutul actual (stabilit prin măsurători directe) de C-14 al unei mostre prelevate dintr-o descoperire arheologică (cărbune de lemn, boabe carbonizate, oase etc.) cu concentrația inițială (evaluată) a probei, cunoscând viteza de dezintegrare a radiocarbonului, poate fi calculat intervalul de timp care a trecut de la moartea organismului din care provine mostra.

Ulterior s-a dovedit că unele ipoteze, pe care a fost întemeiată metoda, nu corespund realității. Dintre acestea cea mai importantă a fost descoperirea că în trecut au existat

oscilații în concentrația de radiocarbon a atmosferei și, deci, în cea a organismelor vii. Din această cauză, durata anilor stabiliți prin această metodă era variabilă, altfel spus un "an radiocarbon" nu corespunde, ca durată, cu un an solar (calendaristic). Din această cauză, datările radiocarbon "convenționale" nu pot fi comparate cu datele cronologiei istorice. Pentru a remedia această situație, s-a recurs la corectarea ("calibrarea") datărilor radiocarbon, prin datarea unor mostre de vârstă cunoscută, în special probe de lemn, datate prin metoda dendrocronologiei.

În felul acesta, în momentul de față, se operează cu două feluri de datări radiocarbon. Cele "convenționale" sunt exprimate în "ani radiocarbon" B. P. (*before present/înainte de prezent*, prezentul fiind stabilit, prin convenție, ca fiind anul 1950 d. Hr.) sau b. c. (*before Christ/î. Hr.*, calculate prin scăderea cifrei de 1950 din datările B. P.). Datările calibrate, deci convertite în ani calendaristici, sunt exprimate în ani B. C., sau, mai corect, CAL B. C. Când, în lucrări de arheologie, se operează cu datări radiocarbon este necesar să se precizeze ce fel de cronologie este folosită (convențională sau calibrată), altfel putând să se ajungă la grave confuzii.

*

Încheiem acest capitol prin a remarca, încă odată, ceea ce am încercat să demonstrăm în paginile anterioare: strânsa legătură a preistoriei cu alte discipline, atât din domeniul științelor naturii cât și din cel al științelor socio-umane. Reconstituirea trecutului îndepărtat al omenirii este posibilă numai în acest spirit interdisciplinar și de cercetare în colaborare, în echipă.

4. DE LA ISTORIA NATURALĂ LA ISTORIA OMULUI. CRITERIILE UMANITĂȚII.

Istoria omenirii începe cu apariția omului, cu procesul lung al antropogenezei, în cursul căruia se naște o ființă nouă, deopotrivă biologică și socială, înzestrată cu conștiință de sine. Istoria omului continuă, astfel, istoria naturii, mai mult, este, într-un fel, o parte a istoriei naturii. Se poate afirma, pe bună dreptate, că preistoria face legătura între istoria naturală și istoria societății umane. Pentru a înțelege această legătură este necesară, pe de o parte, raportarea istoriei omului la istoria Terrei, la erele geologice, iar pe de altă parte precizarea locului omului în lumea vie.

4.1. *Terra la sfârșitul Terțiarului și în Cuaternar.*

4.1.1. *Elemente de geocronologie.*

Vârsta Terrei este apreciată la aproximativ 4,5 miliarde de ani. Formele cele mai elementare ale vieții au apărut în urmă cu cca. 3 miliarde de ani, în perioada numită Proterozoic a primei ere geologice, Precambrianul. Urmează apoi erele geologice numite Paleozoic (Primar), Mezozoic (Secundar) și Neozoic (cuprinzând Terțiarul și Cuaternarul) în care apar, treptat, formele superioare ale lumii vegetale și animale.

În cursul Terțiarului, care a început în urmă cu aproximativ 65 MA (milioane de ani), înfățișarea Terrei s-a apropiat din ce în ce mai mult de cea de astăzi. Se ridică Pirineii, Munții Apenini, Alpi, Carpați, Caucaz, Himalaya, Atlas, Cordilieri, Anzi etc., se răspândesc angiospermele și mamiferele încep să domine uscatul. Apar simienii (maimuțele) care în partea a doua a Terțiarului, în Neogen, împărțit în Miocen (26-7 MA) și Pliocen (7-2 MA), evoluează spre forme superioare de Hominoide (sau Antropoide), printre care se găsesc și strămoșii strămoșilor direcți ai omului.

Datările menționate sunt orientative, căci există încă deosebiri de păreri în rândul specialiștilor în ceea ce privește criteriile de delimitare (și implicit de datare) a diferitelor ere, perioade, faze și etape ale istoriei Pământului. Vom utiliza, și în continuare, termenii cronologici ai aceluiași sistem, la care ne-am referit mai sus, agreat de o bună parte a specialiștilor, rotunjind, uneori, datele, spre a putea fi mai ușor reținute.

Având în vedere diferite criterii (climatice, paleontologice – inclusiv de paleontologie umană –, culturale și geofizice, se admite astăzi că trecerea de la Terțiar la Cuaternar se produce în cursul perioadei numite Villafranchian. Villafranchianul inferior este sincronizat cu Neogenul superior (deci cu Terțiarul final, Pliocenul în principiu). Villafranchianul superior, echivalent cu Calabrianul, marchează deja începutul primei mari perioade a Cuaternarului, Pleistocenul. (A doua parte, mult mai scurtă, a Cuaternarului este Holocenul, actualul geologic).

Se apreciază că trecerea de la Terțiar la Cuaternar (sau de la Pliocen la Pleistocen, de la Villafranchianul inferior la cel superior) a avut loc acum cca. 1,8-2 MA. Acest moment este semnificativ nu numai din punct de vedere geologic sau paleontologic dar și după criteriile Preistoriei: aceasta este datarea, obținută prin metoda potasiu-argon, pentru stratul I de la Olduvai (Tanzania), în care au fost descoperite rămășițele unui australopitec (Zinjanthropus), ale celui mai vechi reprezentant al genului *Homo* (*Homo habilis*) și cele mai vechi tipuri de unelte de piatră, create de om, aparținând așa numitei culturi de prund. Acest moment este semnificativ și dacă avem în vedere un fenomen fizic universal, paleomagnetismul, căci el corespunde cu debutul evenimentului magnetic Olduvai, cu polaritate normală, de scurtă durată (cca.0,2 MA), în cadrul îndelungatei perioade magnetice Matuyama, cu polaritate inversă de la cea normală, cuprinzând mai multe asemenea "evenimente". (În cazul polarității normale polul magnetic

se găseşte în emisfera nordică.) Fără să putem insista asupra acestui fenomen, este necesar să menţionăm că în perioada premergătoare schimbării polarităţii intensitatea câmpului magnetic terestru începe să scadă treptat; în perioada inversiunii intensitatea câmpului magnetic poate să ajungă la 20 % sau chiar mai puţin a valorii obişnuite, ca apoi să crească treptat din nou. Câmpul magnetic terestru constituind un "scut" de apărare împotriva radiaţiei cosmice, într-o perioadă cu câmp magnetic scăzut expunerea Pământului la radiaţii este mărită, ceea ce, după părerea unor specialişti, ar putea să ducă la înmulţirea mutaţiilor biologice, producându-se în felul acesta "salturi" în procesul evoluţiei. După opinia altor specialişti, corelaţia între inversiunile polilor magnetici şi salturile evolutive este mai complexă, indirectă, mijlocită prin schimbările climatice. Observaţiile privitoare la corelaţia între paleotemperatura şi intensitatea câmpului magnetic terestru par a demonstra, astfel că, unui climat mai rece îi corespunde un câmp magnetic cu intensitate mărită. Or, perioada pliopleistocenă, de care ne ocupăm, în care s-a desfăşurat procesul antropogenezei, se caracterizează prin importante oscilaţii climatice.

Alternarea unor perioade cu climă rece şi precipitaţii abundente cu altele, mai calde şi uscate, s-a manifestat prin alternarea perioadelor glaciare şi interglaciare (în zonele cu climă temperată), respectiv, pluviale şi interpluviale (în regiunile cu climă caldă).

Glaciaţiunile s-au extins şi în zonele montane, la altitudini de peste 2.000m. În 1905, A. Penck a demonstrat existenţa în Alpii Bavarezi urmele a patru glaciaţiuni succesive, Günz, Mindel, Riss şi Würm, denumite după afluenţii din dreapta Dunării superioare. Ulterior, au fost identificate alte două glaciaţiuni mai vechi, Donau (de către Eberl, în 1930) şi Biber (de către Schaefer, în 1956). Între aceste glaciaţiuni se interpun interglaciaţiunile Biber-Donau, Donau-Günz, Günz-Mindel, Mindel-Riss şi Riss-Würm.

Şi în cadrul glaciaţiunilor au existat oscilaţii climatice: perioade mai scurte, reci, numite stadii, alternându-se cu altele, mai calde, numite interstadii, şi notate cu cifre romane (de pildă: stadiul Würm I, interstadiul Würm I-II).

Urmele unor fenomene glaciare au fost descoperite şi studiate şi în alte părţi ale lumii (Europa de nord, Siberia, continentul american, Noua Zeelandă etc.), pentru fiecare fiind elaborate sisteme speciale de cronologie. Spre a putea stabili raporturile temporale între diferite fenomene geologice, paleontologice ori arheologice din zone uneori îndepărtate, ca bază de referinţă se foloseşte, în general, prin consens, sistemul alpin, cu toate că sincronizarea fenomenelor glaciare din diferitele regiuni ale globului prezintă, de multe ori, serioase dificultăţi.

Se admite că primele două glaciaţiuni, Biber şi Donau, care marchează începutul răcirii climatului, aparţin încă Terţiarului, respectiv Pliocenului, şi marchează etape ale Villafranchianului (inferior). Potrivit estimărilor actuale, glaciaţiunea Biber debutează acum 4-5MA şi este urmată de interglaciaţiunea Biber-Donau. Glaciaţiunea Donau este datată între aproximativ 2,4 şi 2/1,8 MA. Această perioadă, a Villafranchianului, este vremea în care apar în Africa răsăriteană şi de sud hominidele timpurii, australopitecinele, iar către sfârşitul intervalului, chiar şi cei mai vechi reprezentanţi ai genului *Homo* (*Homo habilis*).

Prima parte a Cuaternarului, Pleistocenul, adevărata epocă a antropogenezei şi a naşterii culturii umane, este împărţit în trei perioade, fiecare cuprinzând un număr de glaciaţiuni şi interglaciaţiuni, după cum urmează:

Pleistocenul inferior

- Interglaciaţiunea Donau-Günz, 1,8/2-1,2 MA
- Glaciaţiunea Günz (I-II-III), 1,2-0,70 MA

Pleistocenul mijlociu

- Interglaciațiunea Günz-Mindel, 700.000-620.000
- Glaciațiunea Mindel (I-II), 620.000-380.000
- Interglaciațiunea Mindel-Riss, 380.000-280.000
- Glaciațiunea Riss, 280.000-120.000

Pleistocenul superior

- Interglaciațiunea Riss-Würm, 120.000-70.000
- Glaciațiunea Würm (I-II-III-IV), 70.000-12.000 B.P./ 10.000 B.C.

Pleistocenul, cu oscilațiile climatice schițate mai sus, corespunde epocii paleolitice, în cursul căreia se desăvârşeşte procesul antropogenezei şi omul, părăsind "leagănul african", va lua în stăpânire întreg spațiul locuibil al globului pământesc: mai întâi Lumea Veche, din Europa până în Asia de sud-est, încă în Paleoliticul inferior (*Homo erectus*), iar apoi, în Paleoliticul superior, Australia şi continentul american (*Homo sapiens*).

Spre a rezuma: la sfârşitul Pliocenului şi în cursul Pleistocenului au loc schimbări importante în clima Pământului. Datorită tendinței de răcire a climei, în Antartica se acumulează mari cantități de gheață, apărând şi calota glaciară a Arcticii, care, în fazele mai reci ale Pleistocenului, va coborî până în nordul Eurasiei şi al continentului american. În regiunile tropicale şi subtropicale, perioadelor glaciare le corespund intervale mai reci şi umede, ploioase, numite perioade pluviale. În aceleaşi regiuni, perioadelor interglaciare, de încălzire a climei, le corespund perioadele interpluviale, uscate, caracterizate prin extinderea deşerturilor şi savanelor. În perioadele glaciare climatul a devenit mult mai sever față de cel de astăzi, temperatura medie anuală putând coborî, în regiunile cu climă temperată, sub -4^0 C. În perioadele interglaciare condițiile de climă au fost, în general, chiar mai ridicate decât cele actuale.

4.1.2. *Înfățișarea Terrei în Pleistocen.*

Este necesar să atragem atenția asupra unor deosebiri în ceea ce privește înfățișarea Terrei în Pleistocen, în comparație cu harta de geografie fizică a lumii actuale. Fără a intra în detalii, este de reținut că în perioadele de maximă extindere a ghețarilor aceştia s-au extins asupra unei importante părți a Europei septentrionale: sudul Angliei, Olanda, Belgia, nordul Germaniei şi Poloniei de astăzi. Până în Pleistocenul mijlociu insulele ce constituie Marea Britanie de astăzi erau unite cu teritoriul actual al Franței. Mai mult, în anumite momente Scoția, prin intermediul Islandei, a fost unită cu Groenlanda, formând un "prag continental", o barieră în calea curentului Golf, cald, contribuind la răcirea climei în nord-vestul Europei în Pleistocenul inferior. Marea Baltică, ca şi o parte a Mării Nordului, nu au existat la începutul Cuaternarului, astfel că, de pildă, Tamisa a fost, în această vreme, un afluent al Rinului.

În Mediterana occidentală, strâmtoarea Gibraltar se formase deja în Pliocen, Africa fiind despărțită, prin urmare, în această regiune, de Europa. Marile insule din această parte a Mediteranei au fost unite, la începutul Pleistocenului, ori cu Europa de sud (Corsica), ori cu Africa (Sicilia, Malta). Alte insule de astăzi au fost unite, în timpul regresiunilor marine (scăderea nivelului apei oceanelor), cu Peninsula apenină.

Inițial, Marea Roşie despărțea Africa de Asia, istmul de Suez apărând mai târziu. Se explică, astfel, izolarea Africii în Pliocen şi la începutul Pleistocenului.

În Asia răsăriteană şi de sud-est, Japonia, ca şi insulele indoneziene, au fost "lipite" de continentul asiatic, ceea ce a permis răspândirea pe uscat a lui *Homo erectus* (după vechea denumire: Pithecanthropus erectus) până în actuala insulă Jawa. În Pleistocenul superior (în cursul glaciațiunii Würm, căreia îi corespunde, în America de Nord, glaciațiunea Wisconsin), datorită regresiunilor marine, actuala strâmtoare Bering a devenit,

de mai multe ori, un "pod" de legătură între nord-estul Asiei şi nord-vestul Americii (Alaska), ceea ce a permis trecerea pe uscat a lui *Homo spiens* din Lumea Veche în Lumea Nouă.

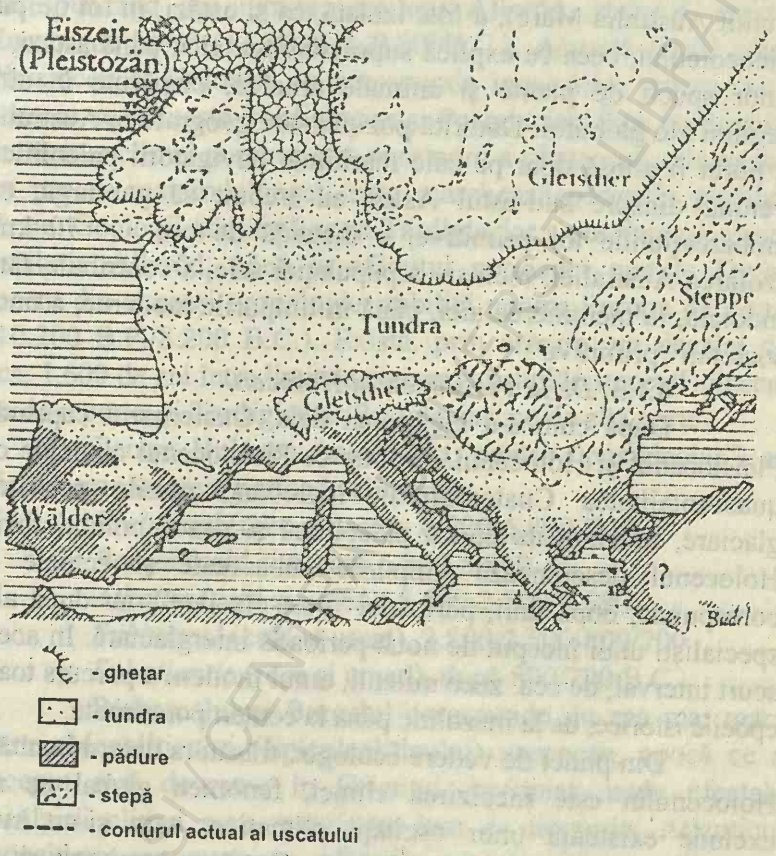

Fig.1. Europa în perioadele glaciare.

Până în Pliocen, America de Nord şi de Sud au fost despărţite şi au avut o evoluţie separată. De la începutul Pleistocenului, istmul de Panama asigură legătura între cele

două Americi, flora şi fauna devenind, în general, asemănătoare.

Australia, ca şi Noua Guinee şi Tasmania (care au format, împreună, în cursul regresiunilor marine, un continent unic, numit Australia Mare), a fost izolată, ca şi astăzi, în tot timpul Neozoicului, ceea ce explică supravieţuirea aici, până astăzi, a unor specii de plante şi animale arhaice, dispărute în alte regiuni ale globului. Datorită poziţiei sale geografice, Australia a putut fi atinsă doar pe cale maritimă: navigatorii paleolitici, venind dinspre sud-estul Asiei, au trebuit să parcurgă, cu ambarcaţiunile lor primitive, o distanţă de cca. 70 km. Izolarea Australiei, inclusiv a populaţiei sale, a contribuit, fără îndoială, la menţinerea aici, până în timpurile moderne, a unor societăţi "primitive".

4.1.3. ***De la Pleistocen la Holocen.***

După cum s-a menţionat deja, Cuaternarul cuprinde Pleistocenul şi Holocenul. În timp ce Pleistocenul coincide cu quasi-totalitatea Cuaternarului, înglobând marile perioade glaciare, îndelungata epocă paleolitică şi cea a omului fosil, Holocenul desemnează timpurile subactuale şi actuale şi corespunde, după unii, perioadei "post-glaciare", iar după alţi specialişti unui început de nouă perioadă interglaciară. În acest scurt interval, de cca. zece milenii, omul modern a parcurs toate epocile istorice, de la mezolitic până la contemporaneitate.

Din punct de vedere ecologic, trăsătura determinantă a Holocenului este încălzirea climei, fenomen global ce nu exclude existenţa unor oscilaţii climatice, care şi-au avut influenţa lor asupra evoluţiei istorice. Creşterea temperaturii va determina retragerea calotelor glaciare spre regiunile polare, eliberându-se de gheţari suprafeţe importante, ce devin locuibile. În urma topirii unor imense cantităţi de gheaţă, va creşte nivelul oceanului mondial şi se modifică conturul uscatului. Se schimbă flora şi fauna; tundra este înlocuită de păduri întinse, unele animale de climă rece dispar (mamutul, de pildă),

altele, ca renul, se retrag spre nord.

Limita între Pleistocen şi Holocen este marcată, în opinia celor mai mulţi specialişti, de sfârşitul ultimei mari perioade glaciare, urmată de prima însemnată încălzire a climei, corespunzând aşa-numitei oscilaţii Alleröd, stabilită pentru Europa de Nord (11.800B.P./9.800B.C.). Această limită între Pleistocen şi Holocen nu corespunde întru totul limitei între ceea ce se numeşte Tardiglaciar şi Postglaciar. Este evident că încălzirea climei şi retragerea spre nord a gheţarilor a însemnat un proces mai îndelungat, care marchează perioada glaciară târzie. Geologii admit că acest Tardiglaciar a continuat şi peste oscilaţia Alleröd, până la sfârşitul perioadei numite Dryas recent din aceeaşi cronologie stabilită pentru Europa de Nord (10.200 B.P./8.200 B.C.). Există, prin urmare, un decalaj de cca. 1.600 de ani între limitele convenţionale Pleistocen/Holocen, pe de o parte, şi Tardiglaciar/Postglaciar, pe de altă parte.

Pentru Holocen (mai exact, pentru "postglaciar") se disting următoarele perioade climatice:

Preboreal (rece şi uscat), 8.200-6.800 B.C.
Boreal (cald şi uscat), 6.800-5.500
Atlantic (cald şi umed), 5.500-2.800/2.500
Subboreal (cald şi uscat), 2.800/2.500-800/700
Subatlantic (rece şi umed), după 800/700 B.C.

Preborealul şi Borealul corespunde, în cea mai mare parte, Mezoliticului (Epipaleoliticului) european, epocă ce a început mai devreme în Orientul Apropiat, unde efectele încălzirii climei s-au manifestat mai de timpuriu. Atlanticul (considerat ca *optimum climatic* postglaciar), cu clima sa favorabilă practicării agriculturii, este principala perioadă de răspândire a neoliticului dinspre centrele egeeo-anatoliene în Europa. Climatul secetos al Subborealului, ca şi răcirea climei în Subatlantic, a provocat, se pare, o anumită criză economică în unele regiuni, cauzând mişcări de populaţii. Subborealul şi Subatlanticul corespund epocii bronzului şi epocii fierului în

Europa şi depăşirii stadiului preistoric în Orientul Apropiat şi Egeea, prin apariţia şi dezvoltarea în această parte a lumii a primelor formaţiuni statale.

4.2. *Locul omului în natură.*

Specia umană a fost denumită de Carl Linné (1707-1778) *Homo sapiens* şi clasificată în Regnul animal. În ceea ce priveşte poziţia sa sistematică, omul face parte din ordinul primatelor, subordinul simienilor, secţia catarinelor şi suprafamilia antropoidelor sau hominoidelor. Această suprafamilie cuprinde două familii: pongidele (*Pongidae*, maimuţele antropomorfe actuale) şi hominidele (*Hominidae*, omul actual şi strămoşii săi direcţi). Se presupune că cele două familii s-au dezvoltat dintr-un strămoş comun. Singurul reprezentant al familiei hominidelor este, actualmente, *Homo sapiens sapiens* şi toţi oamenii din vremea noastră aparţin acestei unice specii şi au aceeaşi origine. (A se vedea cele *Patru declaraţii UNESCO asupra rasei umane* din 1950, 1951, 1967, 1978).

Dacă avem în vedere şi formele fosile, din familia hominidelor au făcut parte, la sfârşitul Terţiarului şi în cursul Pleistocenului şi următoarele subfamilii, genuri şi specii:

1. Este încă discutat, dacă subfamilia ramapitecinelor (*Ramapithecinae*), respectiv reprezentanţii genului *Ramapithecus* fac parte din familia hominidelor sau din cea a pongidelor, ori, eventual, este vorba de presupusul strămoş comun al celor două familii.

2. Se admite astăzi, în general, că subfamilia australopitecinelor (*Australopithecinae*) reprezintă strămoşul direct al genului *Homo*. Rămâne însă deschisă problema, care dintre numeroasele specii de australopitec a dus spre linia evolutivă a omului: *Australopithecus africanus, robustus, boisei, afarensis, ramidus, anamensis, bahrelghazali ?*

3. Subfamilia *Homininae* întruneşte reprezentanţii genului *Homo*. Cea mai veche specie fosilă a acestuia este

Homo habilis, cunoscut, deocamdată, numai de pe teritoriul Africii. Specia *Homo erectus*, de asemenea originară din Africa, s-a răspândit în toate regiunile locuibile ale Lumii Vechi. Omul de Neandertal (*Homo neandertalensis*) este socotit, tradițional, ca o specie fosilă aparte. Mai recent, a fost clasificat ca o subspecie a lui *Homo sapiens*, sub denumirea de *Homo sapiens neandertalensis*. Indiferent de clasificare, majoritatea specialiștilor este de părere că omul de Neandertal reprezintă o (sub)specie stinsă, fără de urmași. În sfârșit, *Homo sapiens*, socotit ca specie, prezintă două forme, una fosilă (*Homo sapiens fossilis*), care a trăit în Pleistocenul superior, și cea actuală (*Homo sapiens recens*), din Holocen. Socotit ca subspecie, spre a-l deosebi de omul de Neandertal, se folosește denumirea de *Homo sapiens sapiens*. Asupra problemelor discutate aici vom reveni mai pe larg în capitolul privind antropogeneza.

4.3. *Criteriile umanității. Încercări de definire a omului.*

Omul, ca ființă vie, creatoare de civilizație, nu poate fi definit decât pe baza unor criterii deopotrivă biologice și culturale. În diferitele etape ale cercetărilor, aceste criterii au fost luate în seamă în chip diferit. În secolul XIX, și chiar în prima jumătate a secolului XX, au fost puse în prim plan criteriile biologice, ceea ce se explică și prin faptul că originea și evoluția omului a fost studiată aproape exclusiv de naturaliști – paleontologi, anatomiști, antropologi.

S-a scos în evidență, în special, rolul creierului dezvoltat, condiția unor capacități intelectuale superioare, cum ar fi vorbirea. Au fost luate în considerație, firește, și alte trăsături anatomice cum ar fi dantura de tip uman și poziția verticală, respectiv mersul biped și eliberarea mâinilor. Printre primii care au atras atenția asupra criteriilor culturale se numără Fr. Engels, care a accentuat rolul muncii (prin care înțelegea

capacitatea de făurire a uneltelor de piatră) în devenirea omului.

Descoperirea hominidelor timpuri, de tipul australopitecinelor, cu capacitate craniană mică (deci creier nedezvoltat) l-a determinat pe antropologul britanic Kenneth P. Oakley să afirme, în 1951, că, indiferent de mărimea creierului, pot fi incluse în rândul Hominidelor acele forme fosile, despre care se poate dovedi că aveau mersul drept şi că dantura lor era mai apropiată de cea a omului decât de dantura oricăreia dintre maimuţele antropomorfe actuale (*A definition of man – O definiţie a omului*, în *Science News*). Oakley are în vedere, prin urmare, tot criterii biologice (anatomice), dar fără a mai pune în prim plan creierul dezvoltat.

Pe baza acestor criterii, australopitecinele au putut fi incluse în familia hominidelor, dar pentru definirea homininelor, a genului *Homo*, criteriul principal a rămas, în continuare, capacitatea intelectuală dezvoltată – greu de demonstrat pe baza fosilelor. Între timp, în 1960, în stratul I de la Olduvai (Tanzania) au fost descoperite rămăşiţele unui hominid timpuriu, cu capacitate craniană relativ redusă (680 cm^3), dar în asociere cu unelte de piatră cioplite, aparţinând aşa numitei *culturi de prund* (*Pebble Culture*). După patru ani de studiu, în 1964, pe baza descoperirilor de la Olduvai a fost descris *Homo habilis* (*Om abil/îndemânatic*), cea mai veche specie umană. Această descoperire a contribuit, fără îndoială, la redefinirea omului de către acelaşi K. P. Oakley, în 1969. Până când nu vom descoperi în craniu vreun semn sigur al capacităţii de vorbire – scrie Oakley –, din punctul de vedere al paleoantropologului singurul criteriu în definirea omului rămâne, practic, capacitatea de făurire a uneltelor. De altfel, titlul articolului de numai trei pagini, publicat în prestigioasa revistă britanică *Antiquity,* spune aproape tot despre concepţia autorului: *Man the skilled tool-maker – Omul, abil făuritor de unelte.* Este necesar să amintim că vorbind despre făurirea de unelte, Oakley are în vedere uneltele de piatră de o formă

constant repetată, care se înscriu în serii tipologice. Nu este vorba, prin urmare, de unelte asupra cărora s-a intervenit accidental şi au fost folosite la întâmplare, ci de unelte concepute şi modelate după un plan prestabilit, prin aplicarea unor tehnici specifice. Aceste unelte "standardizate", pregătite pentru a fi folosite imediat sau în viitor, sunt dovezi ale unei capacităţii de proiectare şi previziune, ale unor experienţe socialmente transmise din generaţie în generaţie. Capacitatea de făurire a uneltelor, ca principalul criteriu în definirea omului (cu sublinierea firească a legăturii între aptitudinile biologice şi performanţele culturale) a fost scoasă în evidenţă şi pe larg discutată şi în ediţia din 1969 a cărţii lui Grahame Clark, *World Prehistory – Preistoria lumii.*

Cele de mai sus atrag atenţia şi asupra necesităţii de a face distincţie între utilizarea de unelte, întâlnită şi în lumea animalelor, şi făurirea de unelte, specifică numai omului.

4.4. *Spre un nou tip de comportament. De la utilizarea de unelte la făurirea uneltelor*

Prin utilizarea de unelte înţelegem activitatea unui organism, desfăşurată cu unele obiecte luate din lumea înconjurătoare, pentru a-şi atinge un anumit scop. Utilizarea de unelte poate fi observată şi în regnul animal, şi nu numai la primate. Citând exemplul dat de W. H. Thorpe, vidra marină din California utilizează unelte atunci când aduce la suprafaţă de pe fundul mării pietre, cu scopul de a sparge cochilia moluştelor, spre deosebire de pescăruşul care scapă molusca pe stânci pentru a i se sparge cochilia. O capacitate dezvoltată de utilizare de unelte a fost observată, mai ales, la maimuţele antropomorfe, la cimpanzeu de pildă, studiate în mediul lor natural (şi nu în condiţii de laborator). Pot oare aceste observaţii să şteargă deosebirile esenţiale în ceea ce priveşte comportamentul uman şi cel animal ? Evident că nu: omul este

singura ființă care în însăşi existența sa depinde mereu de unelte.

La reconstituirea evoluției comportamentului strămoşilor omului de la utilizarea de unelte la făurirea de unelte au contribuit specialişti din mai multe ramuri ştiințifice, precum psihologia animală, paleoecologia (prin studiul influenței schimbărilor mediului asupra comportamentului şi adaptabilității), etologia (care studiază comportamentul) şi, firește, paleontologia, antropologia şi arheologia preistorică. Importante lucrări au fost publicate în acest domeniu încă în anii '50 – '60 ai secolului trecut, dintre care am remarca studiul semnat de G. A. Bartholomew şi J. B. Birdsell, *Ecology and the protohominids* (*Ecologia şi protohominidele*, 1953), S. L. Washburn şi F. C. Howell *Human evolution and culture* (*Evoluția umană şi cultura*, 1960) şi Jane B. Lancaster, *On the evolution of tool-using behavior* (*Asupra evoluției comportamentului de folosire a uneltelor*, 1968). Problema a fost discutată, din punctul de vedere al specialistului în preistorie de Grahame Clark, în cartea sa, menționată mai sus.

Există astăzi o quasi-unanimitate în rândul oamenilor de ştiință în ceea ce priveşte rolul factorilor ecologici în declanşarea procesului antropogenezei şi, implicit, în evoluția comportamentului strămoşilor omului. În această viziune (expusă mai târziu pe larg de Yves Coppens), datorită schimbărilor climatice aria pădurilor tropicale şi subtropicale s-a restrâns, extinzându-se, în schimb, savanele. În urma restrângerii, răririi pădurilor, spațiul de viețuire a marilor maimuțe antropomorfe, o parte a acestor ființe, printre care şi strămoşii virtuali ai omului, a fost nevoită să se adapteze la noile condiții naturale, la viețuirea într-un mediu de tip savană, sau, cel puțin, să fie capabilă de a traversa spațiile deschise ce despărțeau zonele împădurite. Poziția dreaptă, mersul erect, bipedismul, adoptate de unele ființe la sfârşitul Terțiarului, pot fi socotite ca un răspuns la această provocare ecologică.

Se consideră, pe de altă parte, că aceste mecanisme biologice de adaptare la mediu nu s-au dovedit suficient de eficiente pentru supraviețuire. Singura cale de ieşire a putut fi un nou mod de adaptare la mediu, o reacție activă, prin cultură, asupra acestuia. De altfel, mecanismele biologice de adaptare, semnalate mai sus, au înlesnit, ele însele, naşterea culturii, dacă nu cumva au constituit chiar o premisă a acesteia. Căci, prin mersul biped, membrele anterioare, eliberate, devin mâini în adevăratul sens al cuvântului, apte pentru utilizarea îndemânatecă şi, apoi, făurirea de unelte, activități care au stimulat, în continuare, dezvoltarea capacităților intelectuale. Astfel pusă problema, apariția noului comportament, de tip uman, este, în ultimă instanță, o "soluție" a contradicției existente între structura organismului strămoşilor omului, adaptat la viața arboricolă, şi noul mod de viață, în spații deschise, ce li s-a impus o dată cu schimbările mediului. Adaptarea la noile condiții de viață au determinat, în mod obligatoriu, în cursul evoluției lor, utilizarea sistematică şi, apoi, făurirea de unelte, "organe" artificiale prin care au completat organele lor, cu care au fost înzestrate de natură.

Cum s-a desfăşurat, care au fost etapele acestui proces ?

După cum a scos în evidență S. L. Washburn şi F. C. Howell, încă în 1960, folosirea de unelte este, în acelaşi timp, cauza şi consecința adoptării mersului biped şi a eliberării mâinilor, cu alte cuvinte apariția ținutei erecte şi a utilizării uneltelor a avut loc în paralel. Mai nuanțată este opinia unor specialişti ca Bartholomew şi Birdsell (1953) sau Jane B. Lancaster (1968), deja citați, potrivit căreia *folosirea sistematică de unelte,* devenită stringentă la hominidele timpurii o dată cu apariția mersului biped şi eliberarea mâinilor, a fost precedată de *folosirea incidentală a uneltelor,* ceea ce caracteriza, probabil, comportamentul mai multor specii de primate încă în Terțiar.

În concluzie, în evoluția comportamentului strămoşilor

omului putem să ne imaginăm următoarele etape:

1. Utilizarea incidentală, neîndemânatică de unelte, ceea ce caracteriza mai multe specii de maimuțe antropomorfe în cursul Miocenului şi Pliocenului şi ceea ce poate fi observată şi la pongidele actuale.

2. Utilizarea sistematică, îndemânatică de unelte, devenită necesară o dată cu apariția ținutei drepte şi a mersului biped la hominidele timpurii în cursul Pliocenului şi la începutul Pleistocenului. Este un tip de comportament care marchează depăşirea condiției animale. Primele ființe, în legătură cu care putem presupune un asemenea comportament, sunt australopitecinele, fără să putem preciza, deocamdată, cu certitudine, care au fost uneltele folosite de ele.

3. Făurirea de unelte de piatră, de o formă constant repetată, care se înscriu în serii tipologice şi pe baza cărora au putut fi definite primele "industrii" litice, primele culturi arheologice. Este comportamentul tipic omului, observat pentru prima dată la *Homo habilis*, creatorul celei mai vechi culturi arheologice cunoscute în momentul de față, aşa numita cultură de prund, aparținând Protopaleoliticului african.

BCU IAŞI / CENTRU

5. ANTROPOGENEZA. „REVOLUȚIA UMANĂ"

Studierea originii şi evoluției omului a devenit posibilă datorită efortului conjugat al specialiştilor din mai multe domenii ştiințifice. Rolul acestor domenii a fost diferit în diferitele etape ale cercetărilor. Primele concepții ştiințifice cu privire la descendența omului s-au bazat pe datele biologiei generale, ale anatomiei comparate şi embriologiei. O dată cu dezvoltarea paleontologiei, paleoantropologiei şi arheologiei preistorice, în strânsă colaborare cu geologia, rolul principal în reconstituirea procesului antropogenezei i-a revenit studiului fosilelor şi a descoperirilor arheologice, aflate în asociere cu ele.

5.1. *Câteva aspecte genetice şi de biologie moleculară.*

În ultimele decenii, la cunoaşterea acestui proces au contribuit şi unele ramuri moderne ale biologiei, cum ar fi genetica sau biologia moleculară. Specialiştii în genetică încearcă să explice, de pildă, cum s-a trecut de la garnitura de 48 de cromozomi, câți au avut, probabil, reprezentanții dispăruți ai strămoşului comun al pongidelor şi al hominidelor (şi câți păstrează încă maimuțele antropomorfe actuale) la garnitura de 46 de cromozomi, specifică omului. Explicația s-ar putea găsi într-un accident genetic, în condițiile înmulțirii mutațiilor biologice în perioadele de schimbare a polarității magnetice, fenomen discutat în capitolul 4.1. Pe de altă parte, studiul comparativ al aminoacizilor din lanțul molecular a condus spre concluzia că deosebirile la nivel molecular între două ființe, rezultate în urma separării a două linii evolutive, sunt cu atât mai mari, cu cât ramificația liniilor filogenetice s-a produs la o dată mai îndepărtată. Pe baza acestor observații, se poate apela la aşa-zisul "ceas molecular" care ne indică, cu mai multă sau mai puțină precizie, cât timp a trecut din momentul în care linia evolutivă a două ființe, reprezentate de două tipuri

de fosile, s-a ramificat din linia evolutivă marcată de strămoşul comun. Studiul comparativ al aminoacizilor din lanţul molecular al omului şi al maimuţelor antropomorfe africane actuale a dus la un rezultat surprinzător. În ciuda deosebirilor morfologice şi intelectuale mai mult decât evidente, deosebirile, la nivelul molecular (al aminoacizilor), reprezintă doar 1 %. Potrivit "ceasului molecular", o asemenea diferenţă ar indica despărţirea celor două linii evolutive (a pongidelor şi a hominidelor) dintr-un strămoş comun în urmă cu aproximativ 5 MA. Având în vedere imprecizia acestui ceas, cercetătorii Allan Wilson şi Vincent Sarich de la Universitatea Berkeley (California, USA), admit ca această dată să fie "ridicată" până către acum 6 MA. Urmărind, în continuare, studiul fosilelor, vom încerca să stabilim, în ce măsură sunt în concordanţă datele paleontologiei cu cele ale biologiei moleculare.

5.2. *Datele paleontologiei şi paleoantropologiei şi interpretarea lor*

5.2.1. ***Introducere.*** Strânsa înrudire între om, respectiv hominidele şi pongidele a fost observată de mult, dar nici astăzi nu putem răspunde cu toată certitudinea la câteva întrebări esenţiale: care a fost strămoşul comun al celor două familii, când şi cum s-a produs separarea celor două linii evolutive. La fel de multe sunt semnele de întrebare cu privire la evoluţia ulterioară a hominidelor până la omul actual. Cauzele incertitudinilor sunt multiple, cele mai importante fiind puţinătatea descoperirilor (raportată, desigur, la repartizarea lor în timp şi spaţiu) şi clasificarea, interpretarea adesea diferită a acestor descoperiri.

O altă dificultate a însemnat ordinea descoperirii diferitelor forme ale hominidelor, inclusiv ale omului fosil, ordine care nu a corespuns cu succesiunea lor reală în timp, ceea ce a împiedicat pentru multă vreme înfăţişarea unei imagini veridice despre antropogeneză. Putem menţiona, astfel,

în treacăt, că primul a fost descoperit *omul de Neandertal* (1848, 1856), apoi *Homo sapiens (fossilis)* (începând cu 1868, omul de Crô-Magnon), urmat de *Pithecanthropus (Homo) erectus* (1891). Primul *australopithec* a fost descoperit abia în 1925, iar *Homo habilis*, cel mai vechi reprezentant al genului *Homo*, a fost descris în 1964. Iată de ce o imagine coerentă, modernă, despre originea şi evoluţia omului s-a putut contura abia începând cu a doua jumătate a anilor '60 ai secolului trecut. La aceasta a contribuit şi înmulţirea nebănuită a descoperirilor de hominide timpurii în Africa răsăriteană, în perioada anilor 1967-1977, numită de Donald C. Johanson "decada de aur a paleoantropologiei".

Concepţia dominantă până prin 1960 despre linia evolutivă monofiletică a omului, adică dezvoltarea lui liniară, precum înşirarea verigilor unui lanţ, este astăzi considerată ca depăşită. Datele acumulate în cursul ultimilor decenii atestă, mai degrabă, o evoluţie polifiletică, cu mai multe "linii" paralele şi ramuri colaterale, dintre care unele stinse la un moment dat (deci fără de urmaşi). Mai mult, se poate vorbi despre o evoluţie " reticulară", în care diferite linii şi ramuri au venit temporar în contact, s-au împletit, fondul lor genetic s-a contopit într-o populaţie, ca să se desprindă apoi noi ramuri cu o evoluţie independentă.

Fără a intra în detaliile deosebit de complexe ale problemei, vom încerca să prezentăm, în cele ce urmează, marile etape ale antropogenezei.

5.2.2. ***Australopithecinele.*** În privinţa strămoşului comun al pongidelor şi hominidelor părerile specialiştilor sunt împărţite. Unii se gândesc la *Driopithecinele,* răspândite în Neogen în toată Lumea Veche, alţii, precum Louis Seymour B. Leakey, au în vedere primate specific africane (*Proconsul africanus*). Este, de asemenea, discutabil, dacă *Ramapithecinele* pot fi clasificate, într-adevăr, în rândul hominidelor, după cum socotesc unii paleontologi. Este, în schimb, neîndoielnic că

Australopithecinele fac parte din marea familie a hominidelor.

Primul exemplar a fost descoperit la Taung, în Africa de Sud, în 1925, într-o carieră de calcar. Este vorba de osemintele unui copil, dintre care se remarcă craniul aproape întreg. Paleontologul Raymond Dart, care a studiat descoperirea, a subliniat de la început caracterele umane ale acestui craniu şi a considerat că *Australopithecus africanus* (denumire dată de el acestei fiinţe) face parte din rândul strămoşilor omului.

Cercetările au fost continuate în Africa de Sud de Robert Broom şi I. T. Robinson în situri devenite celebre ca Sterkfontein, Makapansgat, Swartkrans, Kromdraai. Până în anii '50 ai secolului trecut au fost descoperite numeroase exemplare, reprezentând toate grupele de vârstă. Ele au intrat în literatura ştiinţifică sub diferite denumiri, sugerând că ar fi vorba de specii diferite în cadrul aceluiaşi gen, *Australopithecus*. Cu siguranţă, pe lângă *Australopithecus africanus,* o formă gracilă, a existat cel puţin încă o specie sud-africană, cu corpul mai masiv, denumită *Australopithecus robustus*. Ca trăsături generale, toate aceste fiinţe aveau poziţia ridicată, mersul biped, dantură de tip uman şi capacitate craniană mică, sub 600 sau chiar 500 cm^3. Datarea lor, la început, nu era foarte precisă, dar, având în vedere nivelul lor de dezvoltare, s-a admis că au trăit înaintea lui *Homo erecuts.*

În Africa răsăriteană descoperirile de acest fel au început să apară la sfârşitul anilor '50 ai secolului trecut. Astfel, în 1958, în stratul I al sitului de la Olduvai, în Tanzania, Mary şi Louis S. B. Leakey au descoperit osemintele unui australopithec de tip robust, cu capacitatea craniană de 530 cm^3, denumit iniţial *Zinjanthropus*, apoi *Australopithecus boisei.* Spre deosebire de descoperirile din Africa de Sud, provenite din umplutura unor grote, fosilele din Africa răsăriteană au fost aflate în situri deschise, în preajma marei rupturi sau văi tectonice ("Rift valley"), cu o intensă activitate vulcanică în Pliocen şi Pleistocen. Datorită acestui fapt,

depozitele fosilifere se află interstratificate cu niveluri de cenuşă vulcanică, ceea ce permite datarea lor prin metode radiometrice, în special prin metoda potasiu-argon. Pentru *Australopithecus boisei* s-a obţinut, astfel, o datare nebănuit de timpurie, de 1,8 MA. În partea inferioară a aceluiaşi strat de la Olduvai au fost descoperite, în 1960, osemintele unei alte fiinţe, denumită, iniţial, în mod convenţional, "Prezinjanthropus". Studiul osemintelor a dus, însă, la concluzia că este vorba de o fiinţă mai evoluată, cu o capacitate craniană de 680 cm^3, care a fost clasificată, în 1964, în genul *Homo,* primind denumirea de *Homo habilis.* A fost prima descoperire care a atras atenţia asupra posibilei contemporaneităţi a diferitelor hominide (inclusiv a unor australopitecine cu omul), spulberând idea evoluţiei rectiliniare, monofiletice.

În anii '70 au urmat alte descoperiri importante în Africa răsăriteană, dintre care se remarcă scheletul aproape întreg al unei tinere ("Lucy"), găsit în 1975 la Hadar, în depresiunea Afar din Etiopia. Apreciat ca având o vechime de 3,6-4 MA, pe baza acestei descoperiri a fost definită o nouă specie de australopithec gracil, *Australopithecus afarensis.* Aceleiaşi specii aparţin nu mai puţin celebrele amprente de picior (de paşi), imprimate în cenuşa vulcanică de la Laetoli, Tanzania, descoperite de Mary Leakey în 1978, vechi de 3,6-3,8 MA.

Dintre descoperirile mai recente menţionăm pe acelea ale lui Tim White, făcute în situl Aramis din Etiopia, pe baza cărora a fost definită specia *Australopithecus ramidus* cu o vechime de 4,4 MA! Apropiate ca vârstă (4,2 –3,9 MA) sunt fosilele descoperite la Kanapoi, în bazinul lacului Turkana (Rudolf), în nordul statului Kenya, făcute cunoscute în 1997 şi pe baza cărora Meave Leakey, şi Alan Walker vorbesc despre o nouă specie, *Australopithecus anamensis.*

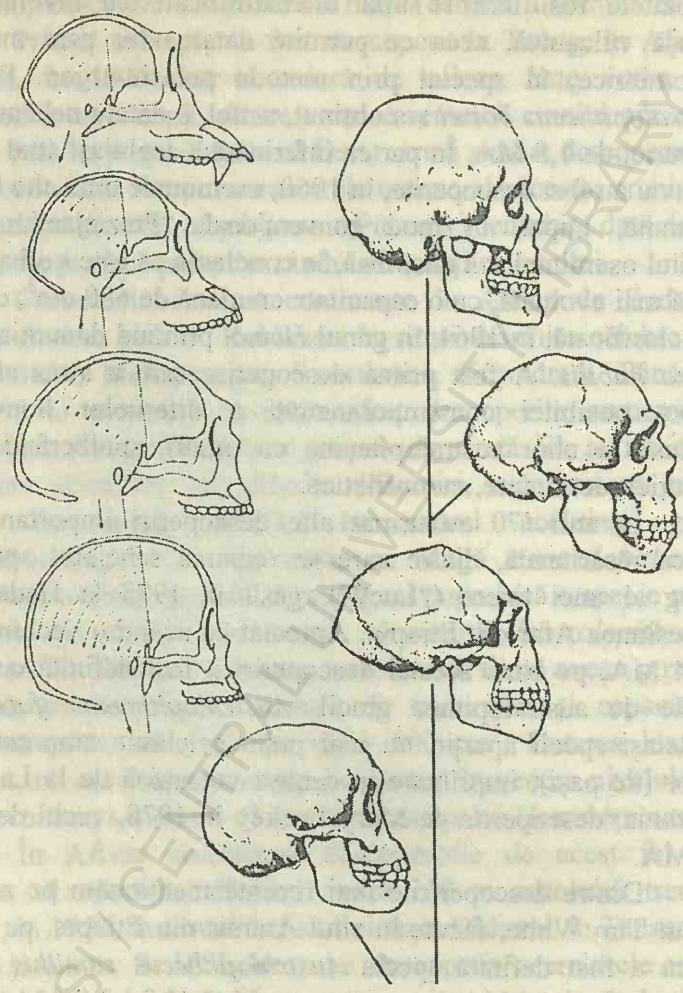

Fig. 2. *Stânga* (de sus în jos): craniul cimpanzeului, al australopithecului, al lui Homo erectus şi al lui Homo sapiens (după J. Biegert).
Dreapta: arborele genealogic simplificat al omului. (De jos în sus): Australopithecus (Taungs), Sinanthropus, omul de Neandertal, omul modern (Crô-Magnon) (după G. H. R. von Koenigswald).

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În sfârşit, pentru a încheia această trecere în revistă, menţionăm o descoperire recentă, surprinzătoare, despre care avem, deocamdată, doar puţine informaţii. Este vorba de un hominid, vechi de 3,5 MA, denumit *Australopithecus bahrelghazali*, descoperit de Michel Brunet în Tchad, în Africa centrală, într-o zonă împădurită, la 2500 km vest de Rift, deci într-o regiune mult diferită, din punct de vedere ecologic, şi aflat la mare distanţă de Africa răsăriteană şi de sud, aria australopitecinelor cunoscute până acum.

Rezultă şi din cele prezentate în paginile anterioare că australopitecinele se etalează pe o vastă perioadă, care, potrivit cunoştinţelor noastre actuale, începe cel puţin acum 4,5 MA şi se încheie cu aproximativ 1MA în urmă, potrivit datelor de mai jos:

- începutul evoluţiei micii serii de *Australopithecus ramidus* se situează către acum 4,4 MA.
- *Australopithecus anamensis* datează între aproximativ 4,2-3,9 MA
- *Australopithecus afarensis* este documentat, în diferite situri, pe o perioadă îndelungată, ce se întinde între aproximativ 4/3,8 şi 2,5 MA.
- *Australopithecus bahrelghazali*, fenomen izolat, deocamdată, are o vechime de cca. 3,5 MA.
- *Australopithecus africanus* a evoluat între acum 3 şi 2,4 MA.
- *Australopithecus boisei* se izolează aproximativ acum 2,5/2,2 MA şi dispare către 1,2 MA în urmă.
- *Australopithecus robustus* se situează între aproximativ 2 şi 1 MA.

Se poate afirma, în acest stadiu al cercetărilor, că hominidele par a fi, până spre acum 3 MA, exclusiv est-africani, înainte de expansiunea lor spre Africa de sud, prin *Australopithecus africanus* şi, apoi, *robustus*. (Poziţia Australopitecului bahrelghazali rămâne încă izolată şi neexplicată.) Se remarcă, apoi, contemporaneitatea, cel puţin parţială, a unor forme

timpurii, dovadă a evoluției polifiletice. Cele mai târzii australopitecine sunt cele robuste (*Australopithecus boisei* și *robustus*), care sunt contemporane cu *Homo habilis* și chiar cu *Homo erectus*, neputând fi luați în considerație ca strămoși ai genului *Homo*. Trebuie menționat, de asemenea, că nu avem nici o dovadă că Australopithecus ar fi părăsit Africa.

Potrivit datelor de mai sus și al "scenariului" prezentat în capitolul 4.4., hominidele timpurii, australopitecinele, au apărut sub presiunea modificărilor mediului – restrângerea pădurilor și extinderea savanelor, a locurilor deschise. Putem adăuga acum că, potrivit teoriei lui Yves Coppens, în urma reactivării văii Riftului în Miocenul superior, a rezultat ridicarea zonei care separă latura vestică a văii de Oceanul Indian, modificându-se regimul precipitațiilor. Pădurea, extinsă inițial de la Oceanul Atlantic până la Oceanul Indian s-a retras spre vest, peisajul Africii răsăritene devenind descoperit, cu o climă mai aridă. La vest de Rift, în mediul împădurit și umed, primatele superioare și-au continuat viața lor arboricolă. La est de Rift, primatele au fost constrânse să se adapteze la noul lor mediu, perfecționându-se spre statutul de hominide. Potrivit acestei ipoteze (cunoscută și sub numele de "East Side Story" – o parafrază a titlului piesei muzicale a lui Leonard Bernstein, "West Side Story"), hominizarea ar fi avut loc în zonele de savană ale Africii răsăritene.

Într-un studiu publicat în 1998, în care rediscută problema rolului Australopitecului african în procesul antropogenezei, Lee Berger atrage atenția că această ipoteză nu trebuie absolutizată și că bipedismul ar fi putut să apară, independent, cel puțin de două ori și în două locuri: în Africa răsăriteană și în Africa de Sud. Această regiune din urmă a rămas împădurită vreme mai îndelungată, cea ce ridică și o altă problemă: în ce măsură apariția bipedismului este legată strict și exclusiv de viața în locurile deschise. Probleme asemănătoare au fost puse și în legătură cu descoperirile de la Kanapoi și

Aramis, unde savana alternează ca benzi înguste de pădure, şi, mai recent, în legătură cu apariţia australopitecului bahrelghazali într-o zonă împădurită din Africa centrală.

5.2.3. *Primii oameni şi "leagănul african"*

În 1964, L. S. B. Leakey, Ph. V. Tobias şi J. R. Napier au definit specia *Homo habilis*, pentru a clasifica primii reprezentanţi ai genului *Homo,* cunoscuţi la aceea dată numai datorită descoperirii de la Olduvai, cu o vechime de cca. 1,8 MA. Ulterior au ieşit la iveală şi rămăşiţe mai vechi, cum sunt cele de la Malawi (de pe malul lacului Nyassa), cu o vechime de 2,4 MA. Se apreciază că apariţia primilor oameni reprezintă forma de adaptare mai "cerebrală" la modificările climei, intervenite acum cca. 2,4 MA (începutul glaciaţiunii Donau). Ei derivă, fără îndoială, de la linia australopitecinelor gracile, fără să existe un consens în ceea ce priveşte descendenţa lor din *Australopithecus ramidus* şi apoi *afarensis,* din *ramidus*, *afarensis* şi apoi *africanus*, sau, poate, printr-o altă filiaţie.

O dată cu apariţia unor noi descoperiri, provenite de pe teritoriul Etiopiei, Kenyei şi Africii de sud, primii *Homo* africani au fost clasificaţi în două specii:

– *Homo rudolfensis* (după numele lacului Rudolf sau Turkana, al cărui bazin este foarte bogat în descoperiri de hominide timpurii), având o vechime de 2,4-1,6 MA. În această specie a fost inclusă descoperirea deja menţionată de la Malawi şi unele descoperiri de la Koobi Fora (de lângă lacul Rudolf), inclusiv celebrul craniu descoperit de Richard Leakey în 1972, purtând nr. 1470 şi păstrat în Muzeul Naţional al Kenyei. Capacitatea cranianã medie a acestei specii este de 750 cm^3.

– *Homo habilis* propriu-zis, cu o vechime de 1,9-1,6 MA. În această specie a fost inclusă seria de la Olduvai şi câteva fosile de la Koobi Fora, între care şi craniul nr. 1813 din Muzeul Naţional al Kenyei. Capacitatea cranianã a acestei specii este mai mică, în jur de 680 cm^3.

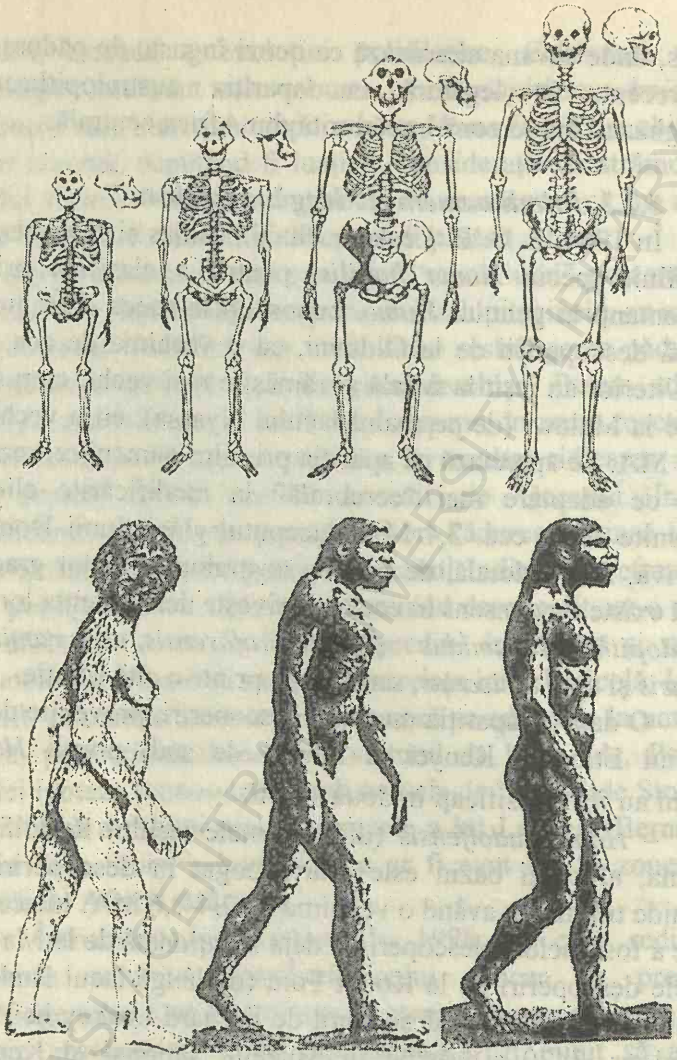

Fig. 3. *Sus*: aracteristicile scheletului la australopiteci şi la om. De la stânga la dreapta: Lucy (Australopithecus afarensis, 30-60 kg), Australopithecus africanus (53 kg), Australopithecus boisei (63 kg), Homo sapiens (45-90 kg) (după Gh. şi M. Mustață).
Jos (de la stânga la dreapta): Lucy, Homo erectus, omul de Neandertal. Reconstituiri de D. C. Johanson, J. Shreeve şi F. C. Howel.

În comparație cu australopitecinele, organizarea ariilor cerebrale ale primilor *Homo* este mai apropiată de cea a omului modern. Pe baza amprentei creierului a putut fi constatată prezența ariilor Broca și Wernicke, ceea ce sugerează că *Homo habilis* (respectiv, *Homo rudolfensis*) a posedat deja o formă rudimentară de limbaj, cu totul explicabil dacă avem în vedere relativa complexitate a culturii sale, materializată în industria litică de tipul culturii "de prund" (*Pebble culture*").

Fără să avem, deocamdată, dovezi indubitabile, nu se poate exclude posibilitatea ca *Homo habilis* să se fi răspândit spre nord, în afara "leagănului" african.

5.2.4. *Homo erectus. Populareа Eurasiei*

În 1889 biologul german Ernst Haeckel, adept al evoluționismului, a avansat denumirea de *Pithecanthropus* (= *maimuță-om*) în ideea că trebuia să existe o ființă care asigură veriga de legătură între om și presupușii săi strămoși de tipul pongidelor. Peste doi ani, în 1891-1892, medicul olandez Eugène Dubois a descoperit la Trinil, în valea râului Solo din insula Jawa părți dintr-un schelet (o calotă craniană, un femur, și dinți etc.), aparținând unei ființe cu trăsături umane: poziție dreaptă, mers biped, capacitate craniană relativ mare (în jur de 900 cm^3). Dubois a ajuns la concluzia că a descoperit tocmai ceea ce lipsea: veriga de legătură perfectă între om și strămoșul său animal, introducând denumirea de specie de *Pithecanthropus erecuts*, denumire schimbată, oficial, în 1962, în *Homo erecuts*. În ceea ce privește datarea, s-a apreciat că depunerea în care au fost descoperite fosilele aparține perioadei glaciațiunii Mindel.

Au urmat apoi alte descoperiri de acest tip, chiar în insula Jawa (la Modjokerto, Sangiran), iar în 1921 încep cercetările în situl de la Șu-ku-tien (Zhoukoudian), din apropierea capitalei chineze, unde au fost descoperite rămășițele mai multor indivizi, pentru care Davidson Black a propus, în 1927, denumirea de *Sinanthropus pekinensis* (= *omul chinez de la Pekin*). *Sinanthropus* reprezintă același stadiu,

de *Homo erectus*, ca şi *Pithecanthropus*, deşi este ceva mai evoluat, cu capacitatea craniană medie în jur de 1.000 cm^3. În asociere cu aceste rămăşiţe au fost descoperite urme ale folosirii focului şi unelte de piatră cioplite. Aceste fosile au fost datate tot în Pleistocenul mijlociu, în perioada glaciaţiunii Mindel, sau, poate, şi în cea a interglaciaţiunii Mindel-Riss. Pe scara cronologiei absolute, aceste perioade se situează, conform datărilor actuale, între aproximativ 620.000-380.000 şi, respectiv, 380.000-270.000 BP. O datare potasiu-argon pentru depunerea de la Trinil indică o vechime apropiată, de 710.000 ani.

Pe baza fosilelor de *Homo erectus*, descoperite în Asia de est şi de sud-est, ne putem imagina indivizi înalţi de 1,60-1,70 m, cu o poziţie perfect verticală şi mers biped, apropiat de cel al omului actual. Capacitatea craniană medie este de cca. 950 cm^3. Studiul amprentelor creierului arată că centrele de vorbire existau, fără să putem stabili nivelul exact al capacităţii de vorbire, atins de aceste fiinţe. Folosirea focului, tehnica prelucrării uneltelor de piatră ca şi varietatea relativă a acestora sunt şi ele semne ale intelectului dezvoltat al lui *Homo erectus*. În acelaşi timp, el păstrează şi unele trăsături anatomice primitive, ca torii supraorbitali şi maxilarul dezvoltat.

În Europa prima descoperire de acest fel s-a făcut în 1907, la Mauer, lângă Heidelberg, în Germania *(Homo heidelbergensis)*. Este vorba de o mandibulă masivă, diferită de cea a omului actual, dar structura danturii este specific umană. Din păcate nu se cunoaşte calota craniană ce îi corespundea acestui maxilar şi nu cunoaştem cu certitudine nici uneltele cu care s-ar fi putut asocia această fosilă, datată în interglaciaţiunea Günz-Mindel (700.000-620.000 BP). Se includ, de unii autori, printre fosilele de *Homo erectus* şi osemintele, inclusiv fragmente de craniu, descoperite la Steinheim, lângă Stuttgart, în Germania (1933) şi la Swanscombe, la sud de Londra, în Anglia (1935-1936), în asociere cu unelte de tip acheulean, aparţinând interglaciaţiunii Mindel-Riss (380.000-280.000 BP).

După alți specialiști, aceste fosile, cu o capacitate craniană de cca. 1.070 cm^3, aparțin unor ființe mai evoluate. În sfârșit, este de menționat situl de la Vértesszöllős, din nordul Ungariei, unde au fost descoperite în 1963-1965 un fragment de craniu și urme ale activității umane (vetre de foc, unelte de piatră, oase de animale vânate), datate în perioada glaciațiunii Mindel.

Pe teritoriul Africii, descoperirile de *Homo erectus* au apărut mai târziu, dar însemnătatea lor este de neprețuit, căci numai cu ajutorul lor poate fi înțeleasă originea acestei specii și evoluția ulterioară a omului. Descoperirea în 1954-1955 a trei mandibule la Ternifine, în Algeria, în asociere cu unelte acheuleene, l-a determinat pe C. Arambourg să definească o nouă formă de *Homo erectus,* denumit *Atlanthropus mauritanicus* și datat la începutul interglaciațiunii Mindel-Riss (contemporan, deci, cu unele exemplare asiatice și europene). În sudul Africii se cunoaște descoperirea lui Broom și Robinson de la Swartkrans (*Telanthropus capensis*).

Descoperirea care a putut lămuri, în fine originea și vechimea adevărată a lui *Homo erectus* s-a făcut la Olduvai, în Tanzania, în 1960. Acesta este singurul sit, unde s-a putut observa o evoluție continuă de la *Homo habilis* la *Homo erectus.* După cum s-a menționat deja, în stratul I au fost descoperite oseminte de *Homo habilis,* însoțite de unelte caracteristice ale culturii de prund, în timp ce în straturile II și III au ieșit la iveală rămășițe nebănuit de timpurii de *Homo erectus*, în asociere cu unelte de tip chellean și acheulean. Ulterior, fosile de Homo erectus au fost descoperite și în alte locuri, în sedimentele Riftului african, vechimea lor fiind evaluată, pe baza datărilor prin metoda potasiu-argon, la 1,8-1,5 MA. În felul acesta pare a fi asigurată descendența lui *Homo erectus* din *Homo habilis/Homo rudolfensis* ca și originea sa est-africană.

Homo erectus s-a dezvoltat, deci, după toate probabilitățile, în același "leagăn" est-african, de unde s-a răspândit apoi spre sudul și nordul continentului, pe care

l-a părăsit abia la o dată relativ târzie, populând treptat întreaga zonă locuibilă a Eurasiei, de la Atlantic la Pacific. Potrivit ultimelor informații de care dispunem (1997), cea mai timpurie fosilă de acest fel din Europa este așa-numitul *Homo antecessor*, descoperit la Atapuerca, în Spania, cu o vechime de cca. 780.000 ani (începutul interglaciațiunii Günz-Mindel).

Având în vedere marea deosebire de vârstă între descoperirile din Africa și din afara ei, unii specialiști au propus denumirea specifică de *Homo ergaster* pentru precursorii africani ai reprezentanților eurasiatici ai lui *Homo erectus* și păstrarea denumirii de *Homo erectus* pentru aceștia din urmă.

5.2.5. *Originea omului modern. Încheierea procesului antropogenezei.*

Originea omului modern este una dintre cele mai viu disputate probleme ale antropologiei, existând astăzi teorii diametral opuse în această privință. Una dintre ipotezele intens mediatizate, în ultima vreme, este cea numită "Eva africană", bazată pe studiul ADN-ului mitochondrial, și potrivit căreia *Homo sapiens* (ca și predecesorii săi) s-ar fi format în Africa, în urmă cu cca. 200.000 de ani, de unde s-a răspândit apoi, în valuri, spre Eurasia. Modelul opus este cel al evoluției policentrice, care implică, pornind, cu deosebire, de la studiul comparativ al formelor fosile vechi, existența unor lungi continuități regionale. Se susține, astfel, de pildă, o filiație, în mai multe etape, între ultimii *Homo erectus* sud-est asiatici, descendenții acestora de tip Solo-Ngandong (Jawa), și până la australoizii actuali. În felul acesta s-ar explica mai bine nu numai originea omului modern, în sensul strict al cuvântului, dar și rădăcinile mai adânci ale diferențierii rasiale, constatată la *Homo sapiens*.

În ceea ce privește Europa, problema care a stârnit cele mai vii discuții este acea referitoare la raportul dintre *omul de Neandertal* și *Homo sapiens*. Primul craniu neandertaloid a fost descoperit încă în 1848, la Gibraltar, dar a fost publicat abia

peste 20 de ani. Prima descoperire, devenit cunoscută, este cea eponimă: un schelet aproape întreg, găsit în 1856 în valea Neander de lângă Düsseldorf (Germania). Discuțiile în jurul lui au durat decenii întregi, unii specialiști, printre care și cunoscutul medic, naturalist și arheolog, Rudolf Virchow susținând că este vorba de scheletul unui individ recent, cu deformări patologice. Abia după descoperirea, în 1886, la Spy, în Belgia, a două schelete în poziție stratigrafică certă, și, în general, după înmulțirea descoperirilor de acest tip, mai ales în Europa occidentală, a devenit posibilă stabilirea mai exactă a poziției Neandertalianului, datat, în principal, în interglaciațiunea Riss-Würm și în stadiul Würm I, corespunzând, în mare, paleoliticului mijlociu. Studiul anatomic atent al acestor oseminte este meritul lui Gustav Schwalbe, care a emis, în 1907, ipoteza celor trei trepte ale antropogenezei: Pithecanthropus, Omul de Neandertal și Homo sapiens. Neandertalienii constituie un grup eterogen, cu mai multe variante. Descoperirile din Europa occidentală reprezintă o formă fixă, extremă, izolată, cu multe trăsături primitive: statură mică (ce nu depășea 1,60 m înălțime), osatură puternică, musculatură dezvoltată, craniu masiv, cu o capacitate craniană de până la 1.600 cm^3 (față de media de 1.300 cm^3, a omului modern), dar cu partea frontală mult redusă, teșită, prezența cocului occipital, lipsa bărbiei etc. Datorită acestor trăsături primitive, majoritatea cercetătorilor consideră că omul modern, al paleoliticului superior european, nu derivă din (aceşti) neandertalieni, foarte diferiți morfologic și care reprezintă o ramură stinsă, fără de urmași, în procesul antropogenezei.

În căutarea altor strămoși, se fac referiri (Le Gros Clark, Howell) la așa zișii "neandertalieni timpurii" sau "preneandertalieni", categorie în care sunt incluși descoperiri ca cele de la Steinheim și Ehringsdorf (Germania), Saccopastore (Italia) etc., datând dintr-un interval mai larg, cuprins între interglaciațiunile Mindel-Riss și Riss-Würm.

Sunt luaţi în consideraţie, de asemenea, aşa zisele formele "presapiens" (Teilhard de Chardin, Vallois, Heberer), datând din acelaşi interval, şi în care sunt întrunite descoperiri ca cele de la Swanscombe (Anglia), Fontéchevade (Franţa) sau Petralona (Grecia) şi chiar Vértesszöllős (Ungaria). Apariţia acestor forme este explicată prin evoluţia accelerată a unor populaţii de *Homo erectus* spre *Homo sapiens*, printr-un proces dificil de definit, început în urmă cu aproximativ 400.000 de ani şi manifestat în mărirea creierului la 1.100-1.300 cm^3, îngustarea pereţilor craniului, reducerea dimensiunilor mandibulei şi ale danturii etc.

Nu putem omite nici opinia, potrivit căreia omul modern a sosit în Europa (occidentală) abia pe la 35.000 B.P., în paleoliticul superior, venind din Orientul Apropiat, ceea ce nu exclude posibilitatea ca anumite populaţii europene au putut contribui la zestrea genetică a lui *Homo sapiens sapiens*. De asemenea, oamenii de ştiinţă susţin că dispariţia neandertalienilor şi înlocuirea lor cu omul modern nu s-a petrecut rapid şi printr-o competiţie violentă, ci în urma unei coabitări ce a durat câteva milenii. Cauzele şi condiţiile dispariţiei neandertalienilor nu se cunosc suficient de bine, dar, oricum, trebuie să avem în vedere presiunea demografică a populaţiilor de oameni moderni, mai bine adaptaţi la mediu şi mai bine înzestraţi cu noi inovaţii tehnologice.

Prin *Homo sapiens sapiens* se încheie procesul de antropogeneză, omul atingându-şi structura sa fizică actuală. Adaptarea sa la mediu se va produce, de acum înainte, nu prin modificări somatice, ci prin evoluţie socială, prin cultură.

5.2.6. ***Apariţia raselor umane.***

Actualmente, *Homo sapiens sapiens* este singurul reprezentant al genului şi al speciei umane. Această unitate nu este în contradicţie cu existenţa unor diferenţieri rasiale. La omul modern se disting patru *rase mari* (corespunzând categoriei de subspecie din sistematica zoologică), dintre care trei

au fost definite încă de Linné în 1758:
- rasa europoidă (*Homo sapiens europaeus*)
- rasa mongoloidă (*Homo sapiens asiaticus*)
- rasa negroidă (*homo sapiens afer*), la care se adaugă rasa (veddo-) australoidă (*Homo sapiens australasicus*), definită de Bory de St. Vincent în 1825.

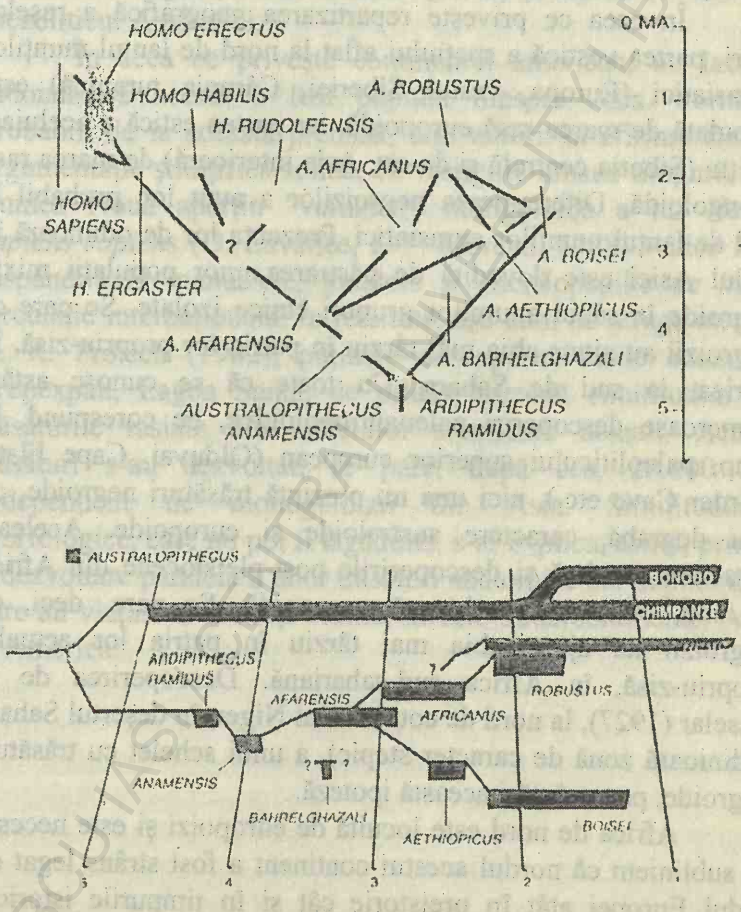

Fig. 4. *Sus*: Arborele genealogic al Hominidelor (după B. Senut).
Jos: Arborele genealogic al Australopithecinelor (după B. Wood).

În cadrul raselor mari se disting diferite *rase*. Astfel, spre a exemplifica, în cadrul rasei mari europoide pot fi distinse, încă în paleoliticul superior, rasele Crô-Magnon, Combe Capelle şi Brno-Předmost. În Asia, la Şu-ku-tien, sunt prezente, probabil în aceeaşi perioadă, elemente protomongoloide, iar în Insula Jawa şi în Australia au fost descoperite schelete ce poartă caractere (proto)austroloide.

În ceea ce priveşte repartizarea geografică a raselor mari, partea vestică a spaţiului aflat la nord de lanţul munţilor eurasiatici (Europa, vestul Siberiei, Câmpia turanică) este populată de marea rasă europoidă, iar partea estică a aceluiaşi spaţiu (Siberia centrală şi de est, Asia interioară) de marea rasă mongoloidă. Diferenţierea negroizilor a avut loc probabil la sud de lanţul munţilor eurasiatici. Prezenţa lor de odinioară în sudul Asiei este dovedită de păstrarea unor populaţii mixte negroide în sânul anumitor grupuri etnice izolate. Se pare că negroizii au ajuns abia mai târziu în patria lor propriu-zisă, în Africa, la sud de Sahara. Cu toate că se cunosc astăzi numeroase descoperiri paleoantropologice, ce corespund, în timp, paleoliticului superior european (Olduvai, Cape Flats, Border Cave etc.), nici una nu prezintă trăsături negroide, ci, mai degrabă, caractere australoide şi europoide. Aceleaşi caractere prezintă şi descoperirile post-pleistocene din Africa de sud, cu o preponderenţă europoidă. Se pare, deci, că negroizii au ajuns abia mai târziu în patria lor actuală, propriu-zisă, în Africa sud-sahariană. Descoperirea de la Asselar (1927), la nord de cotul râului Niger, în deşertul Sahara (odinioară zonă de caracter stepic), a unui schelet cu trăsături negroide, pare a întări această ipoteză.

Africa de nord este locuită de europoizi şi este necesar să subliniem că nordul acestui continent a fost strâns legat de sudul Europei atât în preistorie cât şi în timpurile istorice. Marea Mediteraneană nu a constituit, prin urmare, o graniţă între două lumi etno-culturale, în schimb zona largă de deşert

a Saharei a separat populația Africii în două zone distincte încă în preistorie.

Rasa mare veddo-australoidă, distinsă mai târziu, populează, încă din vremurile preistorice, unele zone din sudul și sud-estul Asiei, precum și Australia și Oceania, după cum dovedesc descoperirile de la Wadjak, insula Jawa (1890), sau cele de la Talgai (1914), Cohuna (1925) și Keilor (1940) din mezoliticul Australiei.

În ceea ce privește continentul american, nu încape îndoială că acesta a fost populat dinspre Asia. Pornind, probabil, de la această premisă, unii autori au afirmat fără o argumentație științifică solidă, că vestigiile umane timpurii din Lumea Nouă aparțin "variantei" mongoloide a lui *Homo sapiens sapiens* (D. Lavallée, J.-F. Moreau, 1988) – idee larg răspândită în manualele, tratatele și enciclopediile de mare circulație internațională. În realitate, așa cum ne atrage atenția R. R. Protsch (1982), puținele descoperiri fosile autentice (Tepexpan, Lagoa Santa, de pildă) prezintă similitudini cu trăsăturile rasiale ale indienilor americani actuali. Aceste trăsături s-au dezvoltat, se pare, după cca. 20.000 BP independent de monogoloizii din Asia. Similitudinile morfologice, care nu pot fi tăgăduite, s-ar explica, astfel, printr-o dezvoltare paralelă a unor trăsături anatomice ale populațiilor care au viețuit în aceeași vreme, în cele două continente, Asia și America.

6. RĂSPÂNDIREA OMULUI ÎN AFARA LUMII VECHI

În capitolele precedente ne-am referit de mai multe ori la faptul că *Homo erectus*, părăsind Africa, s-a răspândit, încă în cursul Pleistocenului mijlociu, în toate regiunile locuibile atunci ale Eurasiei, de la Atlantic până la Pacific şi estul Oceanului Indian (insula Jawa).

Alte zone ale globului au fost atinse abia mai târziu, în Pleistocenul superior, de reprezentanţii lui *Homo sapiens*.

6.1. *Popularea Australiei.*

Arhipelagul din sud-estul asiatic constituie din punct de vedere bio-geografic două ansambluri bine distincte, separate de aşa numita linie Wallace. La vest de această linie, insulele Sumatra, Borneo (Kalimantan), Jawa şi Sunde (constituind platoul submarin Sunda), au fost în repetate rânduri unite între ele şi cu continentul asiatic în timpul regresiunilor marine din Pleistocen.

Această zonă are o faună şi o vegetaţie "continentală", bogată. La est de linia Wallace, insulele Celebes, Maluka, Flores, Timor şi Sundele Mici, separate definitiv de platoul Sunda cel târziu în Pleistocenul inferior, reprezintă o zonă cu o faună şi o vegetaţie mai săracă.

Izolate de restul lumii din timpuri şi mai străvechi, Noua Guinee, Australia şi Tasmania au fost din când în când unite între ele în timpul regresiunilor marine din Pleistocen prin exondarea platoului submarin numit Sahul, formând aşa-zisul continent "Australia Mare". Izolarea acestei regiuni a permis menţinerea aici a unor mamifere inferioare, precum marsupialele, care ocupă toate nişele ecologice. În urma ridicării nivelului oceanului, între cca. 6.000 şi 4.500 BP, strâmtorile Torrès şi Bass au separat din nou Australia de Noua Guinee şi de Tasmania.

Primii australieni au sosit, probabil, dinspre Timor, fiind nevoiți să parcurgă pe mare, cu ambarcațiunile lor primitive, o distanță de cel puțin 70 de km. Când a avut loc acest eveniment ? Dacă avem în vedere stadiul cultural al băştinaşilor din Australia şi Tasmania putem constata că evenimentul s-a produs înaintea apariției în Eurasia a invențiilor epocii neolitice, căci locuitorii acestei zone nu cunosc cultivarea plantelor, creşterea animalelor şi nici meşteşugul ceramicii. Având în vedere datările radiocarbon (necalibrate), de care dispunem pentru unele situri din nord-estul Australiei (regiunea North Queensland), primii navigatori au atins noul continent pe la 40.000, poate chiar 50.000 BP, probabil în cursul stadiului II al glaciațiunii Würm. Sudul Australiei (situl de la Lake Mungo) a fost, de asemenea, populat deja pe la 32.000 BP. În ceea ce priveşte estul continentului (peştera Kenit) datele radiocarbon cunoscute de noi indică vârsta de cca. 15.000 BP pentru o fază mai recentă a sitului. Se apreciază că Tasmania a fost atinsă de om în urmă cu aproximativ 20.000 de ani. Cele mai vechi fosile umane cunoscute de pe teritoriul Australiei (printre care scheletul unei tinere înmormântate pe la 25.000 BP) prezintă trăsături morfologice, care nu diferă prea mult de cele ale băştinaşilor actuali. Izolarea Australiei şi Tasmaniei până la descoperirea lor de către europeni, a contribuit la menținerea, în această parte a globului, a unor structuri economice şi sociale "primitive".

6.2.*Popularea continentului american*

Se admite astăzi, aproape unanim, că omul a trecut pentru prima dată pe pământ american dinspre Asia, prin Beringia, dar în ceea ce priveşte momentul în care s-a petrecut acest eveniment, părerile sunt împărțite. Prin Beringia se înțelege vechiul istm Bering (existat în locul actualei strâmtori cu acelaşi nume) şi regiunile învecinate care se întind pe un spațiu vast, între râul Lena (Siberia) şi râul Mackenzie (Alaska).

Această unitate geografică continentală a existat cel puțin în trei reprize, în cursul perioadelor de scădere a nivelului oceanului din timpul glaciațiunii Wisconsin din America de Nord (corespunzând glaciațiunii Würm din sistemul alpin). În funcție de aceste trei perioade de existentă a Beringiei există trei teze cu privire la trecerea omului din Asia în America.

Unii cercetători susțin o sosire foarte timpurie a omului în America, în primul stadiu al glaciațiunii Wisconsin (72.000-65.000 BP) sau chiar mai înainte. Această teorie se bazează mai mult pe speculații, decât pe date bine stabilite. Merită menționat că în trecut marea vechime a omului în America de Nord a fost susținută, pe baza unor argumente teoretice şi tipologice, de oameni de știință reputați ca Oswald Menghin şi P. Bosch-Gimpera.

O seamă de specialişti susțin că America ar fi fost populată în cursul Wisconsin-ului mijlociu (65.000-25.000 BP). Această ipoteză se bazează, pe de o parte, pe un număr restrâns de descoperiri din Alaska, de altfel discutabile, cum ar fi cele din bazinul râurilor Old Crow (datate între 40.000 şi 25.000 BP) şi Bluefish (datate între 15.500 şi 12.900 BP). Pe de altă parte, este vorba de un grup de situri, cercetate în America de Sud (cu deosebire în Brazilia), care au fost datate între 30.000 şi 15.000 BP. Dacă avem în vedere timpul necesar traversării continentului, această ipoteză sugerează sosirea în America a primelor grupe umane între aproximativ 35.000 şi 25.000 BP.

Cele mai convingătoare argumente sprijină popularea continetului american în cursul ultimului stadiu al glaciațiunii Wisconsin (25.000-12.000 BP). Putem menționa, în acest sens, după R. R. Protsch, redatarea, prin metode radiometrice mai precise, a unor descoperiri importante, precum (mergând de la nord spre sud):

– *Thule Springs* (Nevada, USA): 11500 BP (în loc de 23800 BP, datarea anterioară).

- *Los Angeles Man* (California, USA): 23.600 BP;
- *Yuha* (California): 22.125, 21.500, 19.000 BP;
- *San Diego Man* (California): 9.500/7.000 BP (în loc de 30.000 BP, obținut anterior prin datarea cu metoda aminoacizilor).
- *Otovalo* (Ecuador): 28.000, 22.800 BP
- *Peştera Pikimachay* (Peru): 20.000, 14.000 BP.
- Pentru regiunea Patagoniei (Argentina) dispunem de date C^{-14} 12.600 BP.

Aceste date sunt cu atât mai credibile cu cât, în general, sunt în concordanță cu răspândirea de la nord spre sud a grupurilor de oameni, pătrunşi în America. Este regretabil că sunt încă puține datările de încredere, mai ales pentru nordul continentului.

Este foarte posibil că, ceva mai târziu, a mai pătruns în America un important val de populație. Astfel, F. H. West estimează că Beringia centrală, cu vaste câmpii care sunt astăzi în cea mai mare parte scufundate, a avut cea mai mare densitate de populație între aproximativ 22.000 şi 16.000 BP. Pe la 14.000 BP, datorită încălzirii climei şi a creşterii treptate a nivelului oceanului, fauna pleistocenă a început să dispară sau să se refugieze în Beringia răsăriteană, până atunci slab populată. Animalele au fost urmate de grupuri de vânători, ale căror sălaşuri pot fi descoperite în enclavele de stepă-tundră din Munții Alaskăi, cele mai multe datate între 12.000-9.500 BP. Izolarea de restul Beringiei, de Asia, în general, şi modificările relativ rapide ale mediului au dus la diferențierea culturală a celor stabiliți în Alaska, unele grupuri adaptându-se la exploatarea resurselor marine.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

7. MARILE EPOCI ALE PREISTORIEI

În capitolul 2 am prezentat, pe scurt, eforturile învăţaţilor din diferite domenii de a stabili etapele istorice prin care a trecut omenirea, de la antropogeneză şi până la apariţia primelor formaţiuni statale. În acest context a fost discutată şi elaborarea aşa numitului sistem al celor trei perioade, care stă la baza actualei periodizări arheologice a preistoriei, împărţită în epoca pietrei (paleolitic, mezolitic, neolitic), a bronzului, prima şi a doua epocă a fierului (Hallstatt şi La Tène), cu subdiviziunile corespunzătoare. În capitolul 4.1. ne-am referit la geocronologie şi am încercat să sincronizăm fazele Terţiarului final şi ale Cuaternarului (ale Pleistocenului şi Holocenului) cu etapele antropogenezei şi ale preistoriei, în general. Reluăm, acum, această problemă, prezentând, pe scurt, marile perioade ale preistoriei cu precizarea că datele de cronologie absolută sunt orientative.

7.1. *Paleoliticul*

Paleoliticul (de la *palaios* = vechi şi *lithos* = piatră, în limba greacă) este prima şi cea mai lungă perioadă a preistoriei şi a istoriei universale, în general, perioada în care a avut loc procesul însuşi al antropogenezei şi al sociogenezei. Paleoliticul este epoca primelor societăţi, de culegători şi vânători, organizaţi în „bande" sau „cete", caracterizate prin mobilitate. Paleoliticul poate fi împărţit în diferite moduri; noi vom apela la un model care are în vedere atât etapele antropogenezei şi ale răspândirii omului pe glob, cât şi progresele în domeniul culturii umane.

7.1.1. ***Protopaleoliticul.*** Este epoca australopitecinelor şi a lui *Homo habilis*, precum şi a primilor reprezentanţi ai lui *Homo erectus* (*Homo ergaster*). Este epoca „leagănului african": vestigiile certe, antropologice şi arheologice,

ale acestei perioade foarte îndepărtate se cunosc, deocamdată, numai de pe teritoriul Africii. Protopaleoliticul corespunde sfârşitului Terţiarului şi începutului Cuaternarului, perioadei cuprinse între glaciaţiunea Biber şi glaciaţiunea Günz, inclusiv (aproximativ 4,5 milioane de ani – 7/800.000 B.P.). Nu cunoaştem cu exactitate statutul cultural al australopitecinelor. Din structura lor morfologică rezultă că aceste fiinţe au fost nevoite să utilizeze unelte în mod sistematic. Care au fost aceste unelte ? Nu au fost încă descoperite unelte de piatră în contexte în care ar fi putut fi asociate cu siguranţă cu rămăşiţele unor australopiteci. Paleontologul şi antropologul sud-african Raymond Dart a emis, încă în 1924, ipoteza existenţei unei culturi foarte timpurii care precede utilizarea pietrei. Cultura *osteodontokeratică* (de la *osteon* = *os*, *odons, odontos* = *dinte*, *keras, keratos* = *corn*, în limba greacă) ar fi caracterizată prin folosirea unor unelte şi arme din materie dură animală, constând din oase, dinţi (părţi de maxilar) şi coarne, sparte cu ajutorul unor pietre. Această ipoteză nu a fost niciodată acceptată unanim de specialişti, dar a avut susţinători precum Henri Breuil, care a reuşit să observe urme de uzură (de utilizare) pe unele fragmente de oase nefasonate. Este foarte probabilă utilizarea ca unelte şi a unor obiecte luate din natură, inclusiv pietre, eventual modificate sumar, dar fără a fi „standardizate" şi, astfel, de nerecunoscut ca atare.

Primele unelte de piatră cioplită, ce se înscriu în serii tipologice, şi pe baza cărora a fost definită cea mai veche cultură arheologică, sunt considerate creaţia lui *Homo habilis*. Este vorba de galete de râu amenajate prin desprinderea unor aşchii, pe o singură faţă sau pe ambele feţe, realizându-se, astfel, aşa-numiţii cioplitori unifaciali sau bifaciali (*chopper, chopping-tool*). Asemenea unelte au fost descoperite, pentru prima dată, în stratul I al sitului de la Olduvai (Tanzania), iar cultura, definită pe baza lor, este numită „Oldovayan" sau cultura de prund (*pebble culture*). S-a apreciat, iniţial,

pe baza descoperirilor de la Olduvai, că această cultură are o vechime de cca. 1,8 milioane de ani. Ulterior, au ieşit la iveală (la Malawi, Koobi Fora şi alte situri) vestigii şi mai vechi, în asociere cu cele mai timpurii fosile de Homo africane (*Homo rudolfensis*), datate între 2,4 – 1,6 milioane de ani B.P.

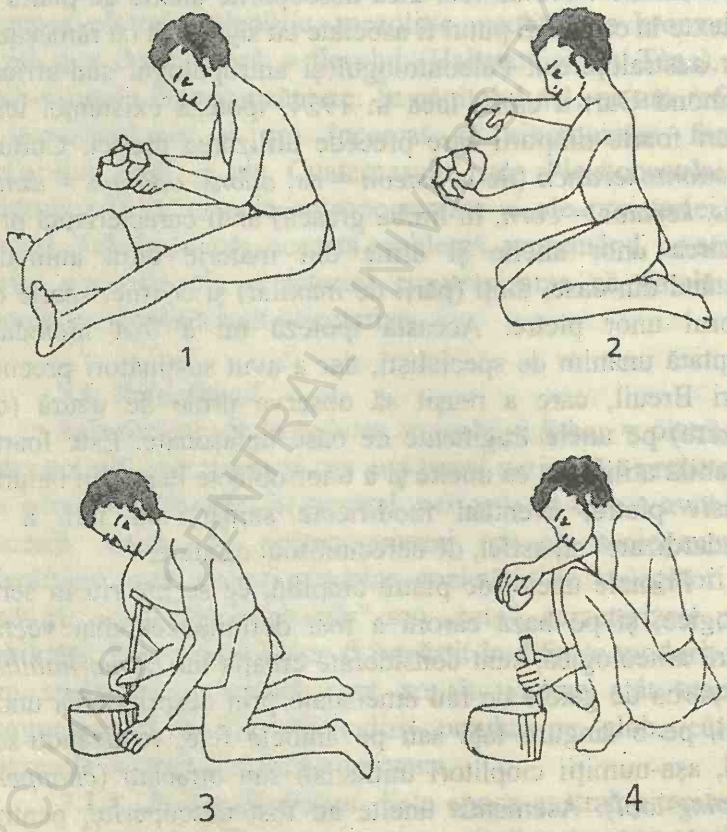

Fig. 5. Tehnici de cioplire a pietrei
(după H. Hodges).

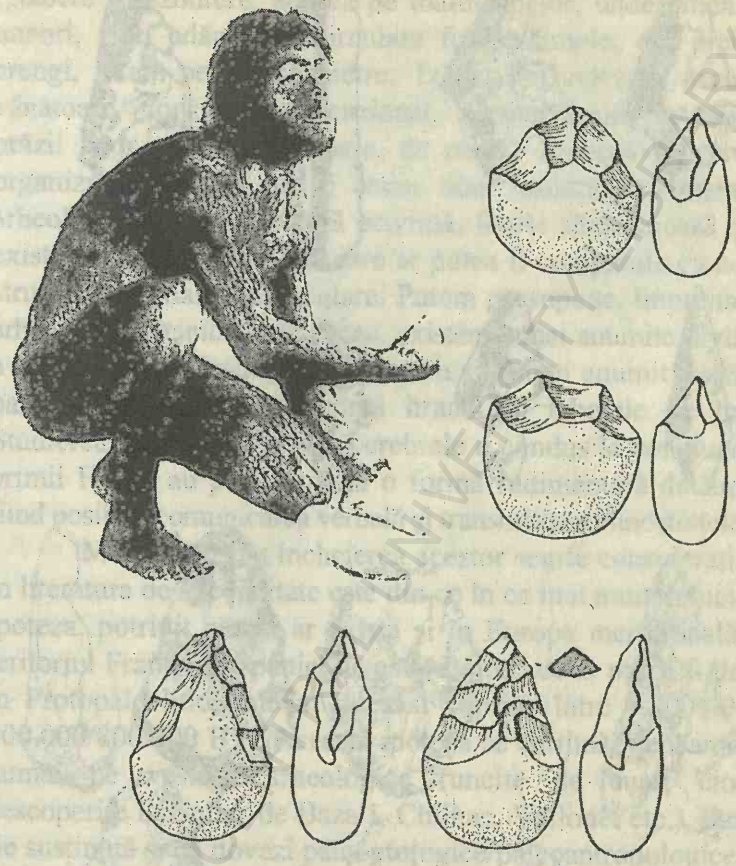

Fig. 6. Homo habilis (reconstituire de M. Mattauer)
şi unelte bifaciale (chopping-tool) ale culturii de prund.

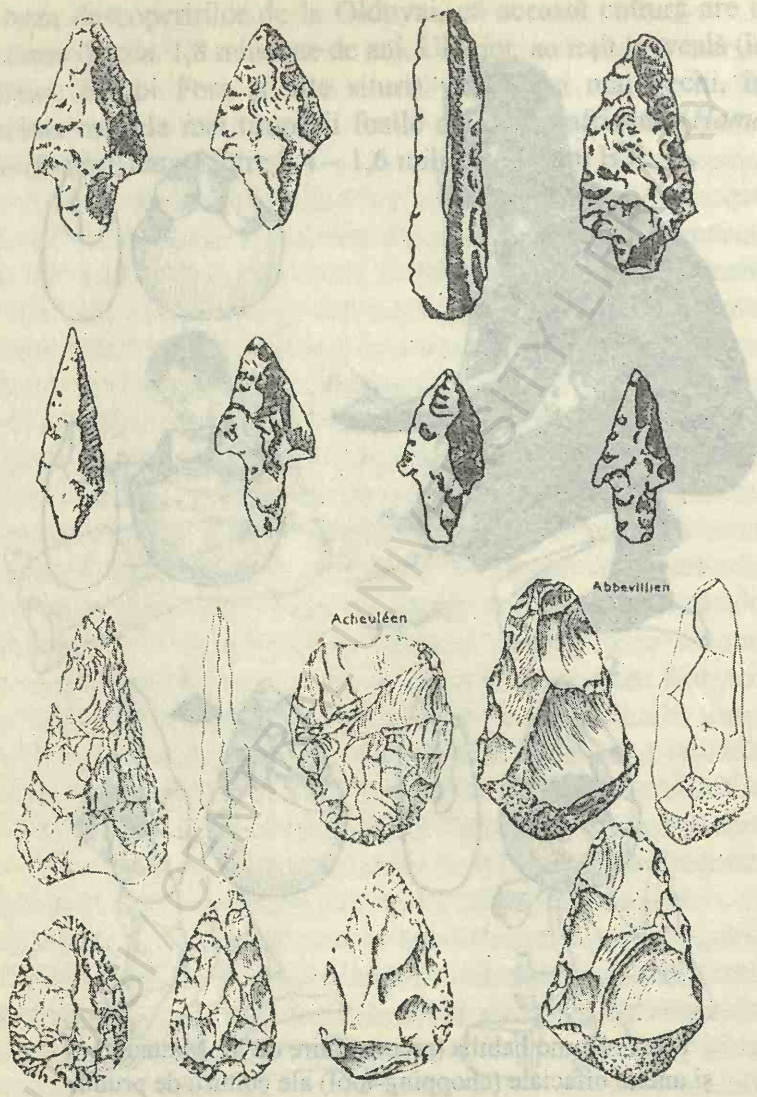

Fig. 7. *Sus*: „Ceraunia". Cele mai vechi desene ale unor unelte de silex cioplite, păstrate în colecțiile Vaticanului din sec. XVI și publicate de M. Mercati în 1717 (după G. Camps).
Jos: Unelte de tip acheulean și abevillian (paleoliticul inferior).

Homo habilis trăia în grupuri mici, în sălaşuri („tabere") sezoniere, adesea pe malul apelor, unde amenajau, uneori, mici adăposturi circulare foarte simple, din piei sau crengi, fixate pe sol cu pietre. Trăiau din cules şi, probabil, vânătoare, consumând, ocazional, şi mortăciuni (rămăşiţele prăzii unor animale răpitoare, de pildă). În ceea ce priveşte organizarea socială, pot fi emise doar ipoteze: documentaţia arheologică este, în această privinţă, foarte sărăcăcioasă şi nu există paralele etnografice care ar putea fi comparate cu aceste structuri familiale rudimentare. Putem presupune, împreună cu arheologul britanic Glynn Isaac, existenţa unei anumite diviziuni a muncii după vârstă şi sex, precum şi a unui anumit sistem al partajului (inclusiv împărţirea hranei în taberele de bază). Studierea organizării ariilor cerebrale a condus la concluzia că primii Homo au posedat deja o formă rudimentară de limbaj, fiind posibilă comunicarea verbală şi transmiterea cunoştinţelor.

Menţionăm, în încheierea acestor scurte consideraţii, că în literatura de specialitate este din ce în ce mai mult vehiculată ipoteza, potrivit căreia ar exista şi în Europa meridională, pe teritoriul Franţei şi Spaniei de astăzi, situri ce ar putea fi datate în Protopaleolitic, într-un interval cuprins între 1.800.000 şi 900.000/800.000 B.P. Această ipoteză se sprijină, deocamdată, numai pe vestigii arheologice (unelte de cuarţ cioplit, descoperite la Cullar de Baza I, Chilhac, Vallonet etc.), fără să fie susţinută şi de dovezi paleontologice/paleoantropologice.

7.1.2. ***Paleoliticul inferior*** este socotit, în general, ca epoca lui *Homo erectus*, răspândit în afara „leagănului african", în toate regiunile locuibile atunci ale Lumii Vechi, deci şi în Eurasia, de la Atlantic până la Pacific. Raportat la geocronologie, paleoliticul inferior corespunde, în mare, Pleistocenului mijlociu, respectiv intervalului cuprins între interglaciaţiunea Günz-Mindel şi glaciaţiunea Riss, inclusiv (cca. 7/800.000-120.000 B.P.).

Fig. 8. *Sus*: Reconstituirea colibei acheuleene de la Terra Amata (Franţa, paleolitic inferior).
Jos: Planul unei colibe marcat de vetre, oase şi colţi de mamut (Molodova, Rusia, paleolitic mijlociu).

Condițiile părăsirii „paradisului" african şi migrarea mai spre nord a lui Homo erectus rămâne un subiect de discuții aparte. În orice caz, acest eveniment de mare însemnătate în istoria universală comportă adaptarea omului la un mediu natural mai puțin primitor, cu un climat mai sever, adaptare realizată, înainte de toate, prin cultură: folosirea focului, îmbrăcăminte adecvată, diversificarea utilajului litic, creşterea importanței vânătorii (mai ales în anotimpul rece, când hrana vegetală lipseşte sau se împuținează) etc.

În această vreme, alături de supraviețuirea uneltelor caracteristice culturii de prund, avem atestate două serii de culturi sau, poate, mai corect, două tipuri de unelte: „de miez" (lucrate pe miez precum toporaşele de mână) şi „de aşchii" (unelte de forme variate, lucrate pe aşchii, desprinse de pe miez). Prima caracterizează complexul abevillo-acheulean, iar cea de a doua este specifică culturii clactoniene şi levalloisiene (de la siturile Abeville, St. Acheul, Levallois Perret – Franța şi Clacton on Sea – Anglia). Pe lângă uneltele şi armele de piatră, menționate mai sus, sunt atestate şi unele arme de aruncat la distanță, cum sunt sulițele de lemn cu vârful întărit în foc, descoperite la Lehringen (Germania) şi Clacton on Sea.

Fără îndoială, una dintre cele mai importante realizări ale omului paleoliticului inferior a fost folosirea focului (luat din natură). Focul înseamnă lumină şi căldură, a permis ocuparea peşterilor şi amenajarea primelor locuințe, a schimbat radical regimul alimentar şi a deschis calea spre noi tehnologii în prelucrarea uneltelor. Nu pot fi neglijate nici consecințele asupra colectivelor umane: grija permanentă pentru întreținerea focului a contribuit la întărirea coeziunii comunităților din paleoliticul inferior.

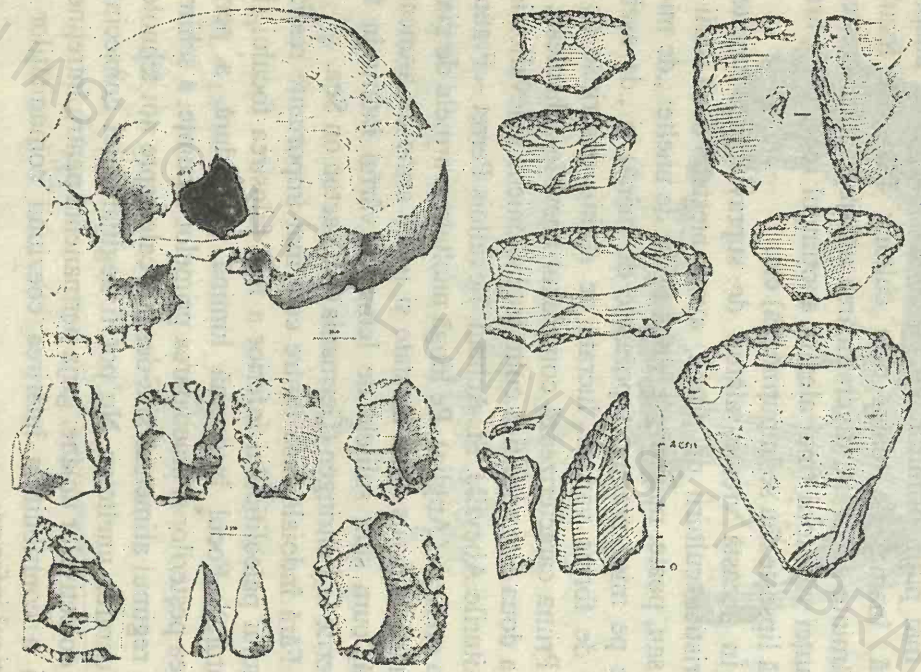

Fig. 9. Stânga: craniul omului de la Quafzeh 6 (Palestina) și industria sa litică de tip mousterian; dreapta: unelte de tip mousterian din Grotte de Figuier (Ardèche, Franța) (după B. Wandermeersch/G. Camps).

BCU IAȘI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

7.1.3. *Paleoliticul mijlociu* a fost considerat, tradițional, ca epoca omului de Neandertal (cel puțin în Europa). În capitolul 5.2.5. am încercat să arătăm că trebuie să avem în vedere și existența, în această vreme, a unor forme de Homo numite preneandertalian, neandertalian timpuriu, presapiens și sapiens arhaic. Raportat la geocronologie, paleoliticul mijlociu corespunde interglaciațiunii Riss-Würm și stadiului Würm I (cca. 120.000 – 30.000 B. P.). Cu alte cuvinte, paleoliticul mijlociu debutează într-o perioadă cu climă caldă ca să se încheie într-o perioadă glaciară.

Cultura caracteristică a paleoliticului mijlociu este mousterianul (după peștera Le Moustier din Franța). Uneltele sunt lucrate, în cea mai mare parte, pe aşchii. Sunt specifice epocii vârfurile de mână triunghiulare și răzuitoarele în forma literei D. Apar, acum, primele lame grosolane, cu retuşe, anunțând o tehnică ce va fi desăvârşită în paleoliticul superior. O realizare „revoluționară" a epocii este inventarea producerii focului, probabil prin percuție.

În procurarea hranei rolul principal îl are vânătoarea. Există statistici interesante cu privire la ponderea diferitelor specii de animale în diferite regiuni ale Europei și Asiei ceea ce atestă o eficientă exploatare a condițiilor de mediu.

În ceea ce privește amenajarea spațiului locuit, se poate vorbi, pe de o parte, de generalizarea folosirii peșterilor ca loc de sălăşluire, iar pe de altă parte de construirea unor colibe și în aer liber, din oasele și pieile animalelor vânate. La Molodova, pe Nistrul superior (Ucraina), o asemenea colibă nu numai că a avut dimensiuni considerabile (cca. 10 x 6 m), dar în cuprinsul ei au fost descoperite 15 vetre de foc, ceea ce ar putea atesta existența unor unități familiale mai mici în cadrul unor colectivități mai cuprinzătoare. Este foarte probabil că apar, acum, anumite elemente care vor caracteriza societatea gentilică. Printre acestea, conștiința legăturii de rudenie este de cea mai mare importanță. Faptul că trupul celor decedați

nu mai este abandonat, ci apar primele înmormântări intenționate, ar putea fi un indiciu în această privință. Înmormântările nu s-au făcut în spații speciale (cimitire) ci în incinta spațiului locuit (în peșteri, de obicei). Morții au fost așezați în poziție chircită și presărați cu ocru roșu. Se pare că în unele morminte, alături de cei decedați, au fost depuse și diferite obiecte (unelte, podoabe). După părerea unor specialiști, aceste practici pot fi puse în legătură cu credința în viața de apoi. În orice caz, prin înmormântarea în incinta spațiului locuit, cei decedați/trecuți pe lumea cealaltă sunt menținuți, în continuare, în sânul comunității, ceea ce trădează o schimbare de mentalitate cu privire la raporturile inter-umane și intracomunitare.

7.1.4. ***Paleoliticul superior*** este epoca în care, prin apariția omului modern și dispariția definitivă a unor forme inferioare, se încheie lungul proces al antropogenezei. De acum înainte, singurul reprezentant al genului Homo este *Homo sapiens sapiens,* care populează tot globul, inclusiv Australia, Oceania și continentul american. Paleoliticul superior corespunde sfârșitului Pleistocenului (începând cu interstadiul Würm I-II și până la stadiul Würm IV, inclusiv, cca. 30.000-10.000 B.P.).

În prelucrarea uneltelor predomină tehnica lamelară. De pe un nucleu sunt desprinse, prin lovituri precise, aplicate cu un percutor, lame înguste și lungi din care, prin retăiere și retușare, se obțin diferite unelte: lame, răzuitoare, împungătoare, dăltițe, vârfuri de suliță și de săgeți etc. Sunt unelte ușoare, prin care se realizează importante economii de materie primă, ceea ce asigură o mai mare independență față de sursele de silex, de exemplu. Prin inventarea uneltelor și armelor compuse (cum sunt, de pildă, sulițele și săgețile cu vârf de piatră sau os), ca și a propulsorului, care multiplică forța umană și mărește distanța de la care putea fi atacat animalul, crește eficiența vânătorii și siguranța vânătorilor.

Pe lângă piatră este prelucrată acum pe scară largă şi osul (inclusiv cornul şi fildeşul), din care se confecţionează vârfuri de suliţă şi de săgeată, propulsoare, harpoane, împungătoare, ace de cusut şi de prins. La prelucrarea acestora este folosită şi tehnica şlefuirii (care va fi aplicată în prelucrarea pietrei abia în neolitic). Principalele culturi poartă numele unor situri din Franţa, unde au fost descoperite pentru prima dată (Châtelperron, Aurignac, Solutré, magdalenian de la peştera La Madeleine, etc.).

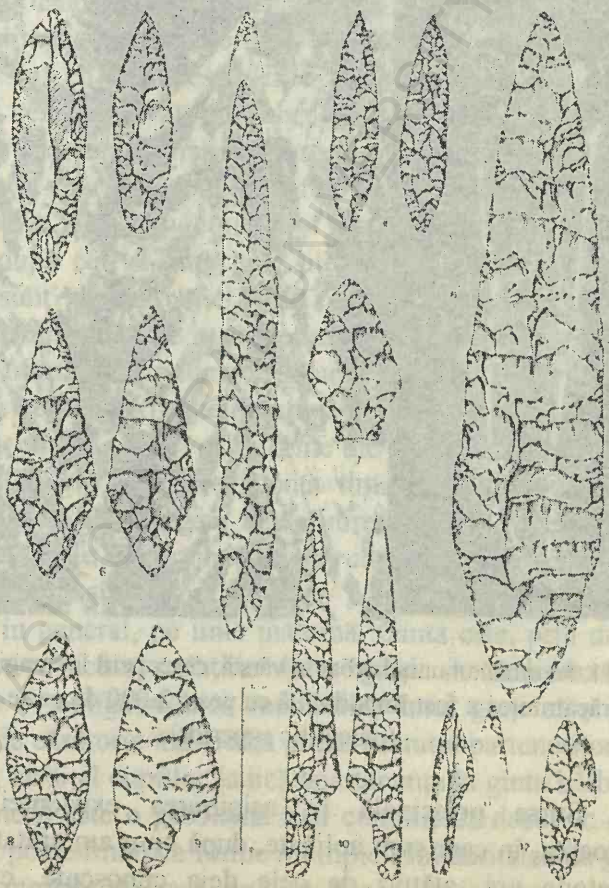

Fig. 10. Lame şi vârfuri de tip solutrean (paleolitic superior).

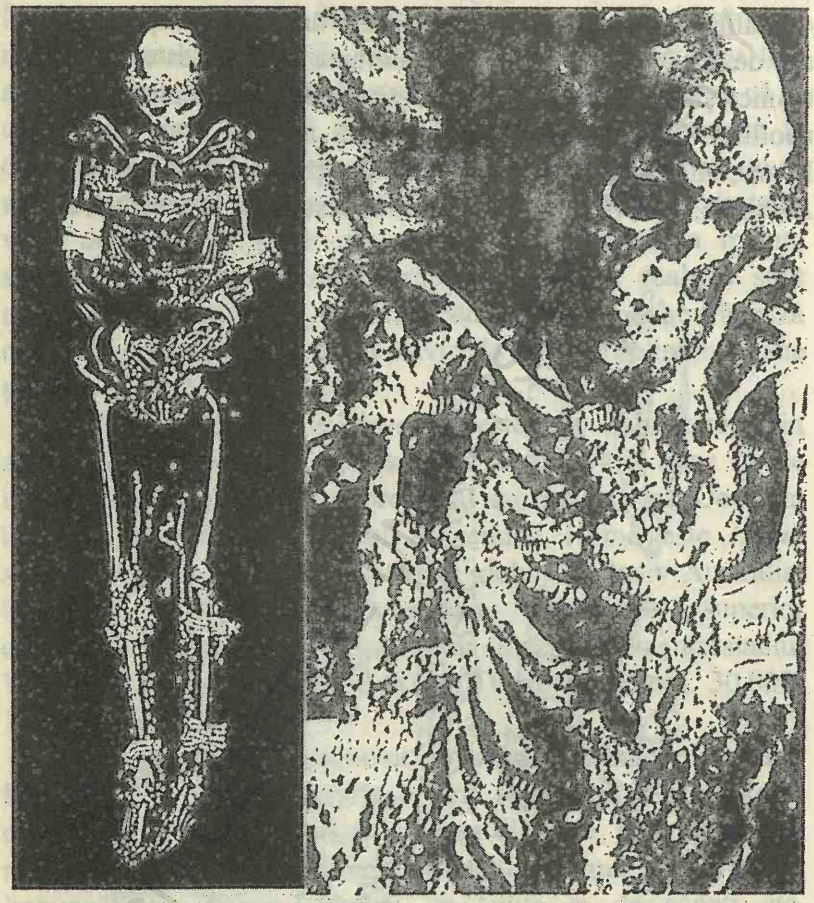

Fig. 11. Mormântul unui bărbat în vârstă, descoperit la Sungir (Rusia). Îmbrăcămintea a fost împodobită cu peste 3.000 de perle de fildeş (paleolitic superior).

Sursa principală în asigurarea existenţei rămâne vânătoarea, în care sunt áplicate, după cum am arătat mai sus, şi metode noi, alături de cele deja cunoscute, cum ar fi hăituirea animalelor spre prăpăstii sau locuri mlăştinoase.

După cum arată cercetările arheozoologice, în partea occidentală a Europei vânatul cel mai important a fost renul, iar în răsărit mamutul, fără ca celelalte animale (calul şi boul sălbatec, bizonul, căprioara etc.) să fie neglijate. Desigur, culesul şi pescuitul rămân, în continuare, îndeletniciri importante.

Sunt locuite, mai departe, peşterile şi adăposturile sub stâncă (abri). În toată zona de loess a Europei şi Siberiei sunt răspândite şi locuinţele artificiale: colibe construite din oasele şi pielea animalelor, fixate la bază cu pietre. În situl Kostenki I, pe Don (Rusia), au fost descoperite şi construcţii de acest fel, de mari dimensiuni. În interiorul unei colibe de formă ovală, de 35 x 15 m, au fost descoperite nouă vetre de foc, ceea ce întăreşte cele observate în subcapitolul anterior cu privire la existenţa unor unităţi familiale mai mici. În afară de colibele construite la suprafaţa solului au fost descoperite (la Timonovka, pe Desna, în Ucraina, de pildă) şi locuinţe adâncite în pământ, locuite, după cât se pare, mai ales în anotimpul rece. Toate acestea sunt dovada unei mai mari stabilităţi a grupurilor umane, determinată de o mai eficientă exploatare a resurselor naturale, oferite de o anumită regiune.

În ceea ce priveşte organizarea socială, se poate afirma că apar acum cele mai vechi forme ale societăţii gentilice (fără să avem dovezi pentru existenţa tuturor celor nouă criterii, stabilite de L. H. Morgan, în definirea gintii). Apartenenţa la gintă (clan) este determinată de înrudirea de sânge; rudele se consideră urmaşi ai unui strămoş comun, descendenţa fiind socotită, în general, pe linie maternă. Ginta este, prin urmare, un colectiv închis, relaţiile între ginţi se realizează prin exogamie – obligativitatea membrilor unei ginţi să-şi caute partener de căsătorie într-o altă gintă. Statutul partenerilor după căsătorie, ca şi al copiilor (adică apartenenţa la ginta bărbatului sau a femeii) este o problemă mai complicată decât se crede, uneori, şi poate îmbrăca forme multiple. Solidaritatea de grup a gintei, ca unitate de bază, socială şi economică, este marcată,

pe plan spiritual, prin totemism: credința că ginta descinde din ființa simbolizată de animalul, planta sau, mai rar, de obiectul ce reprezintă totemul ginții.

Putem admite, mai ales pe baza descoperirilor funerare, existența unei diferențieri sociale, în funcție de statut și prestigiu. La Sungir (Rusia) au fost descoperite mormintele amenajate cu grijă deosebită a doi tineri (un băiat de aproximativ 13 ani și o fată de 9-10 ani) și a unui bărbat de 50-60 de ani, cu un inventar extrem de bogat constând din peste zece mii de mărgele, sute de canini de vulpe polară, zeci de brățări de fildeș, pandantive, statuete, sulițe „de paradă" (fără utilitate practică) etc. S-a stabilit, experimental, că numai mărgelele din mormântul bărbatului însumează peste 2.000 de ore de muncă, iar cele depuse alături de copii, câte 3.500 de ore de muncă. Acest efort imens, depus de membrii comunității de la Sungir, atestă clar statutul deosebit al celor trei personaje și, implicit, existența unei ierarhii sociale, bazată pe prestigiul dobândit, dar în care pot exista și poziții privilegiate mai curând atribuite decât câștigate, cum este cazul copiilor. După R. White, descoperirile de la Sungir arată că sisteme sociale complexe au putut apărea independent și cu mult înainte de sistemele economice bazate pe agricultură.

7.1.5. ***Arta paleolitică.*** Documentația existentă nu permite formularea unor concluzii ferme cu privire la începuturile artei. Serii de incizii, trasate cu o anumită regularitate, au fost observate pe materii dure animale datând încă din paleoliticul inferior (putând fi citate, de exemplu, descoperirile de la Bilzingsleben, Germania; Stranska-Skála, Cehia), dar intenționalitatea lor, ca elementele decorative, a fost pusă la îndoială de unii specialiști. Pentru paleoliticul mijlociu există dovezi mai numeroase pentru un comportament simbolic, începând cu înmormântările intenționate, deja menționate, și continuând cu adunarea de obiecte non-utilitare, incizii pe oase (de exemplu un omoplat de mamut, cu un desen

„protofigurativ", descoperit în situl de la Molodova I), urme de coloranți (cum sunt batoanele de ocru, descoperite la Peche-de-l'Aze, Franța, folosite, poate, la realizarea unor „picturi corporale"), fără a vorbi de posibilitatea existenței unor „creații" realizate pe (sau din) materiale perisabile.

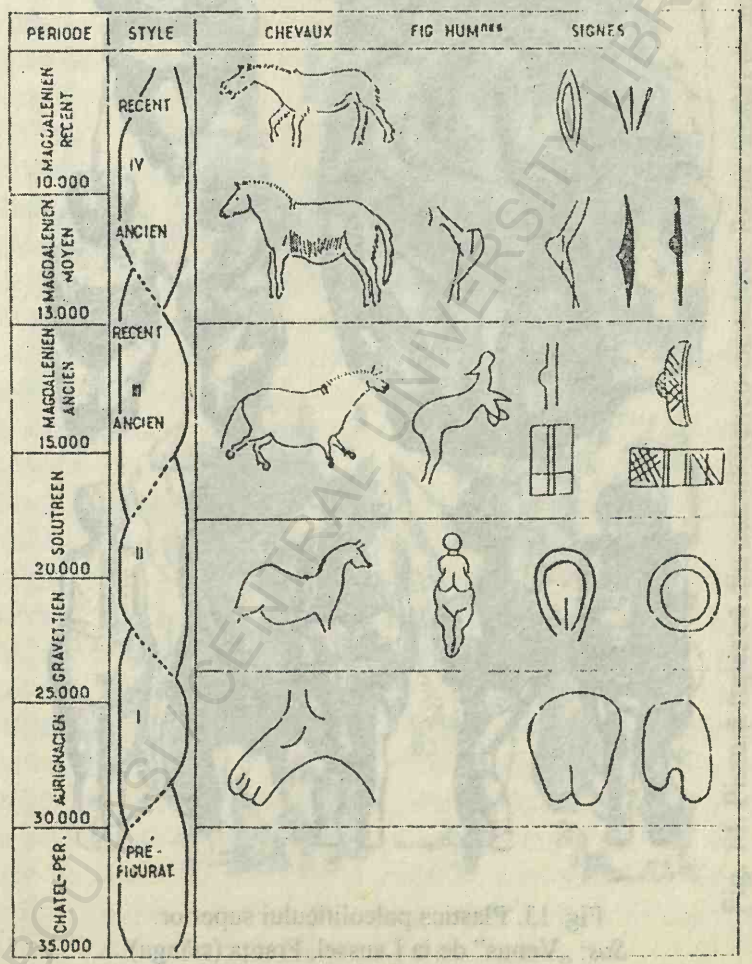

Fig. 12. Evoluția stilurilor artei parietale din paleoliticul superior (după A. Leroi-Gourhan).

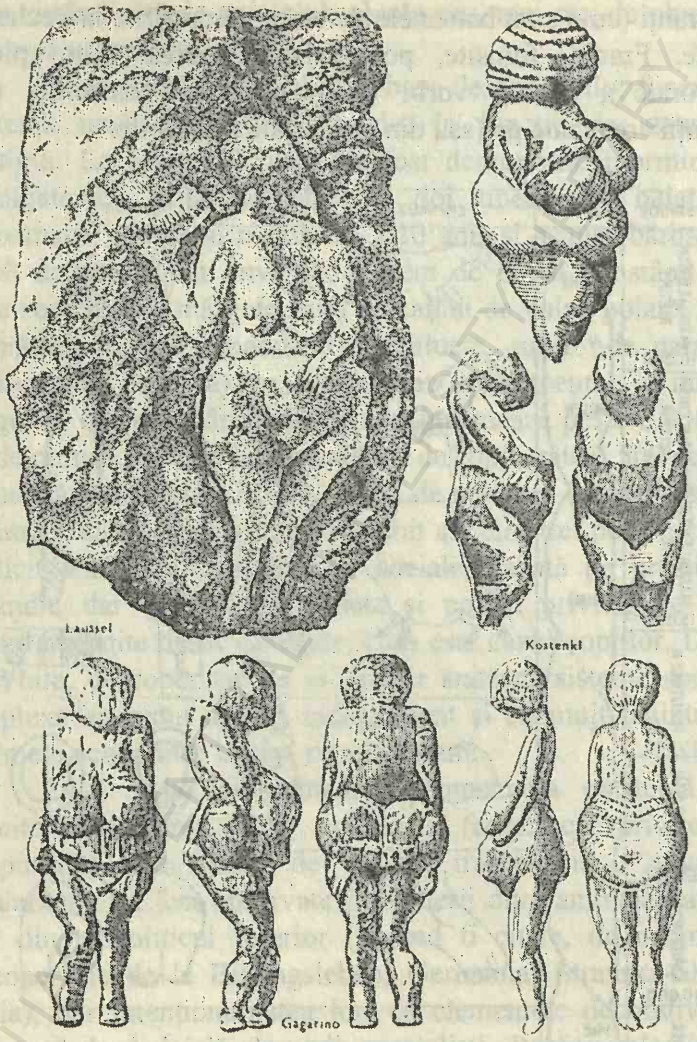

Fig. 13. Plastica paleoliticului superior.
Sus: „Venus" de la Laussel, Franța (stânga)
și „Venus" de la Willendorf, Austria (dreapta).
Jos: Statuete feminine descoperite la Kostenki și Gagarino (Rusia).

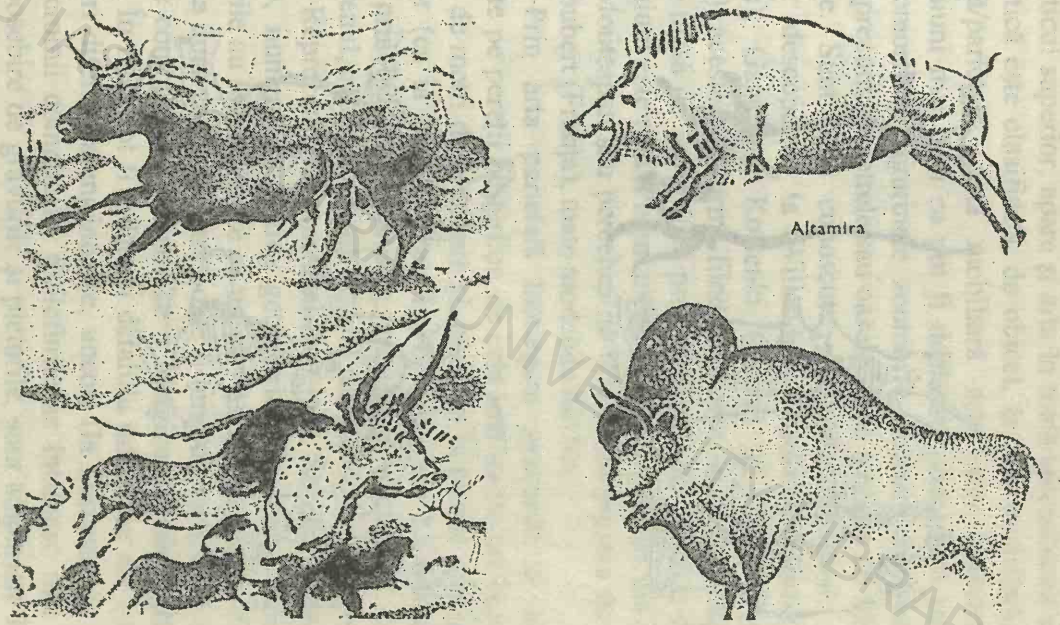

Fig. 14. Pictură rupestră din cercul franco-cantabric. Reprezentări de animale (Lascaux, Font-de Gaume, Franța; Altamira, Spania). Paleolitic superior.

BCU IAȘI - CENTRUL UNIVERSITAR LIBRARY

Fig. 15. Desene rupestre din cercul franco-cantabric. Reprezentări de animale. Stânga sus: Les Combarelles; stânga jos și dreapa sus: Niaux; dreapta jos: Lascaux, toate din Franța. Paleolitic

Cert este că odată cu apariția omului modern, în paleoliticul superior, apare și arta în toată splendoarea sa. Arta paleolitică este clasificată, de obicei, în arta mobiliară și arta imobilă/parietală. Arta mobiliară este arta obiectelor de dimensiuni mai mici ce pot fi deplasate, cum sunt statuetele antropomorfe și figurinele zoomorfe, lucrate din piatră sau fildeș, precum și pietrele sau oasele plate, gravate cu siluete de animale. Sunt bine cunoscute statuetele feminine, numite Venus, descoperite la Willendorf (Austria), Brassempouy (Franța), Gagarino, Kostenki (Rusia) și Dolní Vestonice (Cehia), acestea din urmă fiind modelate, în mod excepțional, dintr-o masă de lut special preparată și arsă. Plastica de mari dimensiuni este rară. Putem menționa statuia de urs din peștera de la Montespan sau perechea de bizoni din peștera de la Tuc d'Audoubert (Franța), toate modelate din lut.

Prin arta parietală înțelegem gravurile și picturile realizate pe pereții peșterilor, de cele mai multe ori în interior, la sute de metri de la intrare și, mai rar, în părțile luminate ale grotelor (ca la Trois Frères, La Ferrasie sau La Madeleine). Tema principală o constituie animalele: mamutul, bizonul, calul, renul, căprioara, ursul și, mai rar, lupul, leul, hiena, pești, păsări. Reprezentările omenești sunt rare. Se mai întâlnesc, în schimb, numeroase motive geometrice, semne și simboluri. Gravurile au fost realizate cu un vârf ascuțit de piatră. Picturile pot reda doar conturul, care poate fi umplut, apoi, cu o singură culoare compactă, obținându-se o imagine asemănătoare unei umbre. În fine, pot fi redate și detaliile interioare ale corpului, în culori diferite, ajungându-se, uneori (la Lascaux, de pildă), la policromii complicate. Reliefurile se întâlnesc mai rar și, spre deosebire de gravurile și picturile, sunt amplasate în zona intrării, respectiv în părțile luminate ale peșterilor (Venus de la Laussel, perechea de bouri de la Bourdeilles).

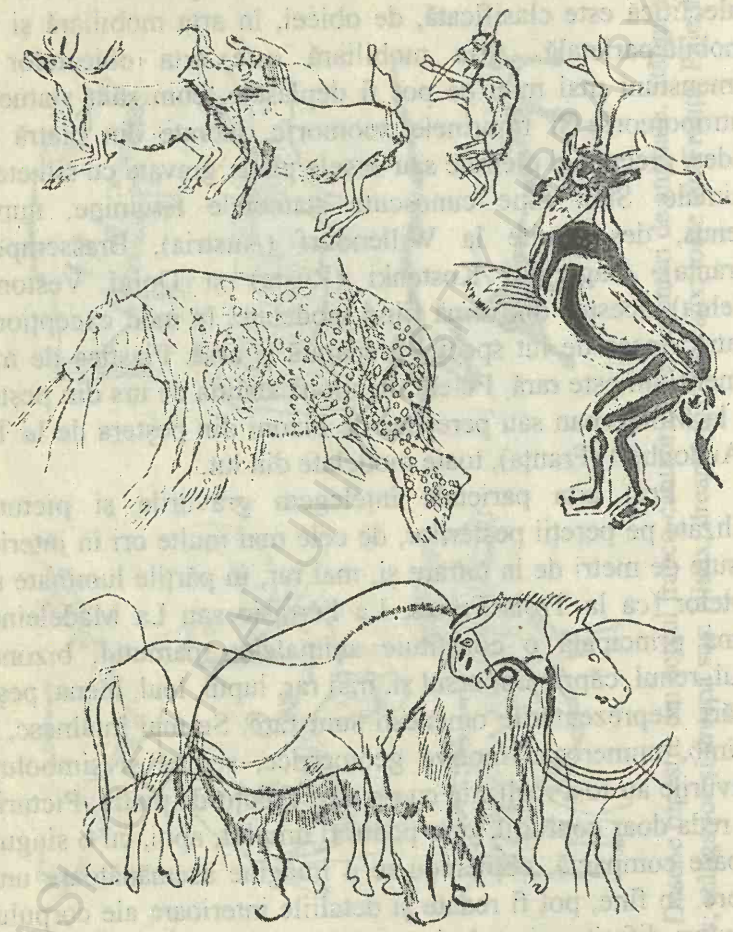

Fig. 16. Desene şi picturi rupestre din cercul franco-cantabric.
Sus: Vrăjitor mascat în bizon, urmărind un ren şi un bizon.
În mijloc: Urs rănit şi vrăjitor mascat în ren (Les Trois Frères).
Jos: Figuri suprapuse de bour, mamut şi cal (Les Combarelles).
Paleolitic superior.

Cele mai importante creații ale artei parietale au fost descoperite în așa numita zonă franco-cantabrică (nord-estul Spaniei, sud-vestul Franței); pe lângă peșterile deja menționate mai pot fi amintite Altamira, Font de Gaume, Les Combarelles ș.a. Fenomenul nu se limitează, însă, la această regiune, vestigii ale artei parietale fiind atestate până departe spre est, în munții Ural și în valea râului Lena, din inima Siberiei.

În ceea ce privește sensul artei parietale, multă vreme a predominat concepția lui H. Breuil, potrivit căreia aceste reprezentări ar fi fost în legătură cu magia de vânătoare: stăpânirea imaginii, uciderea simbolică a animalelor, în concepția oamenilor preistorici, ar fi asigurat, și în realitate, succesul în vânătoare.

Mai nou, recurgând la o interesantă metodă topografico-statistică, Anette Laming-Emperaire și André Leroi-Gourhan au încercat să demonstreze că figurile de animale dintr-o peșteră nu au fost pictate una câte una, la întâmplare, în cursul mileniilor, ci reprezintă ansambluri unitare, adevărate sanctuare, în care asocierea diferitelor specii de animale exprimă un sistem dualist, bazat pe principiile feminin-masculin. Compozițiile, care se repetă adesea chiar în aceeași peșteră, ar putea reprezenta scenele unui mit, ale cărui personaje stereotipizate s-ar afla peste tot în aceleași raporturi. Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, nu se poate spune nimic precis despre tema, conținutul acestor „recitaluri mitologice", transmise pe cale orală și comune în întreaga arie franco-cantabrică.

7.2. *Mezoliticul/Epipaleoliticul*

Termenul de mezolitic (de la *mesos* = *mijloc, mijlociu*, și *lithos* = *piatră*, în limba greacă) a fost creat de M. Rebout în 1873 pentru a desemna o perioadă de tranziție tehnologică între metodele de prelucrare a pietrei, prin simpla așchiere în paleolitic și prin șlefuirea în neolitic, completând, astfel,

divizarea în două perioade a epocii pietrei de către J. Lubbock (1865). Timp de aproape patru decenii au fost formulate diferite definiții pentru a da conținut acestui termen. În 1909, J. de Morgan include în mezolitic toate „industriile" litice (culturile), care pot fi plasate între Magdalenianul din paleoliticul final și Neolitic, dându-i termenului un sens mai degrabă cronologic, admis de majoritatea specialiștilor. În 1931 francezul G. Goury a distins în cadrul mezoliticului un „epipaleolitic" (*epi* = *pe*, în limba greacă), în care a plasat Azilianul, și un „preneolitic" (Tardenoisianul), împărțire ce a creat confuzie în terminologia preistorică, confuzie care s-a agravat după ce, dincolo de criteriile tehnologice și cronologice, termenii de mezolitic și epipaleolitic au început să aibă și implicații economice. În aceste pagini folosim termenii amintiți în sensul propus de J.-G. Rozoy. Astfel, termenul de mezolitic implică ideea *tranziției* între economia vânătorilor și culegătorilor, a „prădătorilor", pe de o parte, și economia agricultorilor, cu alte cuvinte o nouă orientare în subzistență, spre producerea hranei. O asemenea tranziție poate fi bine observată în Orientul Apropiat. În Europa, în schimb, în ciuda introducerii unor inovații deloc de neglijat, vechiul mod de viață este continuat și în noile condiții ecologice de la începutul Holocenului, fiind de preferat folosirea aici, pentru perioada în discuție, a termenului de epipaleolitic, care subliniază ideea de continuitate în raport cu perioada anterioară.

Raportat la geocronologie, mezoliticul/epipaleoliticul corespunde perioadei de încălzire treptată a climei, în tardglaciar și postglaciar, respectiv la începutul Holocenului (vezi capitolul 4.1., oscilațiile climatice Alleröd, Dyras recent, Preboreal, Boreal, mileniile X-VII/VI î. Hr.). Este începutul actualului geologic, epocă în care trăim și astăzi.

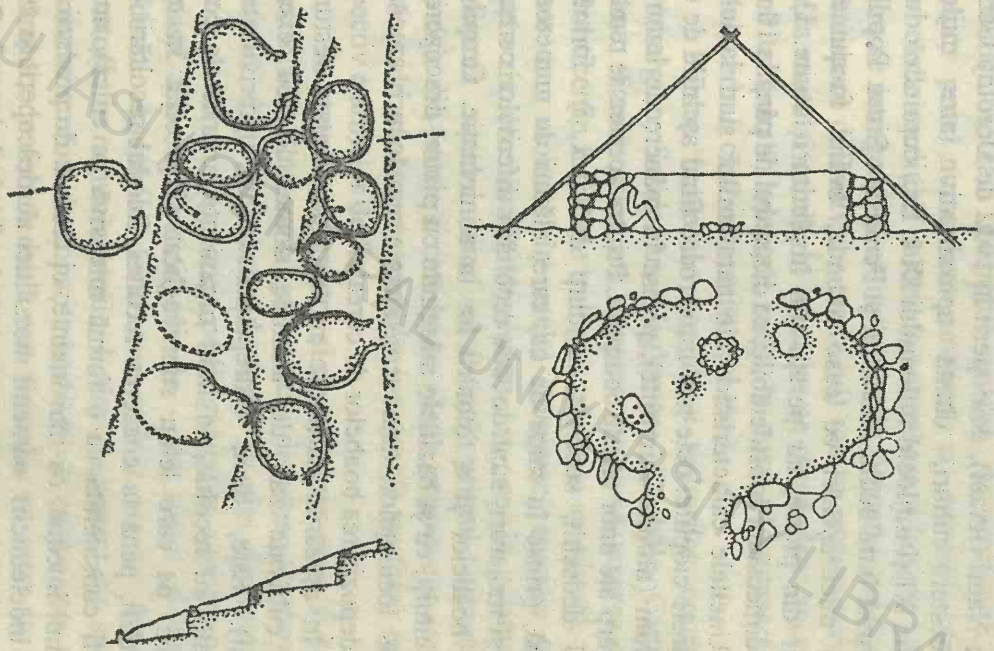

Fig. 17. *Stânga*: Planul unei aşezări mezolitice cu case ovale, construite pe o pantă terasată. *Dreapta*: planul şi reconstituirea unei case. Nahal Oren, Palestina (după M. Stekelis.)

7.2.1. *Mezoliticul în Orientul Apropiat.*

Vom încerca să ilustrăm această perioadă şi acest tip de societate prin cultura natufiană, denumită după situl de la Wadi-en-Natuf (Izrael), descoperit în 1932 de Dorothy Garrod. Aria acestei culturi, datată aproximativ între mijlocul mileniului XI şi mijlocul mileniului IX î. Hr., cuprinde o lungă fâşie întinsă între sudul Anatoliei şi Peninsula Sinai. Populaţia trăia în mici aşezări cu case rotunde, având fundamentul construit din pietre, iar pereţii din împletituri lutuite. Unele case au dimensiuni considerabile, cu diametrul de până la 10 m.

Uneltele caracteristice ale natufienilor sunt lamele şi răzuitoarele cioplite, cele mai numeroase fiind aşchiile de mici dimensiuni (numite microlite), prinse în mânere de lemn sau os, ca părţi ale unor unelte compuse. Printre acestea se remarcă, în mod deosebit, secerile cu dinţi de silex, în formă de semilună, prinse în rame de os, care, alături de numeroasele râşniţe şi mojaruri, sunt dovada recoltării diferitelor cereale, a râşnirii boabelor şi a folosirii lor în alimentaţie. Gropile cu pereţii lutuiţi, ca şi bazinele mărginite cu pietre, descoperite în preajma locuinţelor, sunt considerate ca locuri amenajate pentru depozitarea boabelor de cereale.

În aşezările natufiene nu au fost atestate resturi de plante cultivate sau de animale domestice (cu excepţia câinelui). Este, deci, îndreptăţită opinia, potrivit căreia natufienii au recoltat, în mod organizat, lanurile de cereale sălbatice, pe care le-au supravegheat şi protejat în cursul dezvoltării, până la coacerea recoltei. Scopul recoltării (care poate fi considerată ca o formă intensivă de cules), nu este consumul imediat, ca mai înainte, ci crearea de provizii. Prin aceste îndeletniciri, oamenii mezolitici au descoperit şi au pus în valoare o nouă sursă de hrană, deschizând drumul spre un nou tip de economie şi un nou mod de viaţă, cel al agricultorilor neolitici.

7.2.2. *Epipaleoliticul.* Populațiile europene vor continua, și la începutul Holocenului, modul de viață vânător-culegător. Desigur, nu este vorba de o simplă prelungire a paleoliticului, căci grupurile umane au reacționat în mod creator, prin numeroase invenții și inovații tehnice la provocările mediului natural în schimbare. Clima se încălzește, tundra se retrage și se extind pădurile. Vânatul esențial de altă dată dispare definitiv (ca mamutul) sau se retrage spre nord și est (ca renul și calul). În locul lor se răspândesc animalele de climă temperată, adaptate vieții în zone păduroase (zimbrul, elanul, cerbul, căprioara, mistrețul etc.).

Printre inovațiile populației culturilor epipaleolitice (Hamburgian, Swiderian, Maglemose, Erteböle, Campignian, Azilian, Tardenoisian etc.) putem menționa crearea de piese microlitice (în formă de triunghi, trapez și semilună), prinse în mâner sau montate în unelte compuse, apariția toporului propriu-zis (cu coadă de lemn), și, nu în ultimul rând, inventarea arcului care reprezintă primul mecanism de propulsie din istorie și care își va păstra importanța, ca armă de luptă și de vânătoare, până la inventarea prafului de pușcă, respectiv a armelor de foc.

În transportul terestru și pe apă apar sania și schiurile, barca scobită dintr-un singur trunchi de copac (monoxila) sau construită dintr-un schelet de lemn și piei de animale sau scoarțe de copac. La pescuit, pe lângă undița, sunt folosite vîrșa și plasa. Este domesticit câinele – un ajutor al omului la vânătoare. Așezările devin mai stabile și mai întinse. La Tannstock, în regiunea lacului Feder (Federsee) din sud-vestul Germaniei au fost descoperite peste 80 de colibe ușor adâncite în pământ, de formă ovală sau rotundă, cu vetre în interior. Dimensiunea mică a locuințelor (cu diametrul în jur de 3 m) arată că ele au fost destinate unor unități familiale mici (probabil părinți și copii).

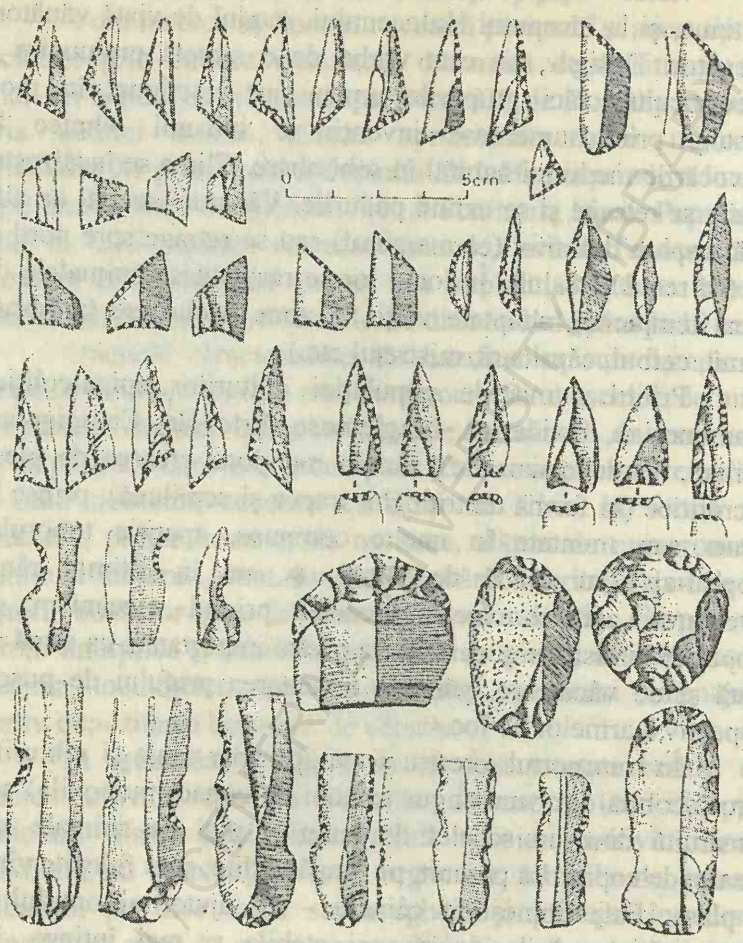

Fig. 18. Industria litică a culturii tardenoisiene (Montbani 13, Franța) (după J. G. Rozoy/G. Camps).

Fig. 19. Scene de vânătoare. Pictură rupestră.
Cueva de Los Caballos, Arana (sus),
Cueva del Charco Amargua (jos), Spania.
Epipaleolitic.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Fig. 20. Scene de vânătoare. Pictură rupestră (Cueva Remigia, Spania). Epipaleolitic.

Fig. 21. Pictură rupestră epipaleolitică din Spania.
Sus: „dansul femeilor" (Cogul).
Mijloc: scenă de vânătoare (Cueva Remigia).
Jos: figuri de vânători
(de la stânga la dreapta: Cueva del Garrosa, Els Secans, Cueva Remigia).

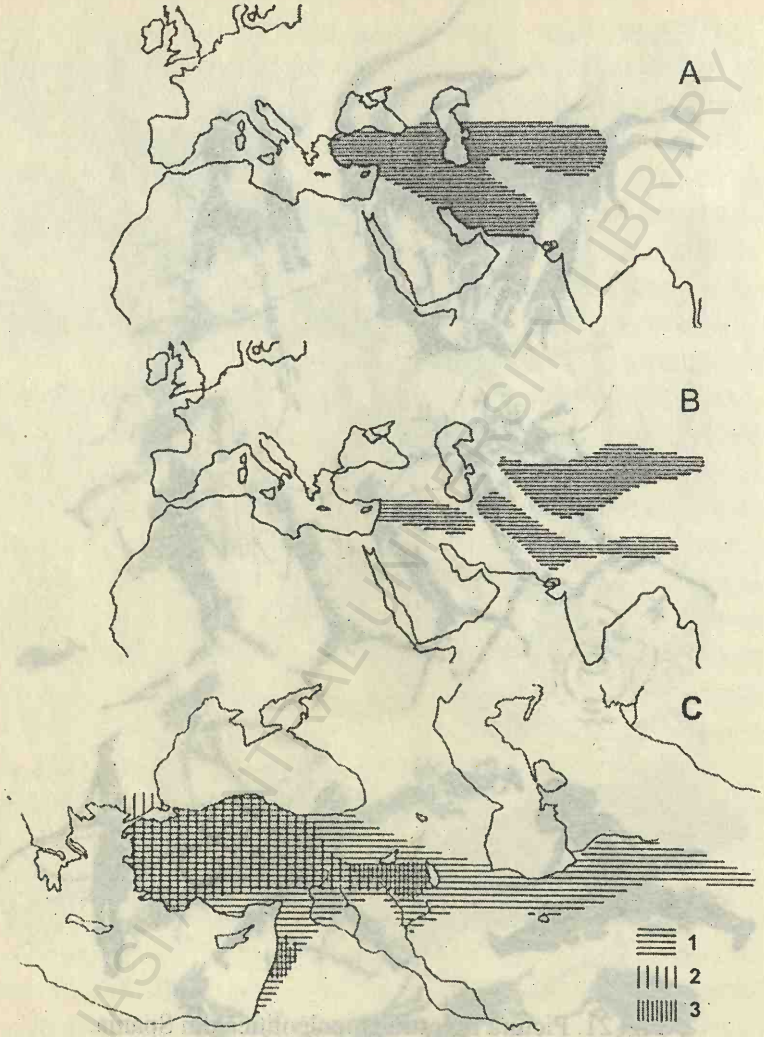

Fig. 22. Răspândirea caprei (A) şi a oii (B) sălbatice.
Aria unor cereale sălbatice, care au fost domesticite.
1: orzul, 2-3: grâul (C).

Populațiile epipaleolitice târzii (tardenoisienii, de pildă) au adoptat, se pare, la un moment dat, viața neolitică sau au fost absorbiți de grupurile de agricultori care apar în Europa, pentru prima dată, probabil în a doua jumătate a mileniului VII î. Hr.

7.3. *Epoca neolitică*

7.3.1. *Trăsături generale. Premise. Consecințe. "Revoluția neolitică".*

Termenul de neolitic a fost introdus, inițial, în 1865, cu o semnificație simplă, care a făcut posibilă o primă clasificare tipologică şi cronologică a vestigiilor epocii pietrei. Astfel, *neoliticul* (= *epoca nouă a pietrei*) a fost distins printr-un criteriu tehnologic fără echivoc: *şlefuirea* (în contrast cu *cioplirea*, tehnică de prelucrare caracteristică paleoliticului = epoca veche a pietrei). Cu timpul, semnificația termenului s-a îmbogățit considerabil, desemnând o transformare globală, determinată de trecerea de la modul de viață „prădător" la economia de producere a hranei, prin cultivarea pământului şi creşterea animalelor.

Odată cu această mutație au loc importante fenomene însoțitoare în toate domeniile vieții: se generalizează prelucrarea pietrei prin şlefuire, se inventează ceramica şi metalurgia, încep să fie practicate torsul, țesutul şi alte meşteşuguri casnice, se produc schimbări majore în modul de ocupare şi organizare a spațiului (sedentarism, „sate"/aşezări de tip rural cu noi tipuri de construcții), apar structuri sociale şi o viață spirituală complexe. Pentru a sublinia însemnătatea acestui ansamblu de schimbări, V.Gordon Childe a folosit, într-o lucrare publicată în 1936, termenul de „revoluție neolitică". Unii specialişti au criticat, mai nou, acest termen (considerând că acesta ar sugera caracterul brusc şi simultan al schimbărilor), arheologul britanic Colin Renfrew propunând, de pildă, înlocuirea lui cu sintagma „marea tranziție". Indiferent, însă, de termenul preferat pentru desemnarea acestor

prefaceri, este astăzi unanim recunoscut că este vorba de cel mai important „eveniment" din istoria universală, care a determinat întreaga evoluție ulterioară a omenirii, până la revoluția industrială şi cea tehnico-ştiințifică din lumea modernă şi contemporană.

Dacă în trecut au fost purtate vii discuții în legătură cu „scena" revoluției neolitice, astăzi este clar că trecerea la modul de viață agricol a avut loc, în mod independent, chiar dacă în momente oarecum diferite, în mai multe regiuni ale globului (Orientul Apropiat, sudul şi sud-estul Asiei, continentul american, fiecare dintre aceste zone cu plante cultivate şi animale domestice specifice). Este limpede, pe de altă parte, că acest proces nu a putut avea lor decât în anumite zone, cu condiții naturale favorabile (climă, floră, faună etc.). Printre premizele ecologice fundamentale ale trecerii la traiul agricol trebuie să avem în vedere, înainte de toate, existența în zonă, în stare sălbatică, a acelor specii de plante şi de animale care, cunoscute în prealabil, au început, ulterior, să fie domesticite şi cultivate/crescute.

Studierea fenomenului neolitizării ne avertizează (poate mai bine decât orice alt fenomen al istoriei universale) asupra diversității căilor şi ritmurilor în evoluția istorică a omenirii. Remarcăm, mai întâi, ne-universalitatea trecerii la neolitic: grupuri numeroase de populații din Africa, Australia, Oceania şi America şi-au continuat traiul de culegători-vânători până la contactul lor cu civilizația europeană modernă şi chiar după aceea. Există, apoi, mari decalaje în ceea ce priveşte momentul trecerii la neolitic: dacă în Orientul Apropiat (Asia de sud-vest) acest proces a început cândva în mileniul IX-VIII î. Hr., în sud-estul Europei acelaşi proces începe cu circa două milenii mai târziu, către sfârşitul mil. VII î. Hr. Aproximativ în aceeaşi vreme începe cultivarea meiului şi orezului pe teritoriul Chinei de astăzi, iar în sud-estul Asiei cu trei milenii mai târziu, pe la 3.000 î. Hr. În ceea ce priveşte Lumea Nouă, după cât se pare,

cartoful este cunoscut din mileniul VIII, fasolea şi dovleacul din mileniul VI, iar porumbul din mileniul IV î. Hr., ponderea lor în alimentaţie fiind, la început, redusă.

Consecinţele trecerii la neolitic au fost, de asemenea, diferite. În Orientul Apropiat, în mai puţin de cinci milenii, printr-o evoluţie istorică accelerată, trecând prin protoneolitic, neolitic şi chalcolitic, a fost depăşit stadiul de preistorie şi, la graniţa între mileniile IV şi III î. Hr., în condiţiile începutului epocii bronzului, în Mesopotamia şi în Egipt apar primele societăţi puternic diferenţiate, primele formaţiuni statale, urbanismul şi scrierea. În Egeea (în lumea minoică şi miceniană) acelaşi proces are loc abia în cursul mileniului al II-lea î. Hr., în condiţiile perioadei mijlocii şi târzii a epocii bronzului, iar în Mediterana centrală (Italia) şi mai târziu, în primele secole ale mileniului I î. Hr., într-o vreme corespunzătoare începutului epocii fierului. Lumea Europei continentale va cunoaşte epoca bronzului şi a fierului ca o prelungire a preistoriei (protoistoriei), stadiu depăşit, aici, în mod diferenţiat, în perioada La Tène, în urma cuceririi romane sau abia odată cu formarea statelor medievale.

Pentru a încheia aceste scurte consideraţii, mai trebuie remarcat că realizând saltul la neolitic nu s-a trecut, apoi, în mod obligatoriu, la forme superioare de organizare economică şi socială. Populaţia din Noua Guinee şi din alte părţi ale Oceaniei, de pildă, a început să cultive, de timpuriu, poate încă din mileniul IV î. Hr., unele plante tuberculate, legume şi fructe (taro, batat sau cartoful dulce, banana), realizând şi anumite sisteme de regularizare a apelor, fără să depăşească acest stadiu de agricultori primitivi.

În concluzie, neoliticul reprezintă nu numai o importantă *epocă* a (pre)istoriei universale dar şi un *stadiu* în dezvoltarea societăţii, atins sau nu şi depăşit sau nu de diferitele comunităţi umane de pe glob.

7.3.2. *Neoliticul în Orientul Apropiat.*

„Marea tranziție" și etapele neoliticului, ca și trecerea spre epoca metalelor și civilizația urbană pot fi bine urmărite în vestul Asiei (regiunea siro-palestiniană, Anatolia, Mesopotamia).

Neoliticul debutează aici cu un așa numit *protoneolitic* sau *neolitic aceramic* sau *preceramic* (în limba engleză Pre Pottery Neolithic, prescurtat: PPN), perioadă în care nu se cunoaște încă meșteșugul olăritului.

Unul dintre primele situri protoneolitice intens cercetate (din 1953) este așezarea de la Ierichon, din valea Iordanului (Palestina), în evoluția căreia cercetătoarea britanică Kathleen Kenyon a reușit să distingă două etape ale neoliticului preceramic: PPN A și B. Pe la 8.000 î. Hr. așezarea a fost înconjurată cu șanț de apărare și zid de piatră, întrerupt cu turnuri. Casele, rotunde la început și rectangulare în a doua fază, au fost construite din cărămidă nearsă, pe fundament de piatră. Rămășițele de floră și faună documentează cultivarea cerealelor și creșterea ovicaprinelor și vitelor. Fusaiolele și greutățile de lut atestă meșteșugul torsului și țesutului. A fost descoperită o gamă variată de unelte de piatră, cioplite și șlefuite (printre care dinți de seceră, râșnițe), vasele fiind lucrate tot din piatră.

Printre îndeletnicirile locuitorilor Ierihonului se remarcă și extragerea sării (prin evaporare) din apele Mării Moarte, a cărei comercializare a contribuit la asigurarea bunăstării acestei mici comunități agricole timpurii. Mormintele descoperite dovedesc un rit funerar complex, în care „cultul craniului" a jucat un rol important. Pot fi menționate, în acest sens, celebrele cranii supramodelate cu ghips, redând trăsăturile feței, ochii fiind marcați prin scoici kauri, așezate în cavitățile oculare.

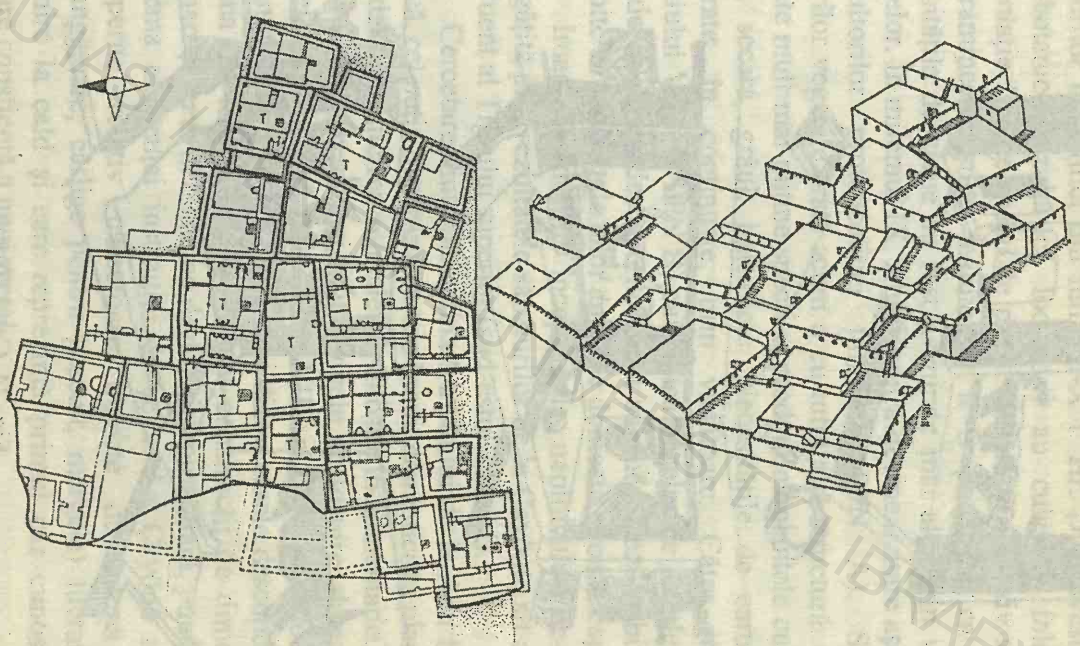

Fig. 23. Çatal Hüyük, Anatolia. Plan şi reconstituire a unui „cartier" din nivelul VI. T: sanctuar (fig. 23-26 după J. Mellaart).

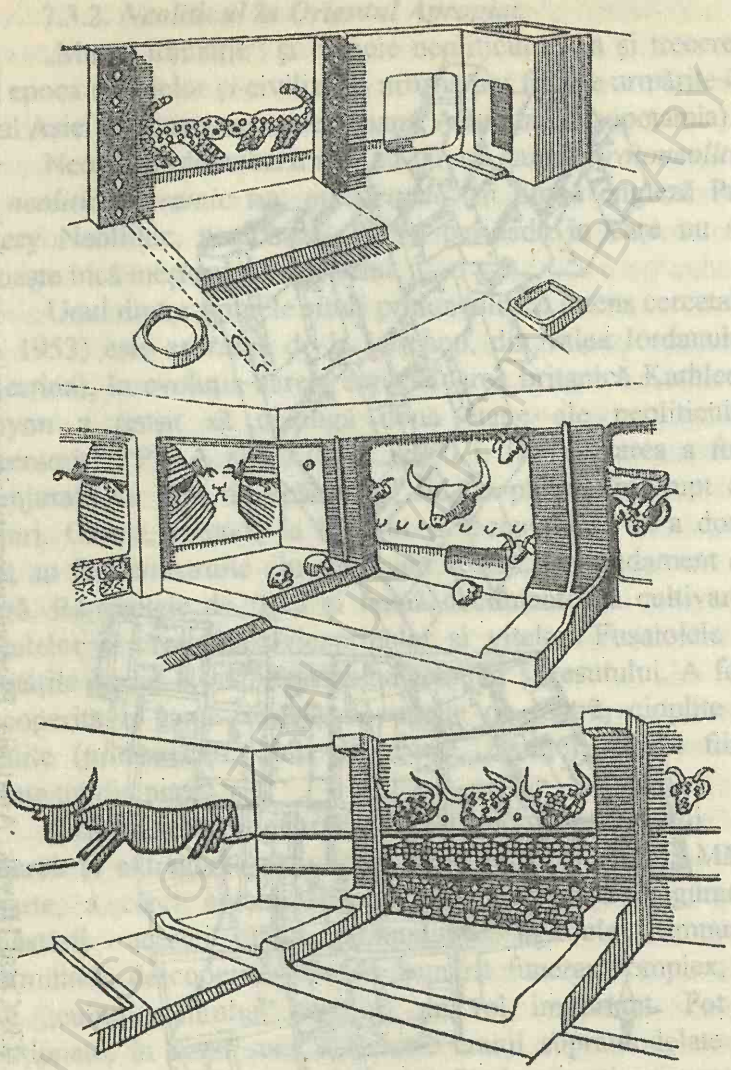

Fig. 24. Çatal Hüyük.
Sus: „Sanctuarul cu leoparzi" (VI A4).
Mijloc: „Sanctuarul morţilor" (niv. VII/21).
Jos: Sanctuarul E VI 8. Vederi.

La baza tell-ului se află un mic sălaş al culegătorilor-vânătorilor mezolitici din mil. XI-X î. Hr. Din investigaţiile arheobotanice rezultă că locuitorii au cules şi folosit în alimentaţie 157 de specii de plante sălbatice, inclusiv seminţe de graminee, râşnite înainte de a fi preparate ca hrană. Necesităţile de carne au fost asigurate mai ales prin vânarea gazelelor. În mileniul IX, Abu Hureira devine o mare aşezare a agricultorilor protoneolitici timpurii (PPN A). Spectrul resturilor vegetale arată acum o cu totul altă structură: au fost atestate mult mai puţine specii şi predomină plantele cultivate: orzul, secara, grâul, lintea etc. Necesităţile de carne sunt asigurate, în continuare, prin vânătoare. Către mijlocul mileniului VIII (în PPN B) cantitatea oaselor de gazele şi alte animale sălbatice descoperite în sit se micşorează subit, fiind înlocuite de rămăşiţele unor animale domestice (oaia, capra).

Imaginea despre începuturile neoliticului ne-a fost îmbogăţită prin rezultatele săpăturilor de la Çayönü, sit aflat pe un afluent al Tigrului superior (sud-estul Turciei).

Cercetarea interdisciplinară a sitului de la Abu Hureira arată că, cel puţin în această parte a lumii, domesticirea plantelor a precedat domesticirea animalelor, folosite în alimentaţie.

Aşezarea, cu mai multe nivele de locuire, datează din ultimele secole ale mileniului VIII şi primele secole ale mileniului VII î.Hr. (PPN B). Trei dintre casele descoperite, cu podeaua din lespezi de piatră, sunt construcţii de dimensiuni mai mari şi au avut o anume destinaţie comunitară, punându-se problema existenţei instituţiei de şefie. La Çayönü au fost descoperite relativ numeroase obiecte de aramă (ace, străpungătoare, cârlige pentru pescuit, mărgele) lucrate prin ciocănire la cald şi care reprezintă primul caz cunoscut de utilizare conştientă a unui metal.

În ceea ce priveşte meşteşugul ceramicii, el nu începe odată cu olăritul. Arderea lutului a fost experimentată încă în paleoliticul superior, după cum arată statuetele descoperite la

Dolní Vestonice (Cehia). Se pare că primele vase ceramice au fost realizate de populația sedentarizată de pescari, vânători și culegători a culturii Jomon de pe coastele Mării Japoniei, începând cu mileniul X î. Hr. În Orientul Apropiat ceramica apare după protoneolitic, în *neoliticul timpuriu*, probabil în cursul mileniului VII î. Hr. Printre cele mai importante situri timpurii cu ceramică pot fi menționate Murebit (în Siria, pe Eufrat) Ganj-Dareh (Iran), Çatal Hüyük (Turcia), iar printre cele mai vechi cuptoare de ars ceramică se numără cele descoperite la Yarim Tepe (în nordul Mesopotamiei).

Așezarea de la Çatal Hüyük, situată în Podișul Konya (Anatolia sud-centrală), cercetată de James Mellart, este unul din cele mai importante situri neolitice, considerat a fi un centru protourban (sau chiar „oraș"). Întinsă pe 13 hectare, așezarea prezintă 13 nivele de locuire succesive (I-X: neolitic ceramic, XI-XIII: protoneolitic). Numărul caselor este evaluat la cca. 1.000 (care nu au funcționat toate în același timp) și care puteau adăposti 5-6.000 de locuitori. Casele, cu o suprafață de aproximativ 25 m^2 sunt construite din cărămidă nearsă, unele imediat lângă altele, intrarea făcându-se de pe acoperișul plat.

Construcțiile au o arhitectură unitară, toate acestea indicând coeziune și planificare. Printre construcții au fost identificate mai multe sanctuare, dedicate cultului zeiței-mame (Terra mater), asociat cultului taurului, simbol al principiului Masculin. Interiorul sanctuarelor este decorat cu reprezentări plastice și pictate, înfățișând scene de hierogamie, naștere, vânătoare și de înmormântare, al căror sens nu ne este cunoscut întotdeauna cu precizie. Nu există cimitire, morții fiind înmormântați, și acum, în interiorul caselor. După o viață înfloritoare, de aproape un mileniu, așezarea a fost părăsită, din motive necunoscute, în a doua jumătate a mileniului VI î. Hr.

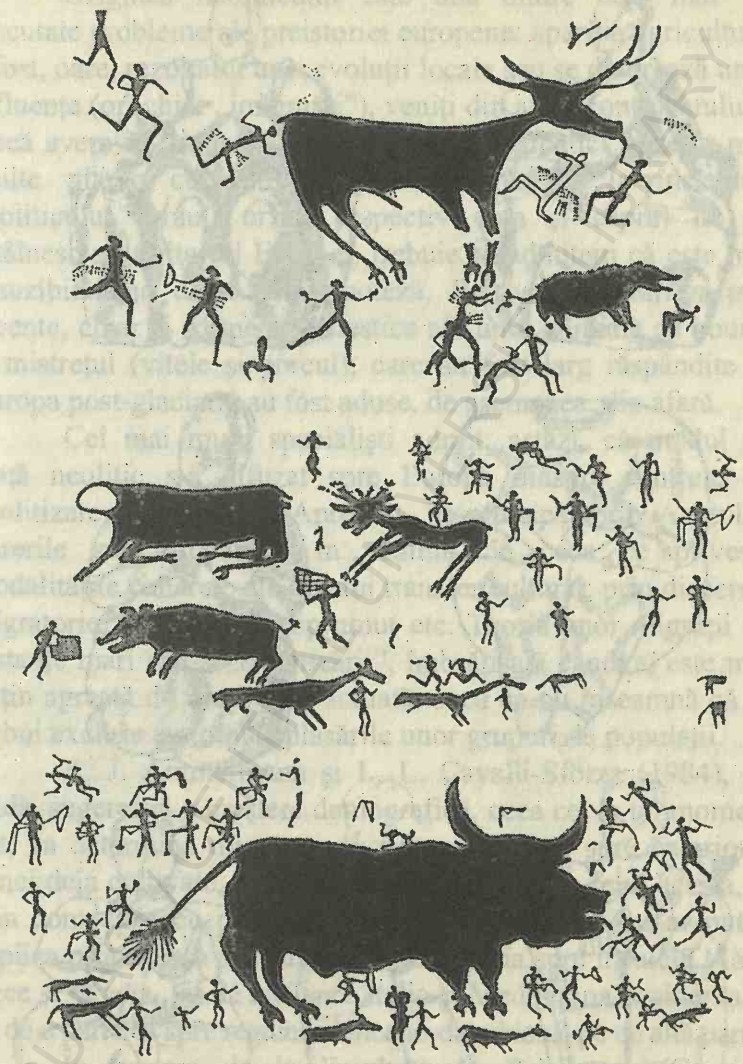

Fig. 25. Çatal Hüyük.
Fresce din „sanctuarul cultului vânătorii" (niv. V).

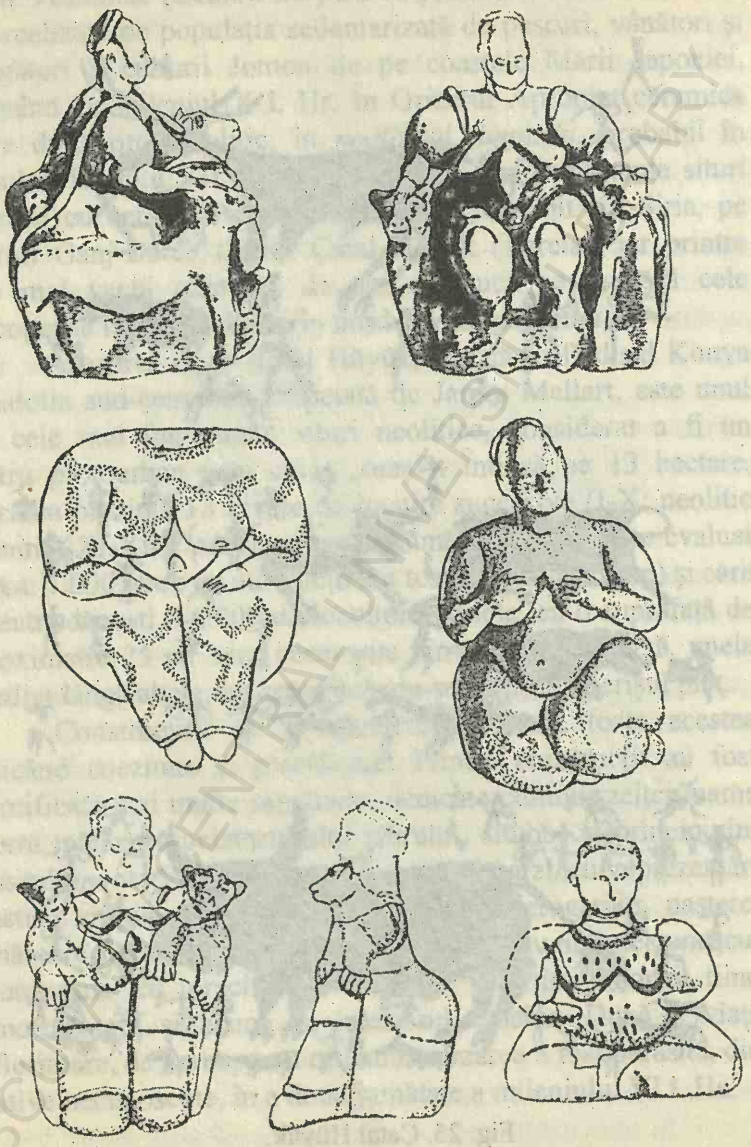

Fig. 26. Çatal Hüyük. Statuete ale Marii-Zeiţe-Mamă.

7.3.3. *Răspândirea neoliticului în Europa.*

Originea neoliticului este una dintre cele mai vii discutate probleme ale preistoriei europene: apariția agriculturii a fost, oare, rezultatul unei evoluții locale sau se datorează unor influențe (ori chiar „imigranți"), veniți din afara continentului ? Dacă avem în vedere faptul că strămoșii sălbatici ai celor mai multe plante cultivate și animale crescute la începutul neoliticului (grâul, orzul, respectiv oaia și capra) nu se întâlnesc pe teritoriul Europei, trebuie să admitem că este mai plauzibilă cea de a doua ipoteză. Potrivit cercetărilor mai recente, chiar și formele domestice ale unor animale ca bourul și mistrețul (vitele și porcul), care au fost larg răspândite în Europa post-glaciară, au fost aduse, de asemenea, din afară.

Cei mai mulți specialiști admit, astăzi, că modul de viață neolitic s-a difuzat spre Europa dinspre centrele de neolitizare din Orientul Apropiat, în principal prin Anatolia. Părerile sunt împărțite, în schimb, în ceea ce privește modalitățile concrete ale acestui transfer cultural: prin dispersie migratorie, aculturație, împrumut etc. Teoria unor migrații pe distanțe mari sau a „colonizării", îmbrățișată cândva, este mai puțin agreată de cercetarea actuală, ceea ce nu înseamnă că ar trebui excluse cu totul deplasările unor grupuri de populații.

A. J. Ammermann și L. L. Cavalli-Sforza (1984), de pildă, sugerează o creștere demografică, ceea ce, la un moment dat, va determina migrarea, la distanțe scurte, spre exteriorul zonei deja cultivate, a unei părți a populației. În felul acesta, și prin contactele cu populațiile locale epipaleolitice, s-ar putea explica propagarea agriculturii din Anatolia spre insulele Mării Egee și Grecia, iar de aici spre Italia și Mediterana occidentală, pe de o parte, și spre regiunea balcano-danubiană, pe de altă parte.

În peștera de la Frankthi, în Peloponez (Grecia), s-a putut urmări foarte bine că, peste locuirea mezolitică/ epipaleolitică, a unei populații de vânători-culegători, urmează niveluri de ocupație în care apar, aparent brusc, în prima jumătate

Fig. 27. *Sus*: Primii agricultori în Europa de Sud-Est. Răspândirea siturilor „orizontului" (Proto-, Pre-) Sesklo-Kremikovci-Starčevo-Körös-Criş. *Jos*: Planul caselor aranjate în şiruri din nivelurile I, II, V ale aşezării de tip tell de la Karanovo, Bulgaria.

a mileniului VII î. Hr., rămăşiţele unor plante cultivate (grâul, orzul, lintea) şi animale domestice (oaia, capra). În mileniul al VII-lea siturile neolitice sunt bine atestate în toată Grecia, inclusiv în provinciile din nord (Thessalia, Macedonia), ca şi în Tracia, învecinată cu regiunea strâmtorilor ce despart Europa de Asia Mică. Chiar dacă, la un moment dat, s-a susţinut existenţa, în această zonă, a unui protoneolitic/ neolitic preceramic (la Argissa Magula, în Thessalia, de pildă), se pare că, în realitate, neoliticul debutează şi în această parte a sud-estului Europei cu o fază în care este deja cunoscută şi produsă aşa-numita ceramică monochronă. Pe la 6000 î. Hr. apar primele aşezări neolitice la nord de Dunăre, pe teritoriul actual al României, Serbiei şi Ungariei. Evident, este vorba aici de o propagare a neoliticului pe cale continentală (pe uscat), în care un rol deosebit l-a jucat marele complex cultural Protoseskło-Preseskło-Seskło-Kremikovci-(Proto-)Starčevo-Körös-Criş, cu o frumoasă ceramică pictată, de bună calitate.

La periferia nord-vestică (şi sub influenţa) acestei civilizaţii a primilor agricultori din SE Europei se va naşte, pe la mijlocul mileniului al VI-lea î. Hr., cultura ceramicii liniare, specifică neoliticului timpuriu al regiunilor centrale, păduroase, ale Europei, cu o climă mai rece şi mai umedă. Populaţia acestei culturi, într-o „luptă" continuă cu pădurea pentru a obţine noi terenuri, s-a răspândit, în cursul a mai multor faze, pe un teritoriu imens, din Olanda şi până în Ucraina de astăzi. În nordul şi nord-vestul Europei, datorită condiţiilor de climă, dar şi a existenţei unor bogate resurse de hrană, de origine marină şi terestră, exploatate prin cules, pescuit şi vânătoare, modul de viaţă neolitic apare, după cât se pare, abia începând cu mileniul V î. Hr. În ceea ce priveşte regiunile Mediteranei centrale şi occidentale, cele mai vechi situri neolitice sunt atestate în zonele de litoral ale Italiei, Franţei şi Spaniei de astăzi, ceea ce arată clar că, în acest caz, este vorba de propagarea pe cale maritimă a noilor elemente de civilizaţie agrară.

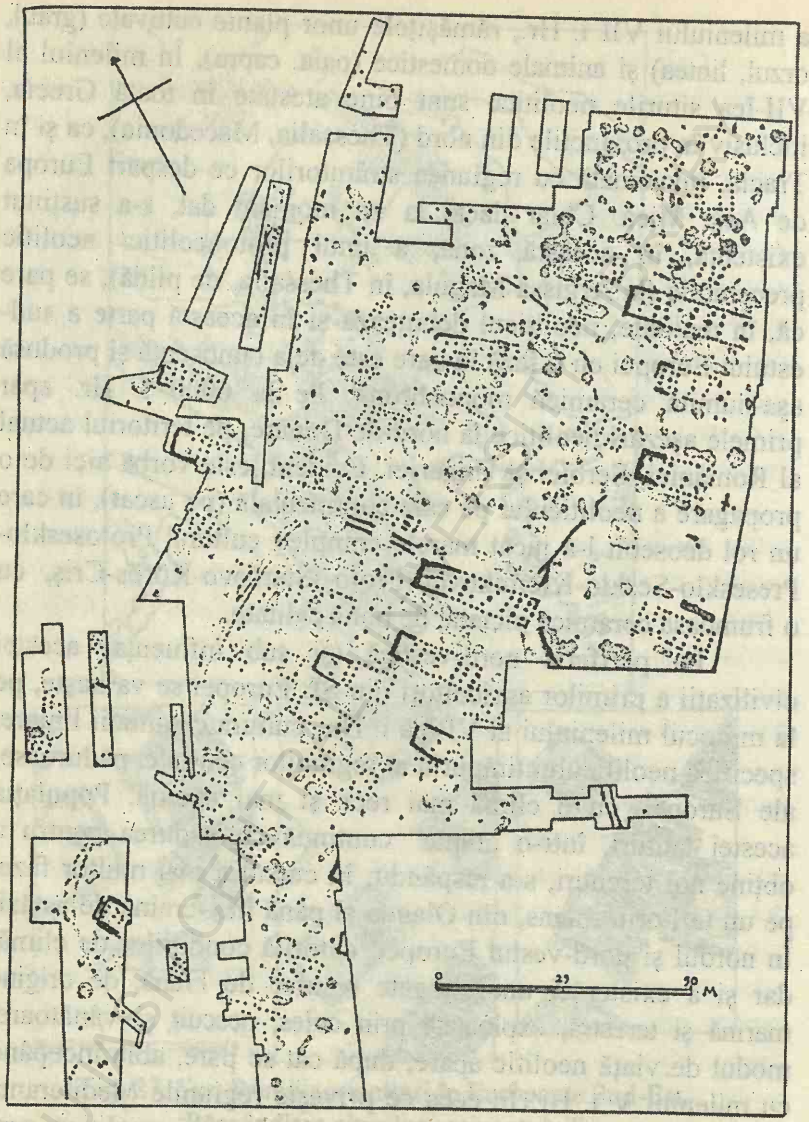

Fig. 28. Aşezarea culturii ceramicii liniare de la Sittard, Olanda (după S. Piggott). Se observă planurile caselor, marcate de şanţurile de plantare şi de gropile stâlpilor de lemn, care au susţinut pereţii şi acoperişul.

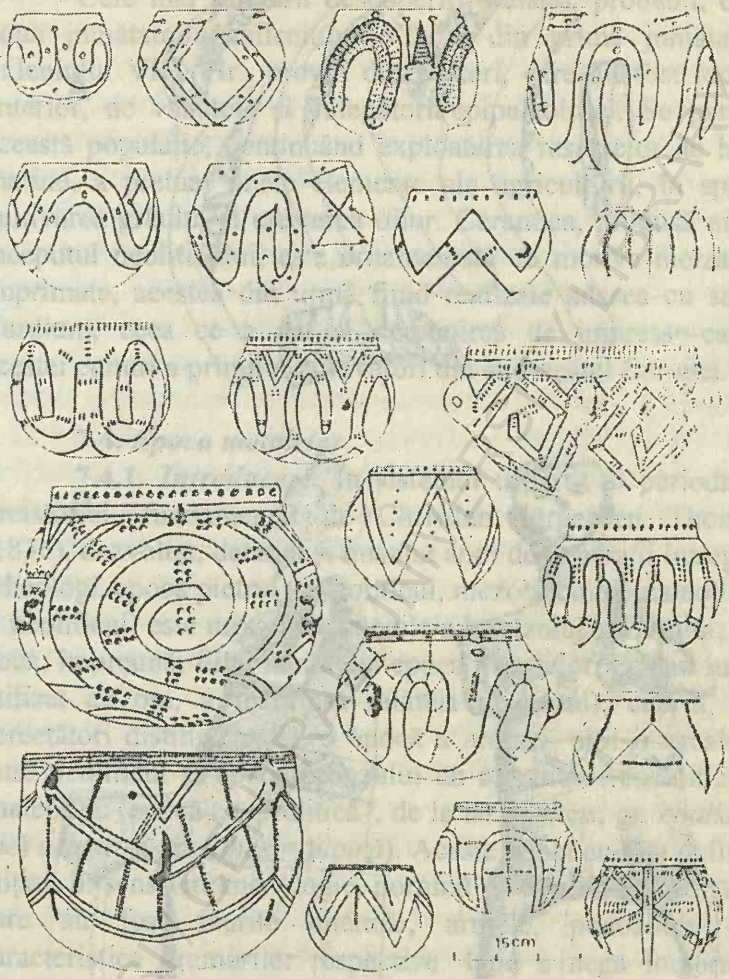

Fig. 29. Vasele culturii ceramicii band-liniare din Alsacia, Franța răsăriteană (după G. Camps).

Fig. 30. Seceri neolitice cu lame şi dinţi de silex, prinse în rame de os sau lemn (A). Bărbat şezând cu o seceră pe umărul drept. Statuetă de lut, cultura Tisza. Szegvár-Tűzkőves, Ungaria (B).

Cele mai timpurii descoperiri, datând, probabil, din a doua jumătate a mileniului VII şi din prima jumătate a mileniului VI î. Hr., provin din peşteri, care au fost locuite, anterior, de vânători şi culegători epipaleolitici. Se pare că această populaţie, continuând exploatarea resurselor de hrană marine, a preluat unele elemente ale agriculturii, în special cultivarea grâului şi creşterea oilor. Ceramica, produsă aici la începutul neoliticului, este ornamentată cu motive incizate şi imprimate, acestea din urmă fiind realizate adesea cu scoica Cardium, ceea ce a dat şi denumirea de impresso-cardial acestei culturi a primilor cultivatori din sud-vestul Europei.

7.4. *Epoca metalelor*

7.4.1. ***Introducere.*** În sistemul tripartit al periodizării Preistoriei, fundamentat de Christian Jürgensen Thomsen (1836), dezvoltat, detaliat şi nuanţat apoi de generaţii întregi de arheologi, epoca pietrei (paleoliticul, mezoliticul/epipaleoliticul şi neoliticul) este urmată de epocile a bronzului şi fierului, cele două, împreună, fiind numite şi epoca metalelor. Primul metal, utilizat de om, a fost însă (alături de aurul), cuprul, unii cercetători disting, astfel, o epocă a aramei, alţii intercalează între neoliticul şi epoca bronzului un aşa numit eneolitic sau chalcolitic (epocă „cuprolitică", de la lat. *aeneus*, gr. *chalkos* = (*de*) *aramă* şi gr. *lithos* = *piatră*). Aceste epoci au fost definite, iniţial, în sens fenomenologic, pornind de la materia primă din care au fost făurite uneltele, armele, podoabele etc., caracteristice vremurilor respective. Fără a nega importanţa metalurgiei în mersul înainte a civilizaţiei, ştiinţa preistorică contemporană are în vedere şi alte criterii de periodizare, cum ar fi modificările ce intervin în economia şi societatea, în structura aşezărilor, în comportamentul funerar, în lumea credinţelor şi practicilor religioase. Epoca metalelor poate fi considerată în Europa „barbară" drept o *protoistorie*, care, pe lângă izvoarele arheologice, începe să fie luminată – în măsură

diferită de la o regiune la alta – şi de surse scrise, provenite din lumea deja „civilizată". Nu trebuie să uităm că epoca bronzului european este contemporană cu istoria Orientului antic din mileniile III-II î. H[i]., că în epoca târzie a bronzului se va naşte şi în Egeea o înaltă civilizaţie, cea cretano-miceniană, cunoscătoare a scrierii, contemporană cu Regatul Nou al Egiptului şi cu Imperiul Hittit, că, mai târziu, începând cu epoca arhaică a Helladei şi până în epoca romană, sursele (autorii) de limbă greacă şi latină au transmis informaţii preţioase despre tracii, geţii, cimmerienii, sciţii, dacii, celţii, germanii şi alte neamuri, creatori ai unor culturi (în sens arheologic), atribuite primei şi celei de a doua epoci a fierului din Europa (Hallstatt, La Tène).

7.4.2. *„Revoluţia metalurgică"*. Descoperirea metalelor, prelucrarea şi utilizarea lor ca materie primă recuperabilă pentru diferite artefacte, de calitate superioară, ce puteau fi produse în serie, a provocat, direct sau indirect, schimbări fundamentale în toate domeniile vieţii. Consecinţele nu au fost, în general, imediate ci s-au resimţit, cu adevărat, pe termen mai îndelungat. În orice caz, „ieşirea" din Preistorie şi apariţia unor societăţi superior structurate a avut loc, treptat şi în ritmuri diferite, doar în acele zone ale lumii unde a avut loc şi „revoluţia metalurgică".

7.4.2.1. *Paleometalurgia*. Prin paleometalurgie înţelegem metalurgia aramei şi cea a bronzului. *Arama* a fost cunoscută sporadic, se pare, încă în mezolitic, după cum arată un mic pandantiv de cupru, descoperit în peştera de la Shanidar (Munţii Zagros, Irak) şi datat în mileniul X. Micile obiecte de aramă devin mai numeroase în neoliticul aceramic al Orientului Apropiat, după cum am menţionat în legătură cu situl de la Çayönü din sud-estul Anatoliei, unde au fost descoperite peste 100 de piese mici de cupru. În Europa primele obiecte de cupru

[i] Toate datările din cuprinsul acestui capitol, dacă nu sunt altfel indicate, trebuie înţelese î. Hr.

apar, răzleț, încă în neoliticul timpuriu (mileniul VI), inclusiv în cultura Starčevo-Criș din regiunea balcano-dunăreană. La început, atât în Orient cât și în Europa, este vorba de prelucrarea cuprului nativ (metal în stare pură, întâlnit în natură), prin ciocănire la rece și, apoi, la cald, aplicând, în fond, aceeași tehnică care a fost folosită anterior la prelucrarea pietrei.

Prelucrarea cuprului nativ, prin care omul a putut să cunoască unele din calitățile și avantajele acestei noi materii prime, nu marchează încă începuturile metalurgiei și nu a influențat în mod semnificativ viața cotidiană. Menționăm, în acest sens, faptul că în America de Nord, în regiunea Marilor Lacuri, prelucrarea cuprului nativ a fost cunoscută, se pare, încă în mileniile IV-III, în cadrul așa numitei Old Copper Culture, și arama a fost metalul folosit de populația băștinașă până la venirea europenilor, în sec. XVI d. H. Au fost făurite, de pildă, prin ciocănire la cald, frumoase vârfuri de lance, dar utilizarea armelor și a altor obiecte de cupru nativ nu a modificat traiul tradițional al băștinașilor.

Despre metalurgie se poate vorbi numai din momentul în care metalul este topit și turnat în forme, apărând premisele unei producții în serie. Zăcămintele de cupru nativ fiind rare, iar rezervele limitate, pe baza lor nu ar fi putut lua naștere metalurgia. Aceasta presupune, prin urmare, și obținerea metalului din minereuri și, implicit, extragerea minereurilor din zăcăminte (mineritul). Este vorba, astfel, de un întreg lanț tehnologic, care necesită obținerea unor temperaturi înalte (cca. 800 °C pentru reducerea minereurilor și 1085 °C pentru topirea cuprului) și stăpânirea unor procese tehnice, precum reducerea, cunoștințe care au început să fie dobândite și acumulate anterior, prin practicarea olăritului.

Metalurgia aramei apare în neoliticul târziu și se va desăvârși în chalcoliticul Orientului Apropiat, în cursul mileniilor VI-IV. (A se vedea, de pildă, produsele arămarilor culturii El Obeid din Mesopotamia, sau ale culturii Nagada din Egipt.)

Metalurgia aramei va deveni cunoscută, probabil în mod independent, şi în estul Asiei, încă în cursul mileniului III. Ea apare şi în America de sud, în regiunea Anzilor (Bolivia, Peru), în mileniul I. Pot fi menţionate, în această privinţă, uneltele, armele şi obiectele de podoabă, descoperite în necropola de la Tablada de Lurin, de lângă Lima şi, în general, cultura numită Chavin, ce poartă multe din caracteristicile chalcoliticului din Lumea Veche. Singurul continent unde metalele şi metalurgia au rămas necunoscute este Australia, a cărei populaţie băştinaşă – folosind limbajul arheologiei – nu a depăşit modul de viaţă a culegătorilor şi vânătorilor paleolitici-mezolitici din Lumea Veche.

În ceea ce priveşte Europa, apariţia metalurgiei aramei a fost pusă de adepţii difuzionismului pe seama influenţelor civilizaţiilor Orientului Apropiat, transmise prin filiera lumii egeo-anatoliene. Dezvoltarea metodelor moderne de datare şi înmulţirea datărilor radiocarbon calibrate privitoare la culturile neoliticului târziu şi chalcoliticului european i-au determinat pe unii reprezentanţi de seamă ai ştiinţei preistorice să susţină autonomia metalurgiei europene faţă de Orientul Apropiat şi chiar faţă de Egeea. C. Renfrew şi D. W. Harding au susţinut, astfel, încă în deceniul opt al sec. XX, că metalurgia aramei a apărut, în mod independent, cel puţin în două regiuni ale continentului nostru: în Peninsula Balcanică şi în Peninsula Iberică. Chiar dacă pare exagerată opinia potrivit căreia metalurgia din sud-estul Europei ar fi început mai devreme cu 1.000 de ani faţă de lumea egeeo-anatoliană, se poate admite că în a doua jumătate a mileniului V şi în prima jumătate a mileniului IV, conform datelor radiocarbon calibrate, s-a putut dezvolta pe baze locale, un important centru metalurgic în regiunea balcano-carpatică, la orizontul Vinča târzie şi, mai ales, în sânul culturilor Karanovo VI – Gumelniţa, Sălcuţa, Ariuşd-Cucuteni, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr etc. care, la rândul său, a putut accelera răspândirea metalurgiei aramei spre

alte zone ale Europei Centrale şi de est. Sunt grăitoare, în acest sens, cantitatea şi varietatea obiectelor de aramă (vezi: depozitul de topoare de la Pločnik, necropola de la Varna, cimitirele culturilor Tiszapolgár şi Bodgogkeresztúr etc.), existenţa unor tipuri specifice zonei (de ex. topoarele cu două tăişuri şi cu braţele „în cruce"), dovezile pentru prelucrarea locală a metalului (creuzete, linguri şi forme de turnare, de pildă) şi, nu în ultimul rând, urmele incontestabile ale mineritului preistoric (cum sunt exploatările miniere de la Aibunar, în Bulgaria meridională şi Rudna Glava, probabil şi Majdanpek, în nord-estul Serbiei).

În ce priveşte Peninsula Iberică, obiectele de cupru se răspândesc în a doua jumătate a mileniului IV, mai ales odată cu cultura neolitică târzie/chalcolitică Almeria, ce poate fi ilustrată prin descoperirile făcute în celebra aşezare fortificată de la Los Millares (sud-estul Spaniei), situată într-o zonă cu importante zăcăminte de cupru (Rio Tinto). Răspândirea metalurgiei aramei în Partea vestică a Europei este în strânsă legătură cu răspândirea, în cursul mileniului III, a culturii vaselor campaniforme (Glockenbecherkultur), originară, probabil, din Peninsula Iberică şi care, în expansiunea sa, atinge insulele britanice spre nord şi Dunărea mijlocie spre est. Răspândirea metalurgiei în Europa occidentală se datorează, de asemenea, legăturilor pe mare, de-a lungul coastei Atlanticului, din Peninsula Iberică şi până în nord-vestul continentului nostru.

Cuprul ca materie primă prezintă numeroase avantaje faţă de piatră: pot fi obţinute obiecte de o formă mai complicată, mai eficiente şi mai rezistente, piesele rupte pot fi recuperate şi refolosite prin retopire şi returnare etc. Este de menţionat, în acelaşi timp, că cuprul topit nu este suficient de fluid şi, din această cauză, turnarea, mai ales în forme mai complicate, poate fi dificilă. De asemenea, nu numai că arama este un metal moale, dar, în cursul topirii şi turnării, cuprul absoarbe gaze din atmosferă ceea ce duce la formarea unor

goluri (bule de aer) în masa metalului, obiectul obținut devenind, astfel, mai uşor casabil. Aceste neajunsuri au fost înlăturate sau reduse prin realizarea aliajului cuprului cu arsen, staniu (cositor), antimoniu, plumb sau zinc, obținându-se *bronzul*. Aliajul se topeşte la o temperatură mai joasă, este mai fluid şi formează, după turnarea în tipare, o masă compactă, fiind, totodată, un metal mai dur în comparație cu arama.

Cuvântul bronz, pe care îl folosim pentru desemnarea acestui aliaj provine din termenul de limbă latină *aes brundusinum* = aramă/metal produs în Brundusium (sau Brundisium, astăzi Brindisi), oraş roman din sud-estul Italiei.

Bronzul apare în Orientul Apropiat în urma unor experiențe îndelungate, în cursul mileniului IV. Cele mai vechi aliaje conțin un mic procentaj (sub 1-2 %) de arsenic şi, pentru desemnarea lor, se folosesc şi termenii de cupru arsenizat sau pseudo-bronzuri. După părerea multor specialişti, în aceste cazuri nu este vorba de un aliaj intenționat ci au fost folosite minereuri care, în mod natural, au conținut şi arsen. Acestea au putut fi mai uşor identificate, datorită mirosului specific de usturoi şi este posibil că, astfel, au fost anume căutate. Cuprurile arsenizate, cu un conținut de peste 2 % As, sunt considerate, în general, aliaje intenționate (bronz arsenic). Cuprurile arsenizate, respectiv bronzurile arsenice au fost larg răspândite şi în Europa (inclusiv în regiunile danubiene şi carpato-balcanice) în chalcoliticul târziu şi, mai ales, în epoca timpurie a bronzului. Această tehnologie comporta unele riscuri pentru sănătatea metalurgilor, datorită toxicității arsenului care începe să se evaporeze în cursul încălzirii şi topirii metalului la o temperatură de 300° C. Renunțarea la aliajul cu arsen şi înlocuirea lui cu staniu (sau alte metale) ar putea fi în legătură şi cu acest fenomen. Bronzul „standard" conține 90 % Cu şi 10% Sn; la acest procentaj optim s-a ajuns treptat, la început adăugându-se doar 1-6 % cositor.

Bronzul cu cositor apare în Orientul Apropiat în a doua

jumătate a mileniului IV în perioada Uruk şi Djendet Nasr, iar în prima jumătate a mileniului următor acest meşteşug este deja perfect maturizat, fiind folosită şi tehnica superioară de turnare a unor obiecte de formă complicată prin metoda cerei pierdute („*à cire perdue*") (a se vedea descoperirile din necropola regală din Ur şi din alte situri din Mesopotamia şi Anatolia, de pildă).

În cursul mileniului al III-lea metalurgia bronzului începe să se răspândească, treptat în toată Lumea Veche. Acest fenomen a fost înlesnit şi prin dezvoltarea comerţului la mare distanţă, determinată, la rândul său, de raritatea zăcămintelor de cositor, metal ce trebuia procurat, de multe ori, din regiuni îndepărtate. Astfel, dacă zăcămintele de cupru erau răspândite în mai toate ţinuturile Lumii Vechi, cositorul se găsea doar în câteva locuri: în Asia anterioară, în munţii din nordul şi vestul Iranului, iar în Europa în regiunea Cornwall (Anglia de sud-vest), Bretagne (Franţa de nord-vest), Peninsula Iberică şi în nordul Italiei.

Dacă în Egeea şi Europa de sud-est există dovezi pentru practicarea metalurgiei bronzului ce datează din a doua jumătate a mileniului III, în Europa centrală acest meşteşug se maturizează în prima jumătate şi către mijlocul mileniului II, în epoca timpurie şi mijlocie a bronzului (perioada culturii Aunjetitz şi a culturii mormintelor tumulare). Maxima înflorire a metalurgiei bronzului a avut loc în Europa centrală în perioada culturii câmpurilor de urne, la sfârşitul mileniului II şi începutul mileniului I, perioadă ce corespunde, în sud-estul Europei, începutului epocii fierului.

7.4.2.2. ***Metalurgia fierului.*** Primele obiecte de fier apar, sporadic, în Orientul Apropiat, încă din mileniul III. Este vorba de obiecte lucrate din fier meteoric (care, spre deosebire de metalul obţinut din minereurile terestre, conţine un anumit procent de nichel). Fierul de origine „cerească" era rar şi scump şi a fost tratat ca un metal nobil, din care au fost lucrate podoabe, arme de lux şi semne de distincţie. Putem menţiona,

drept exemple, pumnalele ceremoniale cu lama de fier provenite din mormintele regale de la Alaça Hüyük (Anatolia, sfârşitul mileniului III.) şi Ur (Mesopotamia de sud, sec. XXVII-XXVI), din celebrul mormânt al faraonului Tutankhamon (1336-1327), precum şi podoabele de fier încrustate cu aur descoperite la Byblos (Fenicia, sec. XIX), inelul, într-unul din mormintele în formă de puţ de la Mycene (Grecia, sec. XVI) ş.a. Din Europa centrală nu cunoaştem, deocamdată, obiecte din fier meteoric, dar apariţiile, sub altă formă, a noului metal au putut stârni interesul oamenilor. Astfel, unul din cele mai vechi „obiecte" de fier din Europa, „inelul" descoperit într-un mormânt la Vorwohlde (Saxonia de Jos, Germania, sec. XVI) este, de fapt, o concreţiune întâmplătoare (naturală) de fier.

Fierul este foarte răspândit în toată lumea, dar extragerea metalului din minereurile feroase este un procedeu tehnologic complex, ce a putut fi stăpânit doar datorită experienţelor şi cunoştinţelor dobândite anterior prin dezvoltarea metalurgiei aramei şi bronzului. Minereul zdrobit, mărunţit, amestecat cu cărbune de lemn, trebuia încălzit în cuptoare speciale până la 1200° C pentru a separa impurităţile (transformate în zgură) şi a obţine o masă de fier spongioasă, sub formă de lupe ("turte"). Acestea au fost prelucrate, purificate, în continuare, prin ciocănirea puternică la cald, până la obţinerea unor bare de fier, rezistent şi totodată maleabil.

Temperatura de topire a fierului este de 1539° C, o temperatură ce nu a putut fi obţinută în Preistorie şi Antichitate. Astfel, până în Evul Mediu (sec. XIV-XV d.H.), când apare fonta, fierul (care circula, ca materie primă, sub formă de bare) a fost prelucrat şi transformat în diferite obiecte prin ciocănire la cald (forjare). Fierul pur este moale, dar metalurgii şi-au dat seama că prin alierea cu carbon metalul devine suficient de dur. Aceste experienţe au dus, cu timpul, la realizarea oţelului, obţinut, probabil, încă la începutul

mileniului I, după cum indică descoperirile de la Hasanlu (Iran).

După câte ştim, primele încercări de prelucrare a fierului în unele zone ale Orientului Antic datează încă din prima jumătate a mileniului II, fiind posibil ca asemenea experienţe să fi avut loc şi în unele regiuni ale Europei, unde metalurgia bronzului a atins deja un înalt nivel (nordul Caucazului, Peninsula Balcanică, Bazinul Carpatic). Metalurgia fierului este practicată pe scară mai largă începând cu sec. XV-XIV în lumea hittită, care devine nu numai producătoare dar şi exportatoare de obiecte, mai ales arme de fier, după cum reiese şi din corespondenţa regilor hittiţi cu faraonii egipteni şi unii suverani din Orientul Apropiat. Astfel, într-o scrisoare a regelui Hattušil III, adresată, pe la 1270, către regele Asiriei, este menţionată şi regiunea Kizzuwadna (localizată în sudul Asiei Mici, probabil în Cilicia de mai târziu), cu ateliere de prelucrare a „fierului pur" şi cu depozite de obiecte de fier aflate sub autoritatea regelui. Această corespondenţă constituie, totodată, o interesantă mărturie cu privire la obiceiul schimbului de daruri între suverani.

După prăbuşirea imperiului hittit, pe la 1200, cunoştinţele legate de metalurgia fierului s-au răspândit cu rapiditate în regiunile învecinate (regiunea caucaziană, Urartu şi, mai ales, Mesopotamia şi Levant) dar şi mai departe, în Egeea şi sud-estul Europei. În Asiria, în cursul secolelor XII-XI, fierul a înlocuit, practic bronzul. Este semnificativ că în palatul lui Šargon II (722-705) de la Dur-Šarrukin/Khorsabad au fost descoperite cca. 150 t de fier, în formă de semifabricate (bare) sau obiecte finite (arme, unelte etc.). De altfel, ascensiunea regatului neo-asirian nu poate fi disociată de puterea sa militară, datorată şi introducerii armamentului de fier. În Siria şi Palestina, la sfârşitul mileniului II şi începutul celui următor fierul devine o materie primă cu largă utilizare, inclusiv pentru unelte agricole.

În Egeea, ca şi în sud-estul Europei, obiectele de fier

se răspândesc în perioadele numite Submicenian şi Protogeometric (sec. XI-X), vreme din care datează şi primele dovezi pentru o metalurgie locală a fierului. Izolat, există şi descoperiri mai timpurii, ceea ce ar putea fi un indiciu că meşteşugarii din centrele de metalurgie a bronzului au încercat să experimenteze şi prelucrarea fierului. Ar putea fi menţionate, în acest sens, şi celtul de fier descoperit în necropola tumulară de la Lăpuş şi fragmentul de cuţit din componenţa depozitului de la Rozavlea (jud. Maramureş), datând din sec. XIII-XII şi provenind din aria importantului centru metalurgic din regiunea Tisei superioare. Să nu uităm, însă, că această perioadă (a „câmpurilor de urne") reprezintă, în Europa central-răsăriteană, perioada de maximă înflorire a metalurgiei bronzului. Spre a da un exemplu tot din spaţiul carpatic: depozitul de bronzuri de la Uioara de Sus (sec. XII-XI) conţinea nu mai puţin de 5.812 de obiecte, în greutate totală de 1.100 kg.

Se poate remarca faptul că, în Europa, înlocuirea bronzului cu fierul a avut loc treptat şi noul metal devine preponderent în cursul secolelor VI-V, odată cu trecerea de la prima la cea de a doua epocă a fierului. În răspândirea pe scară largă a metalurgiei fierului şi a unor tipuri variate de obiecte de fier un rol important au avut, în această vreme, şi coloniile greceşti de pe litoralul Italiei şi Franţei de astăzi, care au întreţinut intense legături cu lumea „barbară" de dincolo de Alpi. Începând cu a doua jumătate a mileniului I (epoca La Tène) bronzul este folosit, aproape exclusiv, pentru confecţionarea unor obiecte de podoabă şi decorative.

Rezultă din această scurtă prezentare a începuturilor metalurgiei că există decalaje semnificative în ceea ce priveşte răspândirea utilizării şi prelucrării metalelor în diferitele părţi ale lumii. Există, de asemenea, deosebiri importante privind consecinţele dezvoltării metalurgiei, care trebuie coroborate şi cu alţi factori determinanţi ai progresului în vechile civilizaţii.

Astfel, datorită unui ansamblu de condiții favorabile, trecerea la epoca bronzului în Orientul Apropiat a marcat, totodată, începutul istoriei celor mai vechi state din istoria universală, în timp ce pentru cea mai mare parte a Europei epoca metalelor reprezintă, încă, perioada târzie a preistoriei.

7.4.3. *Chalcoliticul și trecerea spre epoca bronzului în Orientul Apropiat. Sfârșitul „Preistoriei" și începuturile „Istoriei" în Mesopotamia și în Valea Nilului*

În unele situri din Anatolia se poate observa o lungă continuitate a locuirii, din protoneolitic și, prin diferitele faze ale neoliticului, până în chalcolitic, ca la Hacilar sau la Mersin (Yümük Tepe). Acesta din urmă, situat în sudul Anatoliei, este un tell, înalt de 25 m, cu 33 de nivele de locuire cercetare, în cele târzii (ca și la Hacilar) descoperindu-se o frumoasă ceramică pictată. În cursul neoliticului se inventează metalurgia aramei (exploatarea zăcămintelor de cupru, extragerea metalului din minereuri, obținerea de diferite tipuri de obiecte prin turnarea metalului topit în tipare), îndeletnicire ce se va intensifica începând cu mileniul VI., în neoliticul târziu, și apoi în *chalcolitic*.

În această vreme, centrul dezvoltării istorice începe să se deplaseze din zonele de podiș (cu condiții naturale ce au favorizat apariția cultivării plantelor și creșterea animalelor) spre regiunile de câmpie, unde agricultura va fi posibilă și rentabilă numai în urma regularizării cursurilor de apă.

În prima jumătate a mileniului VI se remarcă cultura Hassuna (de la Tell Hassuna, situat la 30 km vest de Tigru), ce caracterizează neoliticul târziu în Mesopotamia superioară, fiind contemporană cu nivelurile târzii de la Hacilar, din Anatolia. Urmează, în Mesopotamia superioară, cultura Halaf (de la Tell Halaf, situat între Tigru și Eufrat, la granița între Siria și Turcia), ce marchează trecerea spre chalcolitic și a fost datată în a doua jumătate a mil. VI și în prima jumătate a mil. V î. Hr.

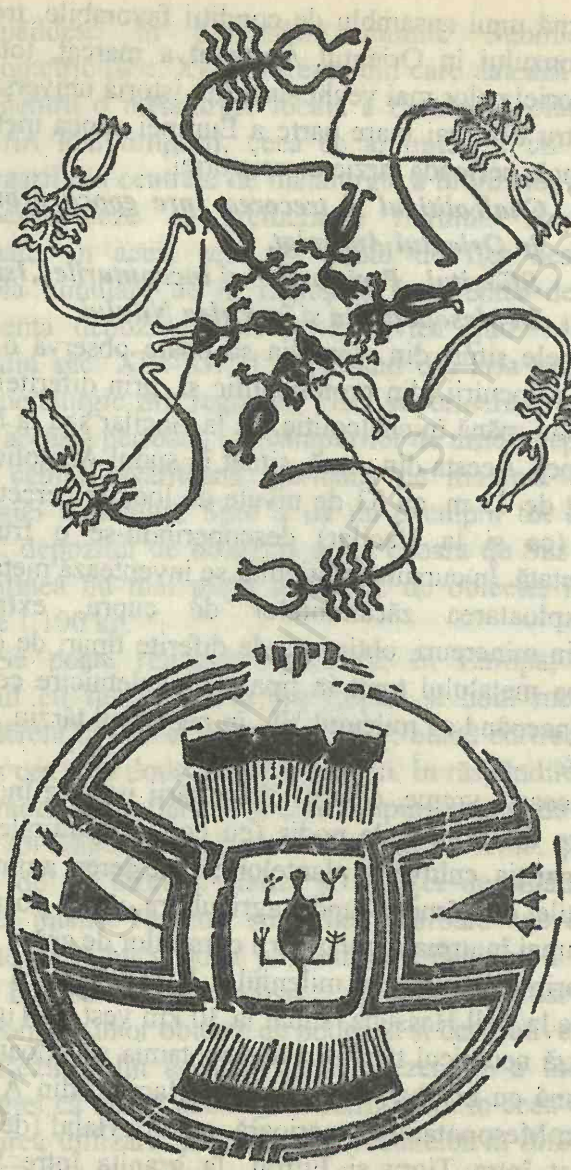

Fig. 31. *Sus*: Dansatoare. Strachină pictată, cultura Samarra, Mesopotamia de nord, mil. VI. *Jos*: Broască țestoasă. Strachină pictată, necropola de la Susa, Iranul de sud-vest. Chalcolitic, mil. IV.

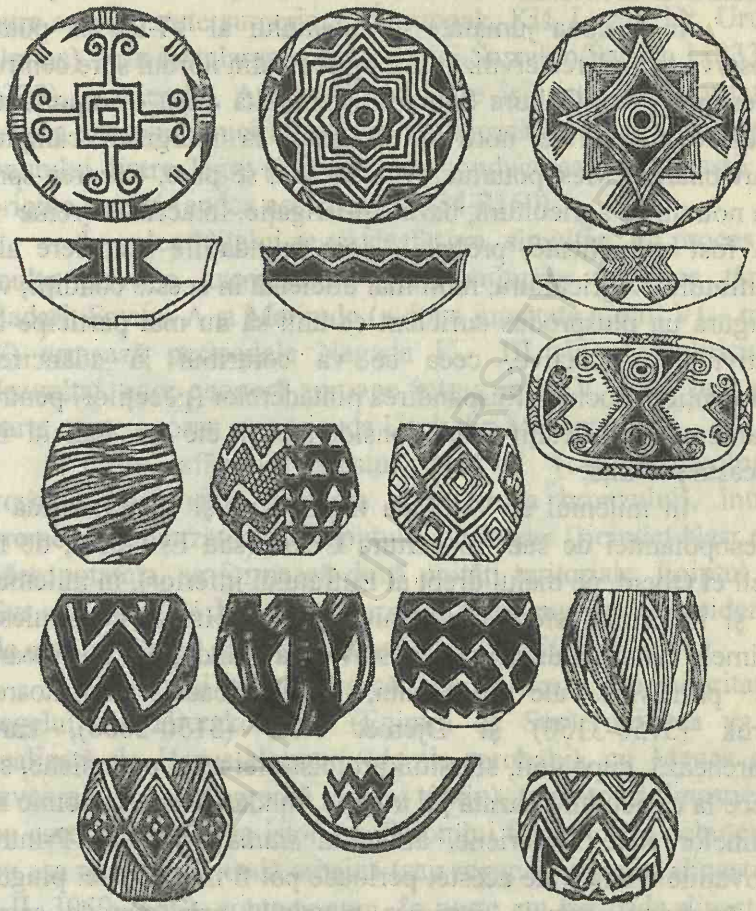

Fig. 32. Ceramică pictată chalcolitică.
Sus: Haçilar, Anatolia de vest, niv. I, sfârşitul mileniului VI.
Jos: Dalma Tepe, Iranul de nord-est, mijlocul mileniului V.

Această cultură este contemporană, în parte, cu faza târzie a aşezării de la Mersin.

În a doua jumătate a mileniului al VI-lea se poate observa extinderea civilizaţiilor agricole din nordul spre centrul Mesopotamiei. Cultura Samarra (denumită după o importantă aşezare, situată la nord de Bagdad, la marginea câmpiei aluvionare a Mesopotamiei) marchează, se pare, trecerea spre un nou tip de agricultură, bazată pe irigaţie. În această vreme au fost valorificate, probabil, doar inundaţiile sezoniere ale Eufratului. Agricultura, mult mai eficientă în aceste condiţii, va asigura un plusprodus suficient ca unii să nu mai participe la activităţi productive, ceea ce va contribui la adâncirea diferenţierii sociale. Răspândirea pintaderelor (peceţilor) pentru marcarea proprietăţii sunt considerate şi ele un indiciu în această privinţă.

În mileniul al V-lea va fi populată şi câmpia aridă a Mesopotamiei de sud. În cultura Ubaid (sau El Obeid, de la Tell el Obeid, pe malul drept al Eufratului inferior), în mileniul V şi în primul sfert al mileniului IV î. Hr. se construiesc primele canale şi diguri pentru stăvilirea inundaţiilor pustiitoare de primăvară ale Eufratului, În perioadele următoare, Uruk (3750-3150) şi Djemet Nasr (3150-2800), care marchează, după unii, sfârşitul protoistoriei mesopotamiene, se trece la agricultura bazată pe irigaţie, fundamentul economic al primelor state sumeriene, aflate în *status nascendi*. Printre inovaţiile tehnice ale acestei perioade pot fi menţionate: plugul cu tracţiune animală, turnarea metalului prin metoda cerei pierdute, roata olarului, cărămida arsă. În perioada Uruk IVb apar şi primele tăbliţe de lut cu scriere pictografică-ideografică, ce a stat la baza scrierii cuneiforme răspândită, apoi, în cursul mileniului III, în toată Mesopotamia. Este în curs de constituire un sistem economic şi un regim politic centralizate, pe formaţiuni nu prea mari (oraşe-state), în care templele vor juca un rol important.

Perioada dinastică timpurie (2800-2334) va fi marcată de o permanentă luptă pentru supremația politică și economică între orașele state sumeriene (Šuruppak, Kiš, Lagaš, Ur, Uruk, Umma). Prin instalarea la putere a lui Šarrukin/Šargon I (2334-2229), regele din Agade/Akkad, care își extinde autoritatea asupra Mesopotamiei întregi, se realizează o primă unificare a ținutului dintre Tigru și Eufrat, sub conducerea unei dinastii de origine semită (epoca accadiană, 2334-2160).

În valea Nilului se va desfășura, simultan, un proces în multe privințe asemănător. După culturile neolitice târzii Badari, Fayum A și Merimde (a doua jumătate a mil. VI – mil. V) urmează perioadele Nagada I – III ale chalcoliticului dezvoltat, care acoperă aproape întreg mil. IV, fiind în bună parte contemporan cu perioada Uruk din Mesopotamia.

Către sfârșitul acestui interval (care, arheologic vorbind, marchează trecerea spre epoca bronzului), într-o vreme corespunzătoare începutului perioadei Djemdet Nasr din Mesopotamia, se formează două unități teritoriale, Egiptul de Sus și Egiptul de Jos, sub autoritatea unor suverani, considerați de unii ca făcând parte din dinastia „O" (3150-3050).

După mai multe încercări de unificare sub autoritatea regelui din Hierakonpolis (Egiptul de Sus), unitatea va fi realizată de Horus-Narmer (identic, probabil, cu Menes din izvoarele de limbă greacă de mai târziu), fondatorul dinastiei I, cu care începe lunga istorie a Egiptului faraonic, ce debutează cu așa numita perioadă arhaică (sau regatul timpuriu, dinastiile I-II, 3050-2686), contemporan, în parte, cu perioada dinastică timpurie a Mesopotamiei. În felul acesta, la sfârșitul mileniului IV și începutul mileniului III, lumea Orientului Apropiat depășește stadiul preistoric, evoluția ei putând fi urmărită, în continuare, în cadrul istoriei Antichității. În aceeași vreme, societatea europeană trăiește încă, în funcție de regiune, în condițiile neoliticului târziu, ale chalcoliticului sau ale începuturilor epocii bronzului, având încă un lung drum

de parcurs până la intrarea în „istorie".

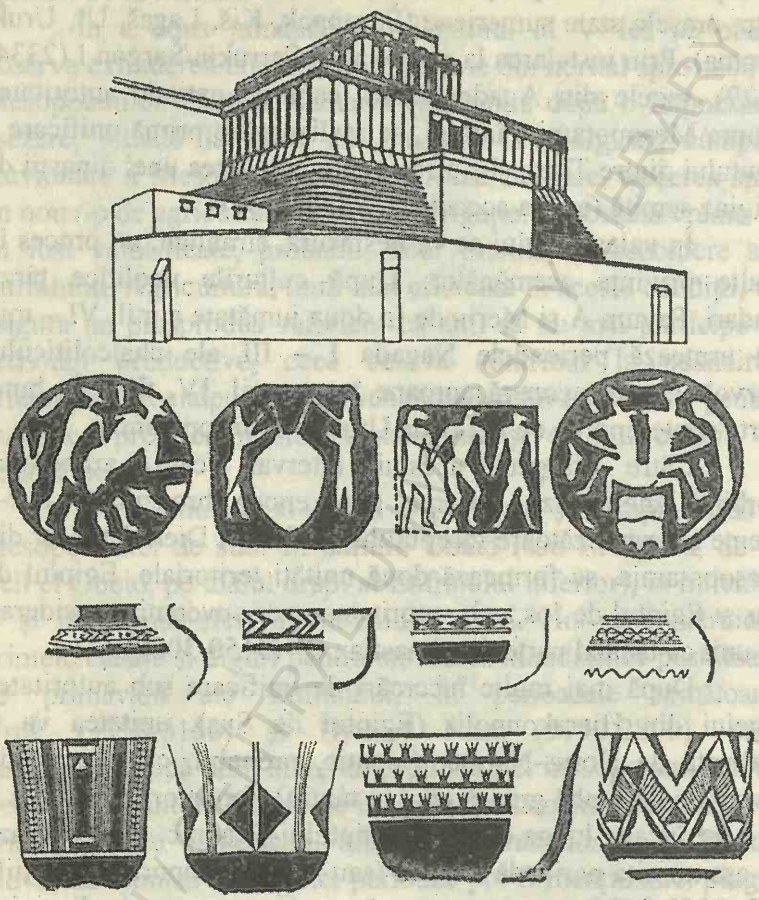

Fig. 33. *Sus*: reconstituirea templului din perioada Uruk de la Eridu, Mesopotamia de sud (după M. E. L. Mallowan).
Mijloc: sigilii cu scene de cult şi de dans din perioada Uruk de la Tepe Gawra, Mesopotamia de nord.
Jos: ceramică pictată din perioada Obeid târzie de la Tepe Gawra (niv. XIII).

Fig. 34. *Sus*: Aducători de daruri (ofrande). Relief desfăşurat în trei benzi pe un vas de cult, descoperit în complexul Eanna.
Mijloc: Prizonieri în faţa unui rege-preot.
Jos: „Lei cu gât de şarpe" şi păsări răpitoare.
Reprezentări desfăşurate pe sigilii. Uruk, Mesopotamia de sud.
Începutul mileniului III.

Fig. 35. *Sus*: Monument funerar regal de la Saqqarah, Egiptul de Jos, construit în stilul palatelor mesopotamiene din perioada Uruk (reconstituire de J. Aldred).
Mijloc: „Caravană de sclavi", gravură pe o plăcuță de fildeș, descoperită într-un mormânt regal la Abydos, Egiptul de Sus.
Jos: Paleta ceremonială a lui Narmer, simbolizând unificarea Egiptului de Sus şi de Jos, descoperită la Hierakonpolis, Egiptul de Sus.
Toate datează de la începutul-prima jumătate a mileniului III î. Hr.

7.4.4. *Epoca metalelor în Europa*

7.4.4.1. ***Epoca bronzului.*** După cum rezultă din cele discutate în capitolul 7.4.2., metalurgia apare în diferitele regiuni ale Europei într-o vreme care este atribuită neoliticului târziu, chalcoliticului sau epocii aramei. Cu toate acestea, prin epoca metalelor se înțelege, în general, epoca bronzului și epoca fierului, aceasta din urmă fiind împărțită, după cum s-a mai spus, în prima și cea de a doua epocă a fierului (Hallstatt și La Tène).

În ceea ce privește definirea limitelor cronologice și a conținutului acestor epoci, nu există încă un consens în știința preistorică europeană, mai mult, există deosebiri de păreri chiar în rândul arheologilor din aceeași țară (inclusiv în România). Ca o tendință generală a cercetărilor din ultimele decenii se poate remarca, totuși, datarea mult mai timpurie a începutului epocii bronzului în comparație cu sistemele cronologice elaborate la sfârșitul sec. XIX și în prima jumătate a sec. XX, precum și includerea în epoca bronzului a unor perioade, pentru care alierea intenționată a cuprului nu este dovedită.

Această tendință este în legătură, pe de o parte, cu impunerea cronologiei înalte, bazată pe datările radiocarbon calibrate, iar pe de altă parte cu renunțarea la aplicarea rigidă a periodizării pe principii fenomenologice. Astfel, dacă potrivit sistemului cronologic cvadripartit elaborat de Paul Reinecke în primele decenii ale sec. XX pentru Europa centrală, începutul epocii bronzului (Bronzezeit A, prescurtat: Bz A) din regiunea nord-alpină a fost fixat către 1800/1700, același moment este datat, acum, la sfârșitul mileniului III (sec. XXII-XXI), în vremea ce urmează după cultura vaselor campaniforme și cea a ceramicii șnurate târzii.

În perioada timpurie a epocii bronzului au existat, în această zonă a continentului nostru numeroase grupe culturale, caracterizate prin morminte plane de inhumație, în care morții au fost depuși în poziție chircită.

Fig. 36. Cultura vaselor campaniforme.
Sus: Aria de răspândire. *Jos*: Ceramica.

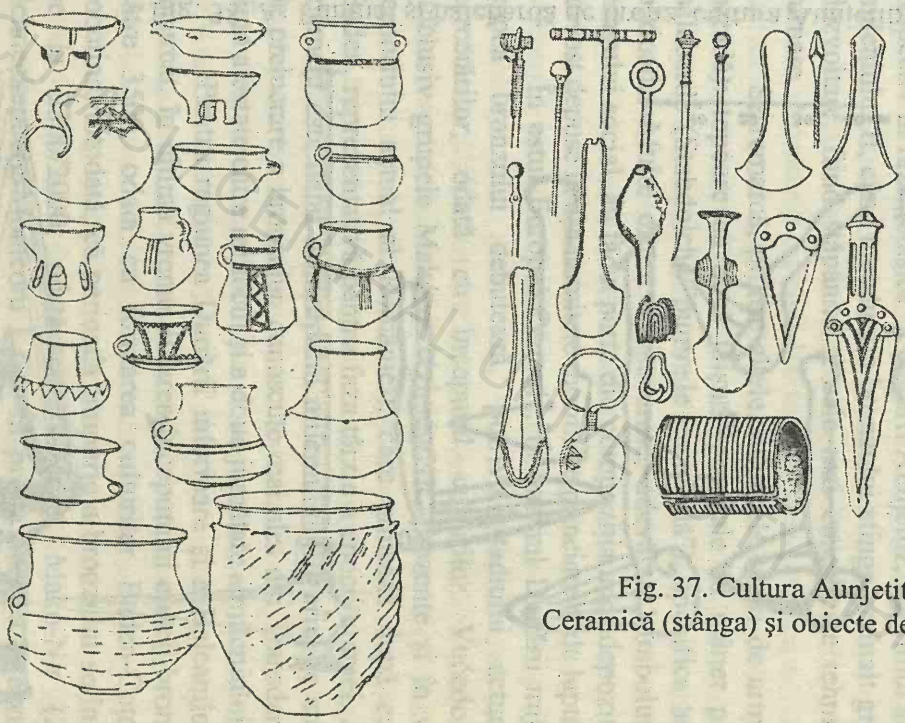

Fig. 37. Cultura Aunjetitz (Unetice).
Ceramică (stânga) şi obiecte de bronz (dreapta).

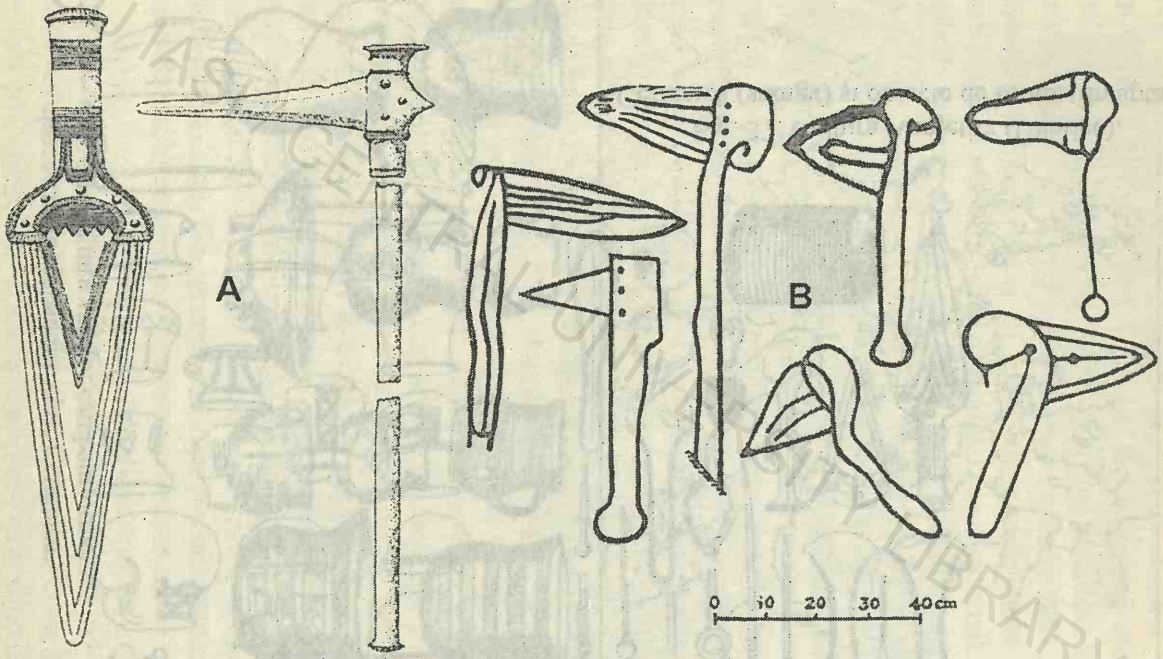

Fig. 38. A: Pumnal şi halebardă de bronz, cultura Aunjetitz.
B: Halebarde gravate în stâncă. M-ții Atlas, Maroc (după G. Camps).

Cultura reprezentativă a epocii timpurii a bronzului în Europa Centrală (cca. sec. XXII-XVI, Reinecke Bz A_1 – A_2) este cultura Aunjetitz/Unetica (după numele unei localități de lângă Praga). În prima parte a perioadei, în etapa Bz A_1, metalul folosit pentru diferite tipuri de arme, unelte şi podoabe este arama. Alierea cuprului devine obişnuită în etapa Bz A_2, respectiv în faza „clasică" a culturii Aunjetitz, în primul sfert al mileniului II, când metalurgia bronzului atinge un înalt grad de dezvoltare, fiind stăpânite şi cele mai complicate tehnici de turnare.

Se remarcă, printre altele, diferitele tipuri de arme (de paradă): topoare cu două tăişuri, pumnale cu mâner plin şi halebarde (Stabdolche/"pumnale cu coadă"), specifice acestei perioade. Multe dintre aceste arme, adevărate simboluri ale rangului social, au făcut parte din compoziția unor depozite sau au fost depuse în aşa numitele morminte princiare şi de luptători.

În estul Europei Centrale, în bazinul Dunării mijlocii, epoca bronzului debutează, potrivit stadiului actual al cercetărilor, odată cu începutul culturilor Vučedol-Zók (inclusiv grupele Makó şi Nyirség/Nir, prezente şi în vestul teritoriului actual al României), care urmează după cultura Baden, reprezentativă pentru faza târzie a epocii aramei. Acest moment este datat la începutul mileniului III, primele ateliere de prelucrare a bronzului, cunoscute mai ales din Transdanubia, fiind atestate către mijlocul şi a doua jumătate a mileniului.

Pentru regiunea Dunării inferioare şi a Balcanilor s-a încercat, în ultima vreme, fixarea începutului epocii bronzului către 3500, odată cu formarea culturilor Baden-Coțofeni, socotind, totodată, că perioada timpurie a bronzului se încheie pe la 2300/2000, odată cu orizontul Makó-Nir (Zók)-Schneckenberg-Monteoru I C4. În prima parte a intervalului menționat nu numai că nu este atestată metalurgia bronzului, dar obiectele de metal, în general, sunt foarte rare (însumând abia câteva kg). Chiar şi a doua parte a intervalului

se caracterizează mai degrabă prin obiecte de cupru şi cupru arsenizat, decât prin obiecte de bronz, produsele tipice ale metalurgiei acestei perioade fiind topoarele plate, cele cu marginea ridicată şi topoarele cu gaura de înmănuşare transversală. Un topor de acest din urmă tip a ajuns până la Theba (Grecia centrală), ceea ce permite sincronizarea unei anumite etape a Bronzului timpuriu de la Dunărea de Jos cu Helladicul timpuriu II/III (prima jumătate a mileniului III, după cronologia istorică, cca. 2.800-2.200, după datele radiocarbon calibrate).

Se poate observa că acelaşi interval de timp şi acelaşi tip de civilizaţie (cultura Baden-Coţofeni) este apreciat în bazinul Dunării de mijloc ca ultima fază a epocii aramei, iar în regiunea Dunării de Jos ca reprezentând deja (cel puţin în viziunea unor cercetători) începutul epocii bronzului. Se poate observa, de asemenea, că, potrivit aceloraşi concepţii, întregul Bronz timpuriu de la Dunărea de Jos este situat cu peste 1.000 de ani înaintea epocii bronzului central-european, respectiv înaintea fazei Reinecke Bz A.

În perioada mijlocie a epocii bronzului (Reinecke Bz B şi C, sec. XVI-XIII) în Europa Centrală se modifică obiceiurile funerare: deasupra înmormântărilor, care sunt, în continuare, de înhumaţie, vor fi ridicate movile funerare, practică după care a şi fost denumită cultura reprezentativă a vremii din sudul Europei Centrale, cultura mormintelor tumulare (Hügelgräber-kultur, prescurtat HGK), răspândită în faza sa evoluată de la Rin până la Dunărea mijlocie. În aceeaşi perioadă, într-o arie largă ce se întinde din Germania central-răsăriteană până în Polonia, îşi începe evoluţia cultura Lausitz care va avea o lungă existenţă, până în perioada târzie a epocii bronzului. În nordul Europei abia acum debutează „epoca mai veche" a bronzului (Ältere Bronzezeit, fazele Montelius I-II-III). În vestul Bazinului Carpatic, în prima parte a Bronzului Mijlociu, înainte de apariţia, aici, a culturii mormintelor tumulare, a trăit populaţia aşa numitei culturi a vaselor încrustate (ce se va răspândi şi

spre Dunărea inferioară), care şi-a căpătat numele după tehnica specifică de ornamentare a ceramicii, prin motive adâncite şi umplute cu o pastă albă, calcaroasă, ce s-a întărit în procesul arderii. La est de Dunărea mijlocie întâlnim, în această vreme, culturi „ale tellurilor" în care s-a produs o ceramică foarte frumoasă şi variată, ornamentată, cu motive adâncite arcuite, spiralice şi cu proeminenţe (Nagyrév, Hatvan, Füzesabonny, Vattina), şi care au corespondenţe şi în vestul teritoriului României (Otomani, Suciu de Sus – faza mai veche, Periam-Pecica, Vatina). În Transilvania şi în regiunea Dunării inferioare epoca mijlocie a bronzului, datată, în ultima vreme, între cca. 2.300/2.200-1.500, corespunde cu perioada culturilor „clasice" ale epocii bronzului: Wietenberg, Monteoru, Costişa, Gârla Mare, Verbicioara, Tei.

7.4.4.2. *De la epoca bronzului la prima epocă a fierului. Perioada şi cultura Hallstatt.*

În epoca târzie a bronzului (Reinecke Bz D – Hallstatt (prescurtat: Ha) A-B, sec. XIII-VIII), în spaţiul central-european, între bazinul Rinului şi Dunărea mijlocie, pe fondul culturii mormintelor tumulare, are loc un pronunţat proces de unificare culturală, marcat prin formarea şi evoluţia îndelungată a culturii câmpurilor de urne (Urnenfelderkultur, prescurtat, UFK), care şi-a căpătat numele după întinsele necropole, uneori cu un număr impresionant de morminte de incineraţie, rămăşiţele morţilor fiind depuse în urne funerare. În regiunile învecinate din nordul părţii centrale a Europei continuă evoluţia culturii Lausitz, în cursul fazelor IV-V-VI ale sistemului cronologic elaborat de Montelius.

La est de Dunărea mijlocie, în perioada corespunzătoare culturii mormintelor tumulare din Transdanubia, şi, în parte, sub influenţele acesteia, se formează noi grupe culturale (Piliny, Hajdubagos, Berkesz-Demecser) ce au corespondeltele lor şi în vestul teritoriului României în unele grupe culturale post-Otomani (Cehăluţ, Igriţa, Suciu de Sus – faza mai târzie).

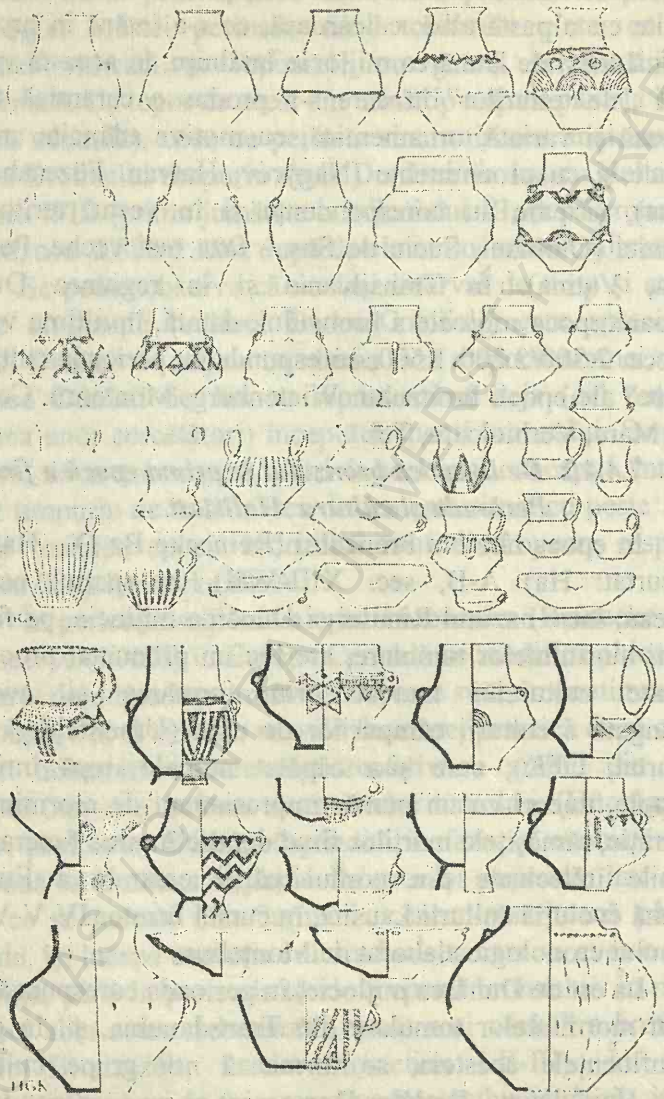

Fig. 39. Cultura mormintelor tumulare. Ceramică.
Sus: Grupul „carpatic". *Jos*: Grupul din Boemia.

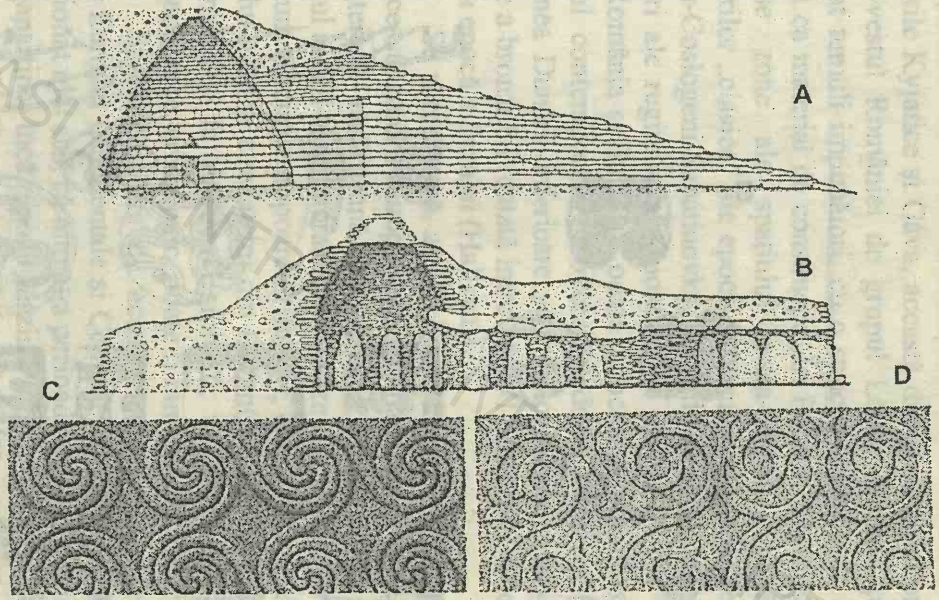

Fig. 40. A: „Tezaurul lui Atreu" (mormânt tip tholos), Mycene, sec. XIII î. Hr. B: Mormânt neolitic cu pseudo-cupolă, descoperit la Ile Longue, Bretagne (Franța); stele de piatră cu motive spiralice în relief dintr-un mormânt cu puț de la Mycene, sec. XVI î. Hr. și din templul de la Tarxien, Malta (D) (după C. Renfrew). Descoperirile preistorice europene au fost datate, inițial, pe baza unor asemenea comparații.

Fig. 41. A: Obiecte de os şi corn din epoca bronzului, ornamentate cu motive spiralice. 1-3: Alalah (Anatolia), 4-11: Europa Centrală, 12-13: Kakovatos, Asine (Grecia). B: Vas zoomorf de argint şi obiecte de podoabă de aur, descoperite în mormintele cu puţ din cercul A de la Mycene, sec. XVI î. Hr.

În aceeaşi regiune, între Dunărea mijlocie şi Munţii Apuseni, respectiv Carpaţii Nord-Estici, în perioada corespunzătoare culturii câmpurilor de urne vor evolua culturile Kyjatice şi Gáva, această din urmă fiind precedată în nord-vestul României de grupul Lăpuş, a cărui populaţie a ridicat tumuli impunători, cu o structură complexă, utilizând şi piatra ca material de construcţie. În Podişul Transilvaniei şi în întinse zone ale spaţiului extra-carpatic, după sfârşitul culturilor „clasice" ale epocii bronzului se răspândeşte cultura Noua-Coslogeni-Sabatinovka, avându-şi rădăcinile în unele culturi ale regiunii nord-pontice. În opinia multor cercetători din România şi Bulgaria, odată cu această cultură (şi cu altele, parţial contemporane: Govora-Fundeni, Zimnicea-Plovdiv) în regiunea Dunării Inferioare şi a Balcanilor se sfârşeşte epoca târzie a bronzului (datată între 1500-1200/1150) şi se trece spre prima epocă a fierului (Hallstatt).

Se acreditează, astfel, ideea că ritmul evoluţiei istorice din această zonă a Europei este comparabilă cu cel din Egeea şi Mediterana răsăriteană, în general, unde marea criză din secolul al XII-lea, datorată unor cauze atât interne cât şi externe (precum atacurile popoarelor mării), care a dus la desfiinţarea statului hittit şi a regatelor din Levant, la prăbuşirea civilizaţiei miceniene şi la slăbirea Egiptului, va fi urmată de o nouă perioadă, care, arheologic, poate fi numită epoca fierului.

Spre deosebire de această concepţie, specialiştii din ţările Europei Occidentale şi Centrale apreciază, după cum am menţionat mai sus, că întreaga perioadă a culturii câmpurilor de urne aparţine, încă, epocii târzii a bronzului. Această perioadă începe în Bz D şi continuă în fazele Ha A-B. Conceptul de *perioadă hallstattiană* a fost introdus în ştiinţa preistorică de arheologul suedez Hans Hildebrand care, în 1874, la Congresul Internaţional de Arheologie Preistorică şi Antropologie de la Stockholm, a propus împărţirea epocii preromane a fierului în două perioade, veche şi târzie, numite şi prima, respectiv cea de

a doua epocă a fierului.

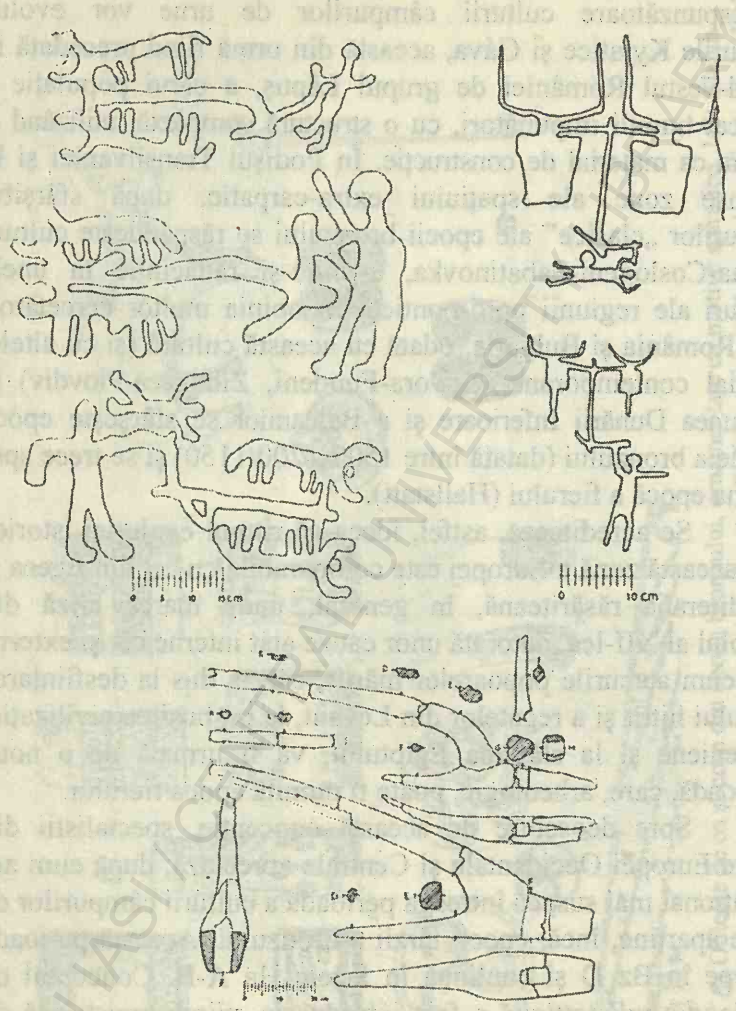

Fig. 42. *Sus*: Scene de arat cu plugul cu tracțiune animală. Gravuri rupestre din epoca bronzului.
Jos: Reconstituirea unui plug de lemn din epoca bronzului.

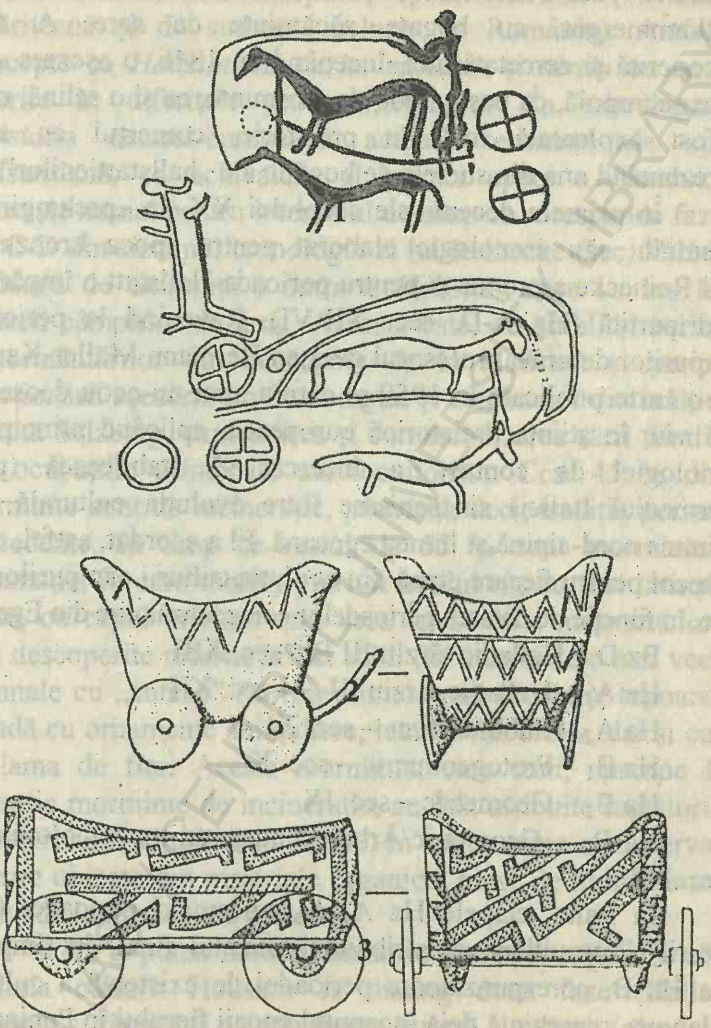

Fig. 43. Care uşoare cu două roţi, trase de cai. Reprezentări rupestre, epoca bronzului, Suedia (1); modele de car din lut ars din perioada timpurie a epocii bronzului (2: Budakalász, Ungaria, cultura Baden) şi din bronzul mijlociu (3: cultura Wietenberg, Transilvania).

Pentru prima a propus ca sit eponim *Hallstatt*, o localitate din Austria superioară, aflată în masivul Salzkammergut, cu bogate zăcăminte de sare. A fost descoperită şi cercetată aici, începând cu 1846, o aşezare şi o mare necropolă, cu peste 2000 de morminte, ca şi o salină, care a fost exploatată încă în preistorie, comerţul cu sare reprezentând una din sursele de bogăţie ale „hallstattienilor".

În primele decenii ale secolului XX, în „prelungirea" sistemului său cronologic elaborat pentru epoca bronzului, Paul Reinecke a propus şi pentru perioada Hallstatt o împărţire cvadripartită (Ha A-D, sec. XII-VI). Revenind la perioada câmpurilor de urne, profesorul german Hermann Müller-Karpe, într-o carte publicată în 1959 şi care a avut un ecou deosebit, încă viu, în ştiinţa preistorică europeană, aplicând principiile cronologiei de contact, a încercat să stabilească (prin intermediul Italiei) sincronisme între evoluţia culturală din regiunea nord-alpină şi lumea egeeană. El a acordat, astfel, câte un secol pentru fiecare etapă din evoluţia culturii câmpurilor de urne, în funcţie de datarea perioadelor corespunzătoare din Egeea:

Bz D – Helladic târziu III B – sec. XIII

Ha A_1 – Helladic târziu III C – sec. XII

Ha A_2 – Submicenian – sec. XI

Ha B_1 – Protogeometric – sec. X

Ha B_2 – Geometric – sec. IX

Ha B_3 – Geometric/Arhaic (începutul marii colonizări) – sec. VIII.

În Italia, etapele Ha A_1-A_2 corespund perioadei (sau culturii) Protovillanova, atribuită bronzului final, în timp ce faza Ha B, corespunzătoare perioadei de existenţă a culturii Villanova, reprezintă deja începutul epocii fierului în Peninsula Apenină.

Se poate observa, prin urmare, că perioada Ha A-B (intervalul sec. XII-VIII) este interpretat în chip diferit în diferitele regiuni ale Europei: reprezentând bronzul târziu (în

Europa Centrală), trecerea de la bronzul final la epoca veche a fierului (Italia) sau începutul epocii fierului (în Europa răsăriteană şi de sud-est, inclusiv în România). Astfel, şi concepte ca *Hallstatt timpuriu, mijlociu* şi *târziu* au sensuri diferite în diferitele şcoli arheologice. În arheologia şi preistoria central-europeană actuală termenul de epocă hallstattiană, ca echivalent al primei epoci a fierului, se foloseşte numai pentru intervalul de timp ce corespunde fazelor Ha C-D din sistemul cronologic al lui Reinecke (sec. VIII-VI), perioada de existenţă a *culturii Hallstatt*, care va lua locul culturii câmpiilor de urne. Aceasta este, de altfel, şi perioada înmormântărilor din necropola de la Hallstatt şi perioada funcţionării aşezării din Salzbergtal şi a salinelor din înălţimea numită Salzberg, exploatarea şi comercializarea sării fiind una din ocupaţiile principale ale locuitorilor. Cca. 45 % dintre morminte sunt de incineraţie, păstrând, deci, tradiţia perioadei precedente, în timp ce restul de 55 % sunt morminte de înhumaţie, în care morţii, potrivit noului rit, au fost întinşi pe spate, cu capul orientat spre vest. În 26 % a mormintelor au fost descoperite diferite arme: săbii (în mormintele mai vechi), pumnale cu „antene" (în mormintele mai recente), topoare de paradă cu ornamente animaliere, lucrate din bronz, dar şi cuţite cu lama de fier. Aceste morminte, care sunt, aproape fără excepţie morminte de incineraţie, au fost atribuite luptătorilor, respectiv unei elite conducătoare. În saline sarea a conservat şi diferite obiecte din materiale organice: piese de îmbrăcăminte, unelte de lemn, saci de piele etc.

Fără a putea intra în amănunte, mai menţionăm că în evoluţia culturii Hallstatt se disting două faze (Hallstatt timpuriu şi târziu) şi că aria foarte întinsă a culturii (răspândită din estul Franţei până în nord-vestul Peninsulei balcanice şi la Dunărea mijlocie) este împărţită în două „cercuri", unul vest – şi altul est – hallstattian. În vremea corespunzătoare existenţei culturii Hallstatt, la est de Dunărea mijlocie au apărut populaţii

a căror cultură era înrudită cu cea a populației „prescitice" și scitice din nordul Mării Negre. În regiunea carpato-danubiană această perioadă corespunde așa numitului Hallstatt mijlociu (cultura Basarabi) și Hallstatt târziu, pentru care apar, pe lângă izvoarele arheologice, și primele mențiuni scrise despre geții de la Dunărea de Jos.

Fig. 44. Descoperiri din necropola de la Hallstatt, Austria.

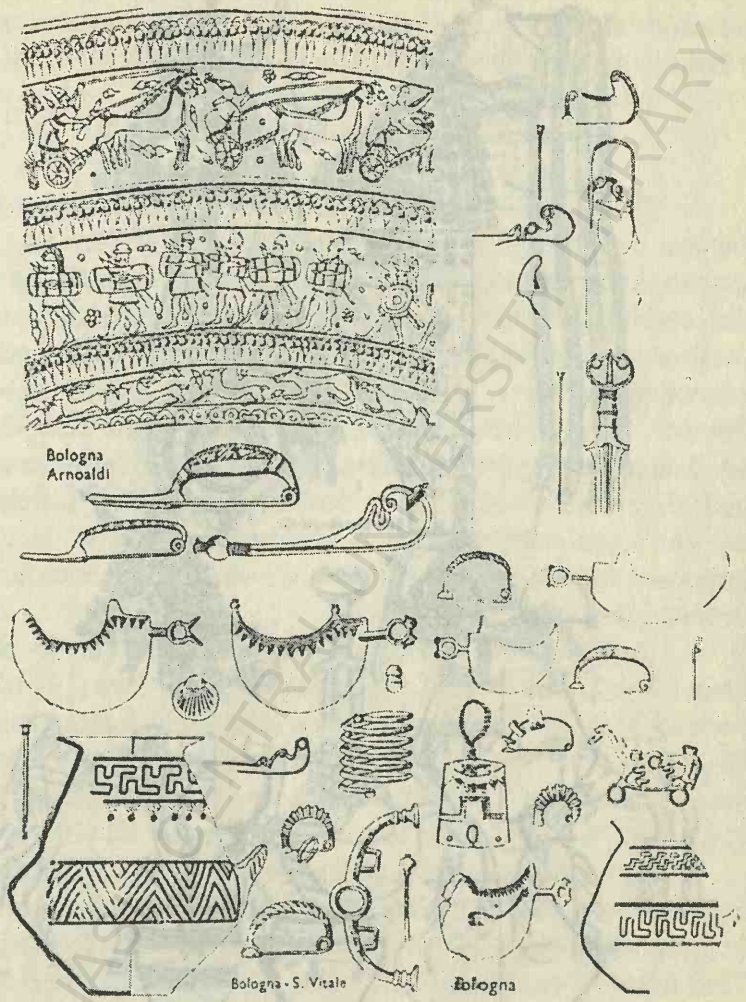

Fig. 45. Cultura Villanova. Obiecte de bronz şi ceramică din epoca timpurie a fierului din Italia (Bologna – Arnoaldi şi San Vitale).

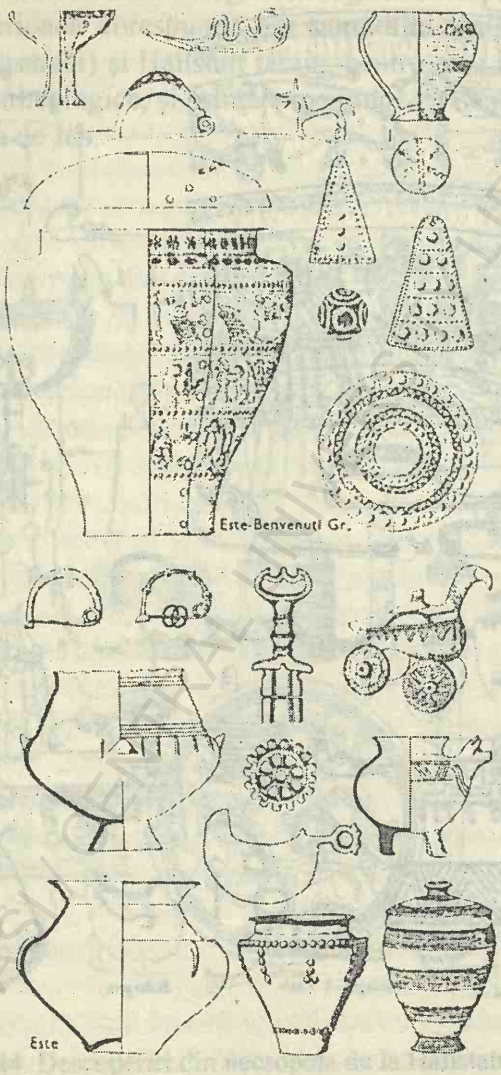

Fig. 46. Obiecte de bronz, ceramică, car de cult şi vas zoomorf, descoperite la Este, Italia de nord.
Cultura Villanova, prima epocă a fierului.

Fig. 47. Reprezentări feminine incizate pe vase.
Sus: 1: femeie torcând, 2: în fața unui război de țesut vertical, 3: cântând la liră, 4: în poziția de dans (sau de orantă), 5: călare. *Jos*: ornamente incizate pe vase reprezentând scene de luptă în doi. Cultura Hallstatt, sec. VI î. Hr. (Sopron, Ungaria).

Cele mai târzii morminte din necropola de la Hallstatt aparţin deja perioadei *La Tène* timpurie (sec. V), ceea ce, alături de alte indicii, arată că trecerea spre cea de a doua epocă a fierului a fost rezultatul unui proces organic.

7.4.4.3. *A doua epocă a fierului. Perioada şi cultura La Tène. Sfârşitul Preistoriei în Europa.*

Pentru perioada târzie (sau cea de a doua epocă) a fierului, Hildebrand a propus denumirea de La Tène, după o localitate din Elveţia, situată pe malul lacului Neuchâtel. A fost descoperită aici, încă în 1858, o aşezare lacustră (de tipul palafitelor), datând din secolele III-I, socotită ca un centru economic, politic şi religios („oppidum") al celţilor helveţi. Tot aici, în depozitele lacustre, au fost descoperite peste 2500 de obiecte, reprezentative pentru cultura La Tène (arme, unelte, podoabe, monede, vase) ca şi schelete şi oseminte izolate de oameni şi animale, ceea ce dovedeşte că a existat, aici, un important loc de cult al celţilor, unde au avut loc sacrificii şi depuneri de ofrande.

Paul Reinecke a împărţit perioada La Tène în patru faze: LT A-D, sec. V-I. O altă împărţire, în trei faze (I-II-III), a perioadei La Tène a fost propusă de arheologul francez Joseph Déchelette în 1913. Sincronizarea celor două sisteme este, în mare, următoarea: LT A-B Reinecke = LT I Déchelette (500/450 – 300), LT C = LT II (300-100), LT D = LT III (100-50).

Sfârşitul perioadei La Tène este stabilit în funcţie de înglobarea diferitelor regiuni ale Europei în Imperiul Roman. În ceea ce priveşte lumea celtică, purtătoarea civilizaţiei La Tène în sensul restrâns al cuvântului, acest moment coincide cu cucerirea Galliei şi transformarea ei în provincie romană de către Caesar (50 î. Hr.). Desigur, în alte regiuni, acest interval poate să dureze mai mult, astfel perioada La Tène (sau Latène) daco-getică poate fi prelungită până la 106 d.H., data cuceririi Daciei de către împăratul Traianus.

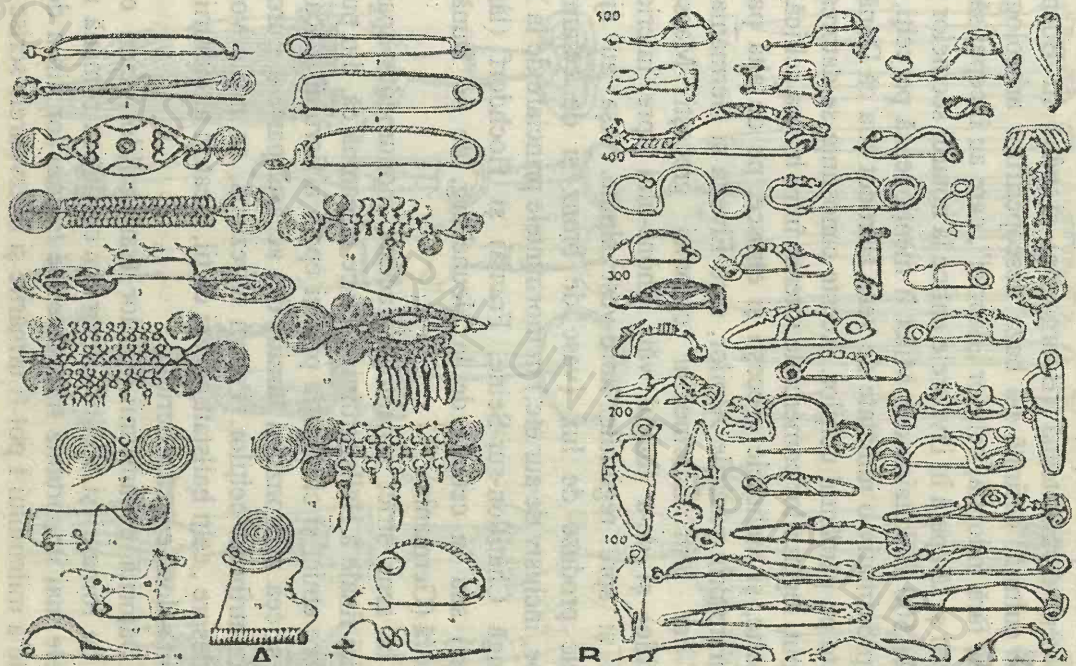

Fig. 48. Tipuri de fibule. A. epoca târzie a bronzului şi perioada Hallstatt; B: perioada La Tène (sec. V-I î. Hr.).

Cultura de tip La Tène, specifică celei de a doua epoci a fierului, s-a format în sec. V, către mijlocul acestui veac fiind bine conturată pe un spațiu vast al Europei Centrale, întins din Franța central-răsăriteană (Bourgogne) și până în Boemia. Această cultură, definită pe baza descoperirilor arheologice, aparține, fără îndoială, celților „istorici", care au început să fie cunoscuți și să apară în izvoarele antice la hotarul secolelor VI-V. Pe la 500 Hekataios din Milet îi menționează pe celți, iar peste aproximativ o jumătate de veac Herodot știa că Dunărea izvorăște pe pământul celților. Aceste cunoștințe se datorează, la început, legăturilor comerciale intense între lumea celtică, pe de o parte, și atelierele grecești și etrusce, pe de altă parte, desfășurate prin pasurile Alpilor, spre Elveția și Germania de astăzi, iar prin intermediul coloniei grecești Massalia (Marseille) și de-a lungul văii Rhône-ului spre interiorul Franței și spre regiunile nord-vest alpine. Așa au ajuns diferitele produse de lux (vase de bronz și de ceramică, podoabe, inclusiv de aur etc.) în mormintele princiare de la Vix (de lângă Châtillon-sur-Seine, Franța) și Hochdorf (lângă Stuttgart) sau în cetatea de la Heuneburg, de pe Dunărea superioară (Germania).

În sens strict arheologic, aceste monumente aparțin perioadei finale a Hallstattului, ceea ce înseamnă că, din punct de vedere etnic, și civilizația primei epoci a fierului (dacă nu cumva și cea a Bronzului târziu) din această parte a Europei poate fi atribuită celților. Pentru a rezuma, se poate vorbi, astfel, despre „celți hallstattieni" și celții, creatori ai culturii La Tène din a doua epocă a fierului.

Datorită expansiunii celților (sau gallilor, cum erau numiți de romani) și a conflictelor lor cu lumea romană mai ales, cele mai importante momente ale istoriei lor din a doua jumătate a mileniului I pot fi urmărite și în izvoarele scrise ale Antichității.

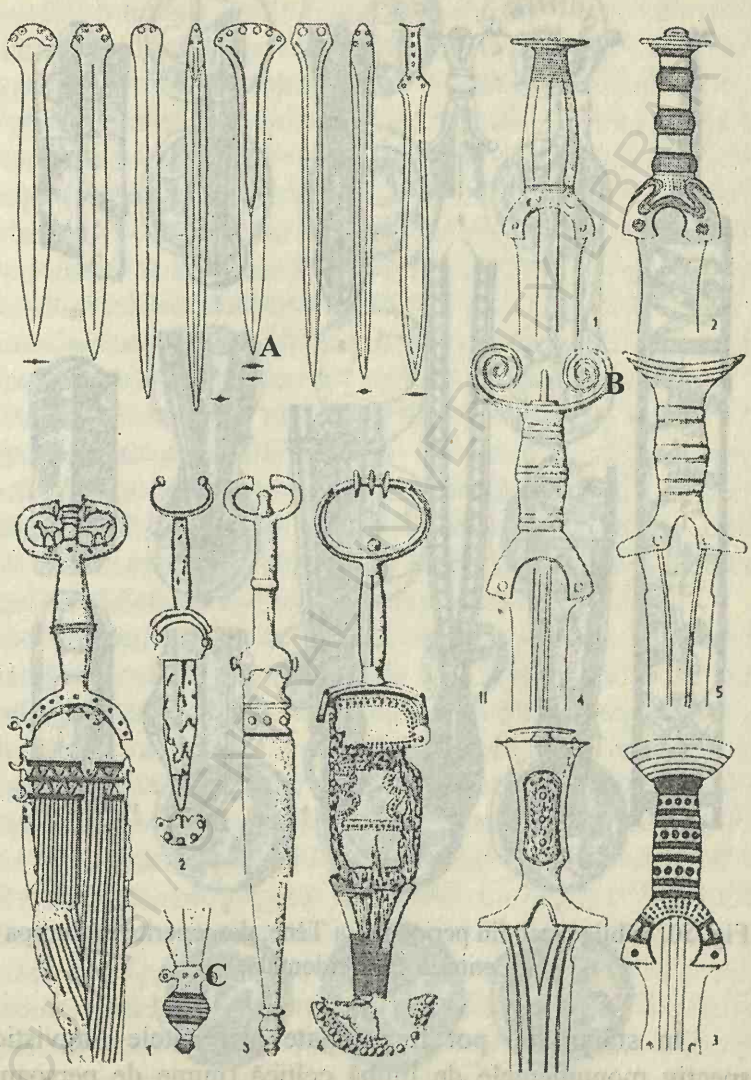

Fig. 49. Tipuri de săbii de bronz
(A: bronz târziu; B: perioada Hallstatt A-B).
Pumnale „cu antene" din perioada culturii Hallstatt (C).

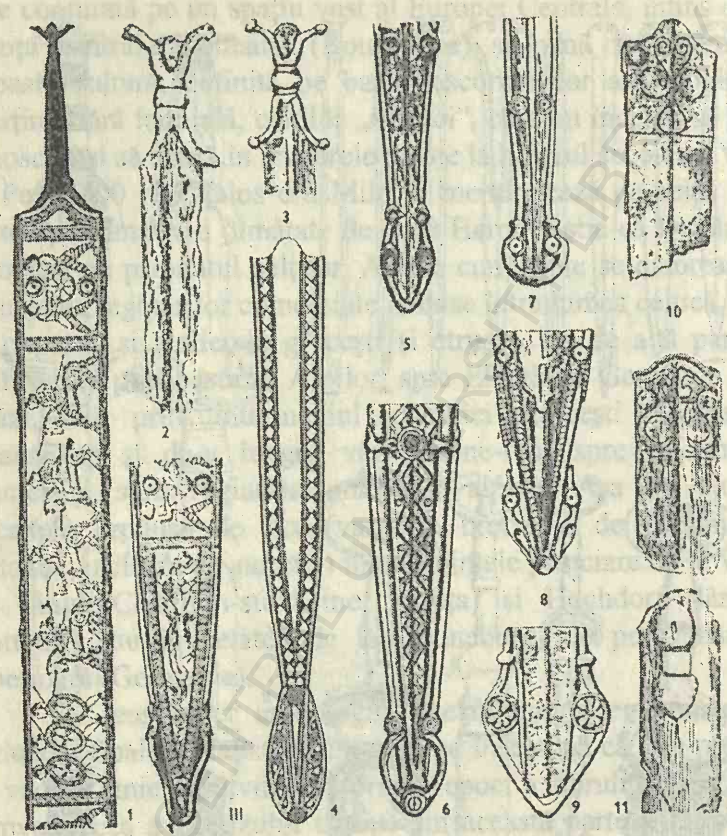

Fig. 50. Săbii şi teci din perioada La Tène, descoperite în Europa Centrală şi Occidentală.

În sfârşit, nu pot fi neglijate nici datele lingvistice respectiv monumentele de limbă celtică (nume de persoane, toponime etc.), limbă care s-a păstrat până astăzi în unele dialecte (Gael, kymra, bretona) vorbite în Irlanda, Scoția, Țara Galilor, Bretagne.

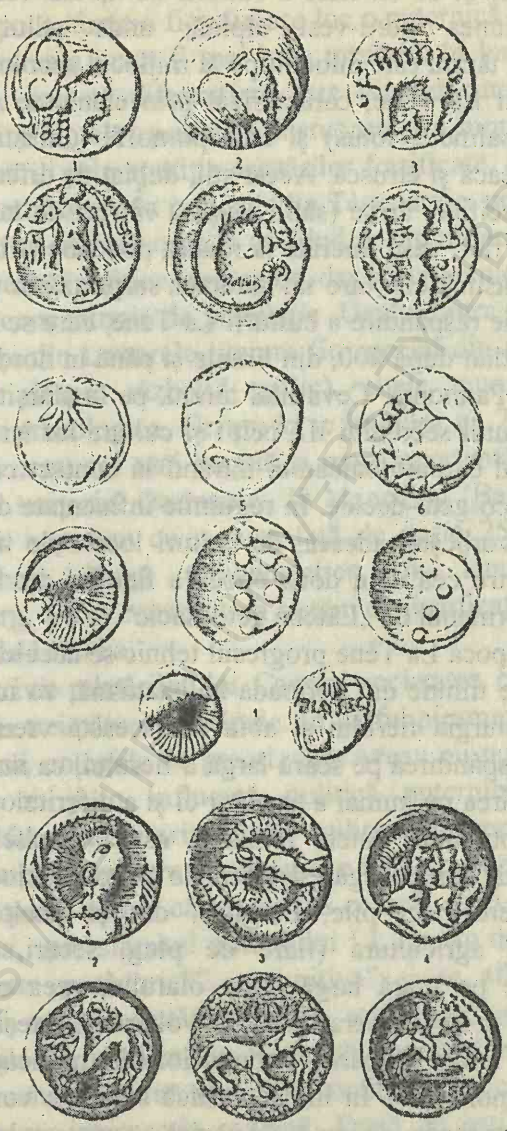

Fig. 51. Monede celtice. Avers (față) și revers.

Nucleul de formare a culturii de tip La Tène a fost, se pare, regiunea nord-vest alpină, unde stilul geometric hallstattian târziu este înlocuit pe la mijlocul secolului V de aşa numitul stil La Tène, caracterizat prin elemente ornamentale vegetale (palmete, lotus) şi antropomorfe („măşti"), preluate din arta greacă şi etruscă. Acest stil, dublat de diferite tipuri de obiecte specifice: arme (săbii, cuţite, vârfuri de lance), unelte variate din fier, vase (lucrate la roată), podoabe (fibule, brăţări, colane), plastică etc., are un caracter surprinzător de unitar în toată aria de răspândire a culturii La Tène, care se întindea, pe la, sau imediat după 400, din Franţa şi până în nordul Italiei, în Boemia şi Pannonia. Ceva mai târziu, pe la sfârşitul secolului IV – începutul secolului III, celţii şi cultura lor îşi fac apariţia şi în spaţiul carpato-balcanic, intrând în contact cu neamurile illyre şi traco-geto-dacice. În regiunile influenţate de civilizaţia celtică se vorbeşte, adesea, de culturi locale de tip La Tène. Astfel, pentru cea de a doua epocă a fierului din România se foloseşte termenul de „Latène geto-dacic".

În epoca La Tène progresul tehnic se accelerează. După începuturile timide din perioada hallstattiană, va lua amploare acum metalurgia fierului şi abia din această vreme se poate vorbi de răspândirea pe scară largă a fierului, ca materie primă pentru făurirea nu numai a armelor ci şi a diferitelor obiecte de utilizare cotidiană. Putem remarca, astfel, uneltele destinate unor activităţi meşteşugăresti speciale (topoare, ciocane, cleşti, foarfeci, ferestraie, pile, burghii), dar şi unelte care vor revoluţiona agricultura (fiare de plug, seceri, coase). Se răspândeşte pe scară largă roata olarului, ceea ce a permis producerea în serie a ceramicii. Dezvoltarea meşteşugurilor şi a schimbului a dus la apariţia monedelor (dar nu neapărat şi la o economie monetară). În lumea celtică se poate vorbi de două sisteme de monede, de aur şi de argint, arama sau bronzul fiind rar folosite. La început, pe la mijlocul secolelor II, au fost imitate prototipuri greceşti şi macedonene, iar peste un veac au

fost preferate, ca modele, denarii romani.

În epoca târzie a fierului are loc o puternică diferențiere socială, ceea ce a putut fi mai bine urmărită în lumea celtică. Arheologic, această diferențiere este bine documentată prin existența mormintelor princiare fastuoase și a mormintelor de luptători, dar și prin apariția așezărilor fortificate, ca reședințe ale unor conducători. În perioada La Tène târzie, pe la mijlocul sec. II, apar așezările socotite ca fiind de tip urban (*oppidum*), adevărate centre politice, strategice, dar și economice și de cult, cu o mare concentrație de populație. Unele dintre acestea sunt cunoscute și din izvoarele literare (în special din comentariile lui Caesar despre războiul gallic), altele numai în urma cercetărilor arheologice. *Gergovia* se întindea pe 75 ha, *Alesia* pe 97, *Bibracte*, cea mai bogată și mai importantă din Gallia, pe 135. Pe teritoriul Germaniei, la Manching (Bavaria) a fost cercetat un oppidum cu o suprafață de peste 250 ha, iar la Heidengraben, lângă Grabenstetten, în landul Baden-Würtemberg, a fost construit un sistem de fortificații ce apăra o suprafață de 1400 ha.

Potrivit relatărilor lui Caesar, societatea celtică a fost împărțită în trei pături principale. În vârful piramidei sociale se aflau *druizii*, colegiile de preoți, care aveau nu numai atribuții religioase ci și o influență politică puternică. *Cavalerii* (*equites*), formând o aristocrație militară, reprezentau pătura conducătoare. Masa mare a populației o forma *poporul de rând.*

Se poate spune că societatea celtică, ca și alte neamuri din Europa, spre sfârșitul mileniului I î. Hr. au depășit stadiul de societate „preistorică", „primitivă" și se aflau pe calea constituirii unor societăți superior organizate, de tip statal, comparabile cu civilizațiile înalte din bazinul mediteranean. Această evoluție internă specifică, locală, a fost curmată de un factor extern: intervenția romană. După ce ostilitățile dintre celți și romani au fost mutate în afara Italiei, romanii întemeiază la nord de Massalia fortificația Aqua Sextiae,

apoi Narbo şi, în cele din urmă întemeiază provincia Gallia Narbonensis – Provence de astăzi (125-121). Şapte decenii mai târziu, după un război dur, ce a durat opt ani (58-51), Caesar a reuşit să-i împingă dincolo de Rin pe germanii conduşi de Ariovistus şi să învingă marea uniune a triburilor celtice conduse de Vercingetorix şi să transforme Gallia în provincia romană. Aceeaşi soartă au avut, mai înainte sau mai târziu, şi alte regiuni de importanţă strategică şi/sau economică pentru romani, locuite de germani, illiri, pannoni, traci, geţi, daci. Istoria ulterioară a acestor neamuri, supuse romanizării, poate fi urmărită în cadrul istoriei Imperiului roman.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

ÎNCHEIERE

În paginile acestui mic volum, având în vedere caracterul său, în primul rând didactic, prezentarea marilor perioade ale preistoriei a fost precedată, în mod firesc, credem, de o succintă expunere a istoricului disciplinei noastre, a izvoarelor şi a metodelor de cercetare, a problemei omului şi a mediului în care s-a format şi a evoluat. Ne dăm seama că, în felul acesta, nu a putut fi acordată atenţia cuvenită faţetelor multiple ale lumii preistorice, ale vieţii cotidiene, condiţiei materiale şi spiritualităţii înaintaşilor noştri îndepărtaţi.

În ultimele decenii, ştiinţa preistoriei a făcut paşi însemnaţi în luminarea acestor aspecte, datorită şi contribuţiei arheologiei „procesuale" (New Archaeology) şi „post-procesuale" şi, mai ales, dezvoltării aşa numitei arheologii sociale. Încă în anii '60 ai secolului XX a fost elaborat în antropologia culturală americană (îndeosebi prin lucrările lui Elman Service şi Marshall D. Sahlins) un nou model de clasificare a societăţilor în patru trepte: cete/bande (Band Societies), caracteristice societăţilor mobile de vânători-culegători; societăţile tribale sau segmentare (Segmentary Societies) ale agricultorilor-crescătorilor de animale, lipsite de autorităţi publice şi organisme politice formale; şefiile (Chiefdoms), bazate pe rangul/statutul diferit al oamenilor, pe existenţa ierarhiilor sociale şi, în sfârşit, statele timpurii, conduse de monarhi cu drept legislativ, sprijiniţi pe o armată permanentă, şi în care societatea este divizată în clase, în sensul deplin al cuvântului. Sistemul schiţat mai sus (ca şi alte paradigme, precum „centru şi periferie", de exemplu) au fost considerate utile de unii arheologi, mai ales în explicarea acelor fenomene ale lumii preistorice, care sunt dificil de interpretat numai pe baza vestigiilor, fără modele teoretice. Sperăm că aceste probleme vor putea fi reluate cu altă ocazie.

În lucrarea pe care o încheiem acum ne-am străduit să

evităm înfățișarea unei imagini simpliste, generalizatoare despre preistorie. Dacă societățile paleolitice, în condițiile de mediu speciale ale Pleistocenului, au evoluat într-un sens în mare măsură convergent, la începutul Holocenului, odată cu încălzirea globală a climei, comunitățile umane au reacționat în mod diferit, prin cultura lor mult diversificată, la noile provocări ale mediului. Am ținut să subliniem, astfel, neuniversalitatea „saltului" la neolitic, respectiv la traiul agricol (căci multe comunități umane au rămas vânători-culegători până în epocile moderne) și că nu toți agricultorii și crescătorii de animale au evoluat spre formele societăților complexe ale epocii metalelor, spre o organizare statală. Altfel spus, lumea preistorică însăși prezintă o mare diversitate și ritmuri diferite ale progresului istoric, cunoașterea acestei diversități din trecutul îndepărtat al omenirii ne poate ajuta la o mai bună înțelegere a diversităților existente în lumea contemporană.

BCU IAȘI / CENTRALĂ

RECOMANDĂRI BIBLIOGRAFICE

Literatura de specialitate referitoare la preistoria generală, publicată în limbile de mare circulație, în diferite țări ale lumii, este extrem de bogată. Din păcate, în bibliotecile noastre poate fi găsită doar o mică parte a acestei literaturi, lipsind, mai ales, cărțile și periodicele recente, ce apar într-un ritm uluitor. O documentare temeinică în acest domeniu este posibilă, deocamdată, numai în bibliotecile specializate din alte țări și, mai nou, prin apelarea la facilitățile oferite de internet. Recomandăm, astfel, consultarea site-urilor unor biblioteci și a cărților și revistelor care au început să fie puse în circulație și în formă electronică.

În paginile anterioare ale acestui volum au fost menționate deja numeroase opere literare și filozofice, aparținând unor autori din Antichitate, Ev Mediu și epoca modernă, precum și lucrări ale unor specialiști din secolele XIX-XX, care, cultivând diferite domenii, au contribuit la nașterea și dezvoltarea științei preistorice. Fără a le enumera aici încă o dată, mai menționăm câteva lucrări de sinteză, care se remarcă prin noutatea interpretărilor: Stuart Piggott, *Ancient Europe from the beginning of agriculture to classical antiquity. A survey,* Edinburgh University Press, 1965; Gabriel Camps, *La Préhistoire. A la recherche du paradis perdu,* Paris, 1982; Colin Renfrew, *Before Civilisation*, Penguin Books, 1983. În această lucrare din urmă, autorul, adept al curentului New Archaeology, a analizat consecințele „revoluției radiocarbon" (deci a revizuirii cronologiei absolute tradiționale) asupra înțelegerii preistoriei europene și a raporturilor acesteia cu lumea egeeană. Este foarte bine documentată noua sinteză a istoriei umanității, realizată prin colaborarea a numeroși specialiști din toată lumea și editată sub patronajul UNESCO, *History of Humanity. Volume I. Prehistory and the Beginnings of Civilisation* (edited by S. J. De Laet), UNESCO-Routledge,

Paris-London, 1994. Lucrarea se remarcă, mai ales, prin concepția sa globală, acordând aceeași atenție evoluției istorice de pe toate continentele Terrei. Dintre lucrările recente scrise în limba franceză menționăm cartea specialiștilor parizieni Jean-Pierre Mohen și Yvette Taborin, *Les sociétés de la préhistoire,* Hachette, 1998. Lucrarea este foarte clar structurată și oferă o bogată bibliografie problematizată, pe capitole. În cartea lui Colin Renfrew și Paul Bahn, *Archaeology. Theories, Methods and Practice,* 2. ed., Thames and Hudson, London, 1996, cititorul poate găsi multe interpretări interesante ale datelor arheologice, inclusiv din domeniul arheologiei sociale. În sfârșit, o bună orientare în problemele de metodologie și teorie, cu posibilități de aplicare și în cercetarea preistorică, oferă volumul *Archaeological Method and Theory: An Encyclopedia* (Editor: Linda Ellis), Garland Publishing, Inc., New York – London, 2000.

Literatura privitoare la preistoria generală, publicată în limba română (lucrări originale și traduceri), nu este prea bogată. Pentru orientarea cititorului, dornic de lecturi suplimentare, am întocmit lista care urmează mai jos, în care am inclus și lucrări din domeniul științelor conexe (arheologie, etnologie, sociologie, antropologie, paleontologie etc.), ținând seama de caracterul interdisciplinar al cercetărilor preistorice.

- Bârzu Ligia, *Istoria universală veche*, I, *Societatea primitivă*, București, 1978.
- *Eadem*, *Preistoria,* București,1992.
- *Eadem*, *Paradisul pierdut. O istorie a societăților primitive*, București, 1993.
- Berciu Dumitru, *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică,* București, 1967.
- *Idem*, *Lumea celților*, București, 1970.
- Blaga Lucian, *Despre gândirea magică*, București, 1992.
- Boghian Dumitru, *Începuturile istoriei omenirii*, Suceava, 2003.

- Cârciumariu Marin, *Paleoetnobotanica*, Iaşi, 1996.
- *Idem*, *Evoluţia omului în Cuaternar.* Partea a III-a: *Tehnologie şi tipologie preistorică*, Târgovişte, 2000.
- *Idem*, *Paleoliticul, epipaleoliticul şi mezoliticul lumii*, Bucureşti, 2005.
- Gordon Childe V., *Făurirea civilizaţiei*, Bucureşti, 1966.
- *Idem*, *De la preistorie la istorie*, Bucureşti, 1967.
- Chirica V., Boghian D., *Arheologia preistorică a lumii*, I-II, Iaşi, 2003.
- Ciută Marius-Mihai, *Metode şi tehnici moderne de cercetare în arheologie. Note de curs*, Alba Iulia, 2003.
- Constantinescu Dobridor Gh., *Mic dicţionar de terminologie lingvistică*, Bucureşti, 1980.
- *Dicţionar de sociologie* (coordonatori Cătălin Zamfir, Lazăr Vlăsceanu), Bucureşti, 1993.
- *Dicţionar de etnologie şi antropologie* (coordonatori Pierre Bonte şi Michel Izard), Iaşi, 1999.
- Eliade Mircea, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, I-III, Bucureşti, 1984-1988.
- *Idem*, *Sacrul şi profanul*, Bucureşti, 1992.
- *Idem*, *Tratat de istorie a religiilor*, Bucureşti, 1992.
- Eliade Mircea, Culianu Petre, *Dicţionar al religiilor*, Bucureşti, 1993
- *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României* (coordonator ştiinţific Constantin Preda), I, II, III, Bucureşti, 1994, 1996, 2000.
- Frazer James George, *Creanga de aur*, I-V, Bucureşti, 1982.
- *Idem*, *Folclorul în Vechiul Testament*, Bucureşti, 1995.
- Freud Sigmund, *Opere*, I, Bucureşti, 1991 (în spec. p. 9-167: *Totem şi tabu*).
- Frobenius Leo, *Cultura Africii*, I-II, Bucureşti, 1982.
- Géraud M.-O., Leservoisier O., Pottier R., *Noţiunile-cheie ale etnologiei. Analize şi texte*, Iaşi, 2001.
- Hegel G.W.Fr., *Prelegeri de filosofia istoriei*, Bucureşti, 1968.

- Herseni Traian, *Sociologie. Teoria generală a vieții sociale*, București, 1982.
- Horedt Kurt, *Istoria comunei primitive*, București, 1970.
- László Attila, *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, București, 1997.
- Leakey Richard, *Originea omului*, București, 1995.
- Leroi-Gourhan A., *Gestul și cuvântul*, 1-2, 1983.
- Lévi-Strauss Cl., *Gândirea sălbatică. Totemismul azi*, București, 1970.
- *Idem*, *Antropologia structurală*, București, 1978.
- Lips Julius, *Obârșia lucrurilor*, București, 1958.
- Luca Sabin Adrian, *Preistoria generală. Note de curs*, Alba Iulia 1999.
- Malinowski Bronislaw, *Magie, știință și religie*, Iași, 1993.
- Mansuelli Guido A., *Civilizațiile Europei vechi*, 1-2, București, 1978.
- Matei Dumitru, *Originile artei*, București, 1981.
- Matz Friedrich, *Creta, Micene, Troia*, București, 1969.
- Mauss Marcel, *Eseu despre dar*, Iași, 1993.
- Maxwell J., *Magia*, București, 1995.
- Mercier Mario, *Șamanism și șamani*, Iași, 1993.
- Morris Desmond, *Maimuța goală*, București, 1991.
- Mustață Gheorghe, Mustață Mariana, *Homo sapiens sapiens L. Origine și evoluție*, Arad, 2002.
- Necrasov Olga, *Originea și evoluția omului*, București, 1971.
- Nestor Ion, *Istoria societății primitive*, București, 1970.
- Oppermann Manfred, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee*, București, 1988.
- Petrescu Nicolae, *Primitivii. Organizare. Instituții. Credințe. Mentalitate*, București, 2003.
- Platon Nicolas, *Civilizația egeeană*, 1-4, București, 1988.
- Rachet Guy, *Universul arheologiei*, 1-2, București, 1977.
- Roșu Lucian, *Treptele antropogenezei. Mic dicționar al oamenilor fosili*, București, 1987.

- Russu Ion I., *Illirii*, Bucureşti, 1969.
- Rutkowski Bogdan, *Arta egeeană*, Bucureşti, 1980.
- Segalen M. (sub direcţia), *Etnologie. Concepte şi arii culturale*, Timişoara, 2002.
- Simionescu Paul, *Etnoistoria – convergenţă interdisciplinară*, Bucureşti, 1983.
- Stoianovici-Donat Lileta, *Mitul „vârstei de aur" în literatura greacă*, Craiova, 1981.
- Taieb Maurice, *Pe meleagurile primilor oameni*, Bucureşti, 1992.
- Udrescu Mircea, Bejenaru Luminiţa, Hrişcu Carmen, *Introducere în arheozoologie*, Iaşi, 1999.
- Vraciu Ariton, *Lingvistică generală şi comparată*, Bucureşti, 1980 (în spec. p. 40-71, 241-272).
- Vulcănescu Romulus, *Dicţionar de etnologie*, Bucureşti, 1979.
- Vulcănescu Romulus (coordonator ştiinţific), *Introducere în etnologie*, Bucureşti, 1980.
- Wald Lucia, Sluşanschi Dan, *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*, Bucureşti, 1987.
- Weber Max, *Sociologia religiei. Tipuri de organizări comunitare religioase,* Bucureşti, 1998.

BCU IAŞI / CENTRU VECHI

Indice de persoane[ii]

Åberg N., 45
Aldred J., 164
Ammermann A. J., 141
Andrieşescu I., 11
Arambourg C., 89
Ariovistus, 192
Aristotel, 16, 17
Ascher R., 9
Aubrey J., 29
Augustus, 17
Bachofen J. J., 21, 41
Bahn P., 196
Bartholomew G. A., 74-75
Bârzu L., 196
Bejenaru L., 199
Berciu D., 196
Berger L., 84
Bergmann J., 9
Bernstein L., 84
Biegert J., 82
Birdsell J. B., 74, 75
Black D., 87
Blaga L., 13, 196
Boghian D., 196-197
Bosch-Gimpera P., 98
Boucher de Crèvecoeur de Perthes J. de, 23, 31-33, 49
Breuil H., 101, 121
Broom R., 80, 89
Brown A., 25
Brunet M., 83
Buckland W., 27
Burtin Fr.-X., 29
Caesar, 13, 184, 191-192
Camps G., 104, 126, 145, 195
Cârciumariu M., 197
Cartailhac E., 34
Cavalli-Sforza L. L., 141
Chirica V., 197
Ciută M.-M., 197
Clark G., 42, 73-74
Clark Gros Le, 91
Clement VIII, papa, 28
Cocchiara G., 40
Cocherel M., 29
Constantinescu Dobridor Gh., 197
Coppens Y., 74, 84
Cuvier G., 30
Dart R., 80, 101
Darwin Ch., 20, 33
De Laet S. J., 195
Déchelette J., 184
Democrit, 16
Dikaiarch, 16
Dubois E., 87
Dugdale W., sir, 28-29
Durkheim E., 25
Eliade M., 197
Ellis L., 196

[ii] Alcătuit de Irina Ioniță.

Engels Fr., 22, 71
Falconer, 33
Ferguson A., 19-20, 22
Frazer J. G., 41, 197
Freud Sg., 197
Frobenius L., 197
Fugère Al., 28
Garrod D., 124
Géraud M.-O., 197
Gognet A.-Y., 28
Gordon Childe V., 9, 131, 197
Goury G., 122
Graebner F., 25
Haeckel E., 21, 87
Harding D. W., 150
Hattušil III, rege, 155
Hegel G. W. Fr., 12, 197
Herodot, 13, 186
Herseni Tr., 198
Hildebrand B. E., 30
Hildebrand H., 26, 45, 175, 184
Hobbes Th., 18, 19
Hockett C. F., 9
Hodges H., 102
Horedt K., 198
Horus-Narmer, 161
Howell F. C., 74, 75, 86, 91
Hrişcu C., 199
Huxley Th. H., 21
Iacob I, rege, 28
Iorga N., 11
Isaac G., 105
Jacobaeus O., 28
Johanson D. C., 10, 79, 86
Jones I., 28-29
Jussien A. de, 28
Kant Im., 19
Koenigswald G. H. R. von, 82
Lamarck J.-B., 20
Laming-Emperaire A., 121
Lancaster J. B., 74-75
László A., 198
Lavallée D., 95
Leakey L. S. B., 79-80, 85
Leakey M., 80-81
Leakey R., 198
Leonardo da Vinci, 28
Leroi-Gourhan A., 17, 42, 115, 121, 198
Leservoisier O., 197
Lévi-Strauss Cl., 198
Libby W. F., 58-59
Linné C., 70, 93
Lips J., 198
Lubbock J., 24, 32, 122
Luca S. A.n, 198
Lucretius, 17
Lyell Ch., 30, 33
Malinowski B., 25, 198
Mallowan M. E. L., 162
Mansuelli G. A., 198
Matei D., 198
Mattauer M., 103
Matz Fr., 198
Mauss M., 198
Maxwell J., 198
Mellart J., 138
Menes, 161
Menghin O., 98
Mercati M., 28, 104
Mercier M., 198
Mohen J.-P., 196
Montelius O., 26, 45, 170-171
Moreau J.-F., 95
Morgan J. de, 122

Morgan L. H., 22, 113
Morris D., 198
Mortillet G. de, 17, 24-25
Müller-Karpe H., 42, 51, 178
Murărașu D., 17
Mustață Gh., 198
Mustață M., 86, 198
Napier J. R., 85
Necrasov O., 198
Nestor I., 198
Nunningh J. H., 29
Oakley K. P., 72
Oppermann M., 198
Ovidius, 16
Pârvan V., 13
Pengelly W., 33
Petrescu N., 198
Piette E., 25
Piggott S., 144, 195
Platon N., 198
Pottier R., 197
Prestwich J., 33
Protsch R. R., 95, 98
Rachet G., 198
Rebout M., 25, 121
Reinecke P., 51, 165, 169-171, 178-179, 184
Renfrew C., 131, 150, 195, 196
Rigollot, 33
Robinson I. T., 80, 89
Roşu L., 198
Rousseau J. J., 18-19
Rozoy J.-G., 122, 126
Russu I. I., 199
Rutkowski B., 199
Sahlins M. D., 193
Sarich V., 78
Scwalbe G., 21
Segalen M., 199
Senut B., 93
Service E., 193
Shreeve J., 86
Simionescu P., 199
Sluşanschi D., 199
St. Vincent B. de, 93
Stoianovici-Donat L., 199
Strabon, 13
Taborin Y., 196
Tacitus, 13
Taieb M., 10, 199
Thomas de Aquino, 17
Thomsen Ch. J., 22, 30-31, 147
Thorpe W. H., 73
Tobias Ph. V., 85
Traianus, 184
Tylor Ed. B., 40
Udrescu M., 199
Ussher, cardinalul, 10, 26
Vercingetorix, 192
Virchow R., 21, 91
Vitruvius, 17
Vraciu A., 199
Vulcănescu R., 199
Waechter J., 42
Wald L., 199
Walker A., 81
Washburn S. L., 74-75
Weber M., 199
West F. H., 99
White R., 114
White T., 81
Wilson A., 78
Wood B., 93
Worsaae J. J. A., 31

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Casa Editorială
DEMIURG

Cover design by graphicline

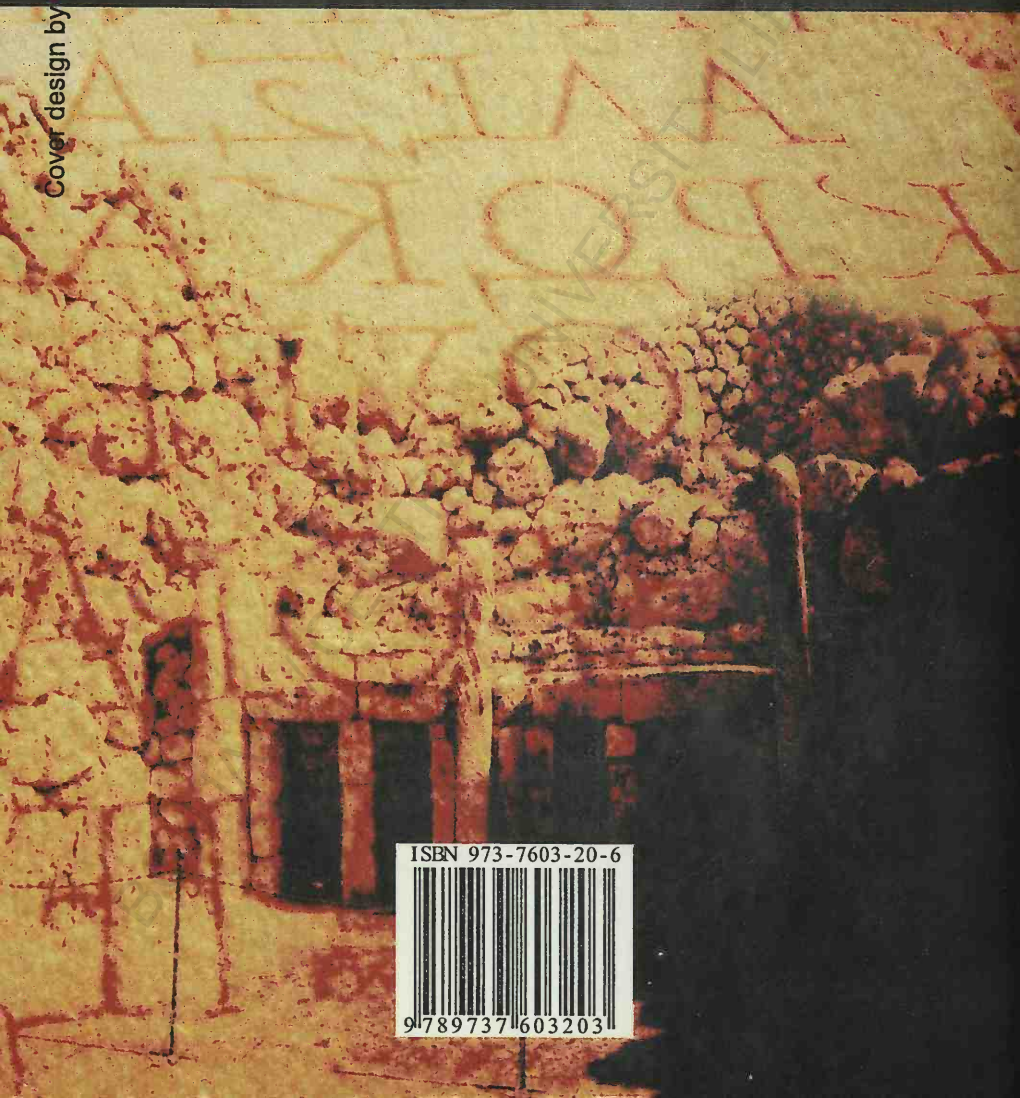

ISBN 973-7603-20-6
9 789737 603203